

L 4/414

Bezmaksas izdevums.

Valsts Prezidenta kunga

sekretāram, ļoti godātam J. Priedema kungam

Prof. E. Blese ^{Cenība}
sarunbūvējs.

1940. I. V.

Valoda un tautas gars

Lingvistiski-psicholoģisks apcerējums

Atsevišķs novilkums no
RLBZ komitejas 23. A. rakstu
krājuma

Rīgā, 1940.

Rīgas Latviešu Biedrības Derīgu Grāmatu Nodaļa

0309046600

V. B.

№	In.	385.046
---	-----	---------

103

Grāmatu spiestuves paju sab.

„GRĀMATRŪPNIĒKS“

Rīgā, Pils ielā Nr. 14.

[Faint handwritten notes]

1904

ievada vārdi.

Šai darbā apcerēts jautājums par sakariem starp mūsu valodu un tās runātāju — mūsu latviešu tautas locekļu — garu, mūsu tautas vispārīgo mentalitāti. Šis jautājums mani nodarbināja jau kopš 1931. g., kad II starptautiskā valodnieku kongresā Ženēvā nolasīju nelielu referātu par abstraktu jēdzienu izveidošanos latv. valodā. Pēc kādiem gadiem par to pašu jautājumu lasīju Rīgas Latv. b-bas zinātņu komitejā. Ne viens, ne otrs no šiem priekšlasījumiem nav nekur iespiests, bet tie likti abi šā mana darba pamatā.

Tīri valodnieciskā ziņā šai savā darbā neesmu centies dot kaut ko sevišķi jaunu. Esmu apcerējis visiem zināmus un pazīstamus mūsu valodas faktus, un tikai to apgaismojums ir drusku citādāks, nekā tas līdz šim pie mums bija parasts. Mans galvenais uzdevums bija savākt vienkopus visu to, ko var teikt par mūsu tautas gara atspoguļošanas mūsu valodā, un celt to priekšā lasītājiem zināmā noteiktā sistēmā. Sīkāk man nācās pakavēties pie dažu vārdu etimoloģijām, un te nu vienu otru reizi mani uzskati šķiņas no tiem, kādus sastopam izteiktus Endzelīna un Milēnbacha vārdnīcā. Laipni lūdzu prof. Endzelīna kungu man to neņemt ļaunā.

Darbā lietotie saīsinājumi visiem speciālistiem saprotami, un tādēļ tie nekur arī nav sīkāk paskaidroti.

Pateicību esmu parādā doc. J. Ratermaņa kungam, kas laipnā kārtā izlaboja mana kopsavilkuma franču tekstu. Mīļš paldies arī Rīgas Latv. b-bas zinātņu komitejai, kas atļāva šim darbam telpas savā 23. rakstu krājumā.

E. B l e s e.

Rīgā, 1940. g. marta sākumā.

Prof. E. B l e s e.

Valoda un tautas gars.

Lingvistiski-psicholoģisks apcerējums.

Wir sprechen eine Angelegenheit des Augenblickes aus, und hinter der unscheinbaren Form unserer Rede wuchtet eine Weltanschauung. Wir studieren die Entwicklung eines Wörtchens, und das geistige Leben aller, die es gebraucht haben, hat sich auf eine besondere Weise darin niedergeschlagen und kristallisiert. Es ist die grosse, noch kaum in Angriff genommene Aufgabe des Sprachhistorikers, die Ablagerungen des gesamten Geisteslebens der Menschheit in ihren Sprachgebräuchen zu erkennen. Denn nicht anders, als so, wird jene Verflechtung von Sprache und Leben, wie sie von Augenblick zu Augenblick im Gemüt der Völker sich vollzogen hat, uns wieder verständlich, wieder lebendig, d. h. in unserem unterscheidenden und begreifenden Bewusstsein zu Gegenwart werden.

Karl Vossler, Geist u. Kultur in der Sprache (1925), 117.

I. Valoda un valodiskā domāšana laikmetu izpratnē.

Jau kopš angļu filozofu Loka un Hobza laikiem (XVII g. s. otras puses) daudzi dziļākie cilvēces domātāji ir pauduši savās mācībās atziņas, ka cilvēku valoda ir vispirmā kārtā cilvēka aktīvā ār pasaules izpratēja — cilvēka gara, izpausme. Citiem vārdiem sakot, šie domātāji māca, ka valoda ir ārējās un arī iekšējās paša cilvēka miesas un gara pasaules atspoguļojums cilvēka gara uztveres laukumā un cilvēkam pieejamo valodisko izteiksmes līdzekļu ietērpā.*) Visai ārējai un tāpat arī savai iekšējai pasaulei cilvēks pieiet no savas iekšējās garīgās uz-

*) Sk. Ernst Cassirer. Philosophie der symbolischen Formen. I (Die Sprache), 1923. 74. un nāk. („Denn alle sprachlichen Benennungen dienen niemals unmittelbar dem Ausdruck der Dinge selbst, sondern sie beziehen sich einzig auf die Ideen des Geistes, auf die eigenen Vorstellungen des Sprechenden“).

tveres viedokļa. Pēc šās uztveres cilvēks izveido sevī par ārējās un arī par savas iekšējās pasaules parādībām, lietām, dzīvām būtēm un citiem cilvēkiem īpašus priekšstatus un jēdzienu un izpauž šās izveidotās atziņas ar savā rīcībā esošiem valodas izteiksmes līdzekļiem.*) Tādēļ valoda nav un arī nevar būt auksti nedzīvs, objektīvi fotografisks un bezdvēselisks ār pasaules atspoguļojums, bet tā ir vispirmā kārtā cilvēka dzīvā gara nemitīgā rosmē un darbībā veidots atziņu un uzskatu izpaudums par ārpasauli; tas pats zīmējas arī uz šaurāko paša cilvēka iekšējo pasauli. Tādēļ arī valoda nekad nav nekas nobeigts un noslēgts — tā, lietojot Aristoteļa izteicienu Vilh. f. Humbolda formulējumā, nav vis *ἔργον*, bet *ἐνέργεια* (sal. Kasirera cit. d. 87., 99. un 103. lpp.). Kāpēc atsevišķs vārds savā ārējā veidā ir tāds un ne citāds, tas mums nav izprotams: vārds tomēr ir simbols, un tikai atsevišķos gadījumos vārdam savā fonētiskā ietērpā ir tiešs sakars ar vārdā izpausto priekšstatu vai jēdzienu: tas ir onomatopojētisko vārdu gadījumā.

*) Sal., kā par to vēlāk izteicās Vilhelms fon Humbolds savā darbā *Einleitung zum Kawiwerk* kopotu rakstu VII, 1, 46 (Kasirera atreferējumā, lib. c. 103): *Wie sich das Dasein des Geistes überhaupt nur in Tätigkeit und als solche denken lässt — so gilt dies auch von jedem besonderen Dasein, das nur durch ihn fassbar und möglich ist. Was wir das Wesen und die Form einer Sprache nennen, das ist daher nichts anderes, als das Beständige und Gleichförmige, das wir nicht in einem Dinge, wohl aber in der Arbeit des Geistes, den artikulierten Laut zum Gedankenausdruck zu erheben, nachweisen können. Selbst das, was an der Sprache als ihr eigentlich substantieller Bestand erscheinen könnte, selbst das einfache aus dem Satzzusammenhang gelöste Wort teilt daher nicht, wie eine Substanz, etwas schon Hervorgebrachtes mit, enthält auch nicht einen schon geschlossenen Begriff, sondern regt bloss an, diesen mit selbständiger Kraft und auf bestimmte Weise zu bilden. „Die Menschen verstehen einander nicht dadurch, dass sie sich Zeichen der Dinge wirklich hingeben, auch nicht dadurch, dass sie sich gegenseitig bestimmen, genau und vollständig denselben Begriff hervorzu bringen, sondern dadurch, dass sie gegenseitig ineinander dasselbe Glied der Kette ihrer sinnlichen Vorstellungen und inneren Begriffserzeugungen berühren, dieselbe Taste ihres geistigen Instruments anschlagen, worauf alsdann in jedem entsprechende, nicht aber dieselben Begriffe hervorspringen... Wird... auf diese Weise das Glied der Kette, die Taste des Instruments berührt, so erzittert das Ganze, und was als Begriff aus der Seele hervorspringt, steht im Einklang mit allem, was das einzelne Glied bis auf die weiteste Entfernung umgibt.“* (Sk. šos Humbolda vārdus viņa cit. darba 169. lpp.).

Citādi vārdam tieša konkrēta jeb jutekliska sakara ar tajā izpausto jēdzienu vai priekšstatu nav. Bet tomēr katrs vārds tajā ietverto saturu pauž tā, kā šo saturu, saskaņā ar savu dziļāko būtību, uztvēris, pārstrādājis un pēc tam valodiskos izteiksmes līdzekļos ietēpis cilvēka gars.*) Šai valodiskā izpausmes darbā cilvēka gars iet no vienkāršā un konkrētā uz komplicētāko un abstrakto. Tāpēc parasti cilvēks abstrakto jēdzienu apzīmēšanai lieto vienkāršu un pavisam konkrētu iietu un parādību nosaukumus, kas tikai pakāpeniski attiecīgu runātāju gara un valodas attīstības gaitā ieguvuši abstraktu raksturu. Bet lai kā noritētu šis izpausmes darbs, centrālais moments tajā ir un paliek cilvēka valodiskā domāšana, cilvēka valodas gars, šā valodas gara radītāja darbība. Cilvēks var valodā izpaust tikai to, kas no ār pasaules vai viņa paša iekšējās pasaules novērošanas ar garīgo spēju palīdzību kristalizēties šai viņa valodas garā, un tikai tā, kā tas ir kristalizēties, kaut arī pašu šo kristalizāciju veidu būtu ļoti daudz. (Sk. par to Kasirera lib. cit. 81).

Vēlākos cilvēces attīstības posmos šai uztveres darba norisē liela nozīme ir arī pašai valodai, jo tā ar savu jau izveidoto izteiksmes sistēmu ir tai pašā laikā arī zināma noteikta pieejas sistēma ārējai un cilvēka iekšējai pasaulei, zināma visu novērojamo parādību uztveres un izpratnes sistēma. Valoda ir patiesībā zināma valodiskos izteiksmes līdzekļos ietēpta dzīves filozofija un līdz ar to arī ārējās pasaules garīgās uztveres sistēma. Tādēļ arī valoda ar savu fonētisko, morfoloģisko un sintaktisko ietēpu stipri ietekmē cilvēka atziņņu garu tā atzišanas un pasaules izpratnes darbā, un tādēļ tā liek arī cilvēkam, atkarībā no zināmas viņa runājamās valodas rakstura, skatīties uz visu ār pasauli, kā arī uz savu iekšējo pasauli tā vai citādi. Lūk, dziļi nopietnie V. f. Humbolda vārdi, kurus pēdējais rakstījis savā darbā *Über das vgl. Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* (1820), Kop. r. IV, 21 (citēts no Kasirera grām.

*) Sal. Kasirera lib. cit. 44: „In Wahrheit aber zeigt die Analyse der Sprache — insbesondere wenn man nicht von der blossen Einzelheit des Wortes, sondern von der Einheit des Satzes ausgeht —, dass jeder sprachliche Ausdruck, weit entfernt, ein blosser Abdruck der gegebenen Empfindungs- oder Anschauungswelt zu sein, vielmehr einen bestimmten selbständigen Charakter der „Sinnggebung“ in sich fasst“. Un tālāk te Kasirers paskaidro, ka zināmi vārdi un izteicieni ir vērtīgi ne tikai tais savos elementos, ko tie no kāda jutekliski-konkrēta vienreizēja satura sevī izpauž, bet varbūt vēl vairāk tais elementos, ko tie zināmā konkrētā saturā ignorē un atstāj nemaz neizpaustus.

102. lpp.): „Das Wort, welches den Begriff erst zu einem Individuum der Gedankenwelt macht, fügt zu ihm bedeutend von dem Seinigen hinzu, und indem die Idee durch dasselbe Bestimmtheit empfängt, wird sie zugleich in gewissen Schranken gefangen gehalten... Durch die gegenseitige Abhängigkeit des Gedankens und des Wortes voneinander leuchtet es klar ein, dass die Sprachen nicht eigentlich Mittel sind, die schon erkannte Wahrheit darzustellen, sondern weit mehr, die vorher unerkannte zu entdecken. Ihre Verschiedenheit ist nicht eine von Schällen und Zeichen, sondern eine Verschiedenheit der Weltansichten selbst.“*)

*) Sevišķi labi sacīto raksturo vairāk vai mazāk konkrētu parādību uztveres dažādība dažādās valodās. Ja ņemam, piem., jēdzienus *kauties*, *plūkties*, kas vēl samērā labi izprotami gan savā faktiski-konkrētā sēmazioloģiskā, gan arī dziļākā etimoloģiskā nozīmē, tad redzam, ka īsti pavisam citāds uzskats par parādībām, kas ar šiem jēdzieniem saistās, ir cilvēkam, kas runā latviski, un cilvēkam, kas runā krieviski. Latviski sakām *kauties*, *kautiņš*, *kauja*, kas visi no saknes vārdā *kaut*, vai arī *plūkšanās*, kurpretī krieviski saka драться, драка (burt. dīrāties, dīrāšanās) un битва (burt. sišanās). Mēs sakām *cīnīties* un *cīņa*, krievi saka бороться un борьба (kam sakars ar latv. *bārties*), kaut gan *cīnīties* ir arī сражаться un *cīņa* kriev. ir arī сражение [burt. sagriešanās (no griezt „schneiden“)]. Savukārt борьба ir arī *čikstšanās*, un бороться ir arī *čikstīties*, kas cēlies no *čistēt*; pēdējam atkal sakars ar *cties*, un tam, ja arī ne etimoloģiski, tad nozīmes ziņā ir sakars ar *censties* (sk. EMv. s. *cīties*). Turpretī krievu vārdā борьба sacensības jēdziens izveidojies tikai vēlāk: centrā ir vienkārši „kaušanās, sišanās“ (sal. lat. *fertre* „kaut, sist“) jēdziens. Mūsu *cenšanās*, *centība* krieviski ir старание, ko saista ar ide. sakni *ster-* „sastingušam būt“ (sk. Persson, Beiträge z. idg. Wortforsch. 429). Persons (un tāpat arī citi etimologi) ar to saista arī kr. стремиться, kaut gan tagadējā valodā tā nozīmē kā spiltākais izpaužas straujas kustības jēdziens [un tādēļ sēmazioloģiski Preobraženska uzskati viņa etim. vārdnīcas II 397, kas to saista ar ide. *sreu- „tecēt“ (sk. Valdes Vgl. Wb. II 702), neizliktos arī tik nepareizi, ja vien nebūtu fonētiski iebildumi]. Ja pareizas ir Persona etimoloģijas, tad pamatpieeja centības un cītības jēdzienam latviešu un krievu uztverē ir pavisam citāda: mums tas saistās ar kustību, celšanos uz augšu, zināmu straujumu, krieviski ar izturību resp. sastingšanu zināmā darbā. Starp mūsu *cīņa* un kr. борьба starpība savukārt tā, ka *cīņa* savos pamatos ir garīgāks, dvēseliskāks pārdzīvojums, kurpretī борьба vairāk ārēja, konkrētāka parādība, kas tikai vēlāk ieguvusi arī garīgāku nozīmi.

Cilvēku valodas gara jeb valodiskās domāšanas individuālās savādības varētu būt, teorētiski ņemot, šauri personiska rakstura. Bet nav jāaizmirst, ka cilvēks ir pirmā kārtā sabiedriskā būtē — ζῷον πολιτικόν — pēc Aristoteļa terminoloģijas. Tādēļ katra atsevišķa cilvēciska individa garīgā pasaule ir stipri atkarīga no apkārtējās ļaužu sabiedrības, no apkārtējās kultūrālās un garīgās atmosfēras, nemaz jau nerunājot par to, ko savam garam cilvēks iedzimtības ceļā manto no saviem senčiem. Un visspilgtākā un cilvēku sociālai dzīvei visraksturīgākā parādība, vissvarīgākais cilvēku sociālās dzīves nervs ir atkal tieši cilvēku valoda. Tikai cilvēces atsevišķu daļu sociālā kopdzīvē valoda kļuvusi tiešām par cilvēku valodu tās pilnā vērtībā un nozīmībā — par cilvēka iekšējās garīgās pasaules izpaudumu un cilvēku savstarpējās saprašanās līdzekli. Valoda ir veidojusies sabiedrībā, šās sabiedrības mentālītātē un savukārt, līdz zināmai pakāpei izveidojusies, tā sākusī veidot arī pašas šās sabiedrības mentālītāti. Tādā kārtā starp valodu un šās valodas runātāju cilvēku sabiedrību pastāv zināma mijiedarbība, un šās mijiedarbības rezultātā no vienas puses augusi un veidojusies garīgi pati cilvēku sabiedrība, kas savukārt no otras puses atkal arvienu tālāk veidojusī arī cilvēku valodu. Katram sabiedrības attīstības posmam atbilst īpaša valoda, un katrai valodai atbilst savs sabiedriskās attīstības posms. Bez šaubām, kādreiz valodas attīstības un vēlāko valodas pārvērtību un pārveidību sākumi meklējami atsevišķos individos, bet kamēr šīm parādībām šauri personisks un ierobežoti individuāls raksturs, tās īsti par pilntiesīgām valodas sastāvdaļām vēl nav uzskatāmas. Bet kad šādas valodas elementus akceptē runātāju kopa, tie iegūst pilnvērtību. Tādējādi no individa uz sabiedrību un pēc tam no sabiedrības atkal atpakaļ uz atsevišķiem individiem, tas ir valodas nepārtrauktās attīstības ceļš, tās nemītīgā izveidošanās un pārveidošanās gaita.*) Sabiedrība ir tā vide, kas galīgi apda-

*) Sal. šās parādības dzejisko tēlojumu Vilh. f. Humbolda darbā Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues (Vorstudie zur Einleitung zum Kawiwerk) kop. r. VI sēj., kā to citē Kasirers min. gr. 99. un 100. lpp. „Als ein wahres unerklärliches Wunder bricht sie (die Sprache) aus dem Munde einer Nation, und als ein nicht minder staunenswertes, wenn gleich täglich unter uns wiederholtes und mit Gleichmütigkeit übersehenes, aus dem Lallen jedes Kindes hervor und ist die leuchtendste Spur und der sicherste Beweis, dass der Mensch nicht eine an sich abgesonderte Individualität besitzt, dass I c h und D u nicht bloss sich wechselseitig fördernde, sondern, wenn man bis zu dem Punkte der Trennung zurückgehen könnte, wahrhaft identische Begriffe sind, und dass es in diesem Sinne

rinājusi (= noslīpējusi) valodu, un tādēļ valoda ir ne atsevišķu cilvēcisku individu, bet tās lietotāju — visas runātāju kopas kopējā gara un valodiskās domāšanas izpaudums. Valodiskā domāšana, valodas pamatos esošā gara pasaule ir tā, kas nosprauž valodas rīcības veidus un robežas: ko mūsu valoda var sev atļauties, kas šai valodā fonētiski, morfoloģiski un sintaktiski pareizs, kas atzīstams arī leksikālā ziņā, — to visu nosaka mums mūsu valodiskā domāšana, it īpaši tai savā aspektā, ko sauc par valodas pareizības izjūtu.

Pati spilgtākā zināmas valodas runātāju empiriskā kopa cilvēces sadzīves praksē ir tā, ko sauc par cilti vai tautu. Pastāv jau gan vēl sīkākas runātāju kopas, piem., zināmas profesijas ar savu profesionālo valodu, zināmas sabiedrības kārtas un šķiras, kuŗās arī ir kaut kas līdzīgs savas kārtas vai šķiras valodai, zināmu reliģisku vai politisku kustību locekļu kopas, kuŗu valoda sīkumos arī atšķiras no parastās, bet šīs sīkākās kopas ir tikai plašākās, lielākās kopas ne tik sevišķi nozīmīgi apakšiedalījumu veidi. Tādēļ arī, pēc zināmas valodas faktiem spriežot, mēs visvairāk datu varam iegūt taisni par šās plašākās pamatkopas garu un gara dzīvi, ko bija izpratis jau tāds filozofs kā Francis (Frensis) Bēkons (1561—1626), kas valodas pilnīgās vērtības izpratnei prasīja izveidot

Kreise der Individualität gibt, von dem schwachen, hilfsbedürftigen und hinfälligen Einzelnen hin bis zum uralten Stamme der Menschheit, weil sonst alles Verstehen bis in alle Ewigkeit hin unmöglich sein würde.“ So ist auch eine Nation in diesem Sinne eine durch eine bestimmte Sprache charakterisierte geistige Form der Menschheit, in bezug auf idealische Totalität individualisiert. „Die Individualität zerschlägt, aber auf eine so wunderbare Weise, dass sie gerade durch die Trennung das Gefühl der Einheit weckt, ja als ein Mittel erscheint, diese wenigstens in der Idee herzustellen... Denn tief innerlich nach jener Einheit und Allheit ringend, möchte der Mensch über die trennenden Schranken seiner Individualität hinaus, muss aber gerade, da er, gleich dem Riesen, der nur von der Berührung der mütterlichen Erde seine Kraft empfängt, nur in ihr Stärke besitzt, seine Individualität in diesem höheren Ringen erhöhen. Er macht also immer zunehmende Fortschritte in einem in sich unmöglichen Streben. Hier kommt ihm nur auf eine wahrhaft wunderbare Weise die Sprache zur Hilfe, die auch verbindet, indem sie vereinzelt, und in die Hülle des individuellsten Ausdrucks die Möglichkeit allgemeinen Verständnisses einschliesst. Der Einzelne, wo, wann und wie er lebt, ist ein abgerissenes Bruchstück seines ganzen Geschlechts, und die Sprache beweist und unterhält diesen ewigen, die Schicksale des Einzelnen und die Geschichte der Welt leitenden Zusammenhang.“

līdzās praktiskai gramatikai — *grammatica litteraria* — vēl citu gramatiku — *grammatica philosophica*. Šās gramatikas uzdevums būtu salīdzināt savā starpā daudzu vienkāršāku un arī augsti kulturālu tautu valodas, izprast, kur slēpjas šo valodu priekšrocības un trūkumi, un līdz ar to iegūt ļoti svarīgas atziņas par šo tautu garu un tikumību (sk. Kasirera lib. cit. 80).

Pats šis tautas vai nācijas gars, kas tai pašā reizē ir arī attiecīgās nacionālās jeb agrākā posmā ciltiskās valodas gars, var būt veidojies dažādu faktoru ietekmē. To ietekmējuši vispirmā kārtā zināmas runātāju kopas antropoloģiskie senči, kas var būt bijuši gan etniski un antropoloģiski homogēni, gan arī dažādi savā etniskā un antropoloģiskā būtībā. Ja šie senči bijuši etniski un antropoloģiski homogēni, tad tiem piemītusi arī zināma gara homogenitāte, zināma viengabalainība pasaules uztverē, un viss tas sajūtams izpaužamies arī vēlāko viņu pēcteču valodā. Ja šie senči ir piederējuši divām vai pat vairākām dažādām etniskām grupām, no kurām viena bijusi pārsvarā, tad vēlākajās un pat vēl mūsu dienu paaudzēs sastapsim šās vājākās grupas vai pat vairāku tādu grupu lingvistiskās un antropoloģiskās pēdas tā sauc. *substrāta* vai vairāku substrātu refleksu veidā. Antropoloģiski šā substrāta vai šo substrātu refleksus atradīsim attiecīgās tagadējās runātāju kopas somatiskās pazīmēs, lingvistiski — šās kopas tagadējās valodas īpatnībās, pie kam valodnieki pēc šām īpatnībām varēs spriest arī par to, cik tālu kopas tagadējā valodiskā domāšanā parādās pirmatnējo senču galvenās daļas, cik tālu atsevišķa substrāta mentalitāte un tieši attiecīgā substrāta runātās valodas gara pazīmes. Tagadējās runātāju kopas kārtējie locekļi parasti par šo substrātu neko vairs nezina, kā, piem., tagadējie spāņieši apzinās sevi par romāņiem un gan kultūrāli, gan arī etniski un antropoloģiski uzskata sevi par seno romiešu Spānijas iekarotāju un kolonistu pēctečiem. Viņi neko neatceras ne par senajiem ibēriem un ķeltiem, nedz arī par vēlākiem ģermāņiem, kaut gan, piem., tieši ibēru substrāts ir vēl jūtams spāņiešu valodā gan senu aizgūtu ibēru vārdu veidā, it īpaši vietu nosaukumos, gan arī pašā spāņiešu nacionālā psihē un līdz ar to arī vispārīgajā valodiskā domāšanā. Mūsu apstākļos sakāms, ka tagadējiem latviešiem ir daudz aizgūtu lībiešu vārdu, un arī par šo lībisko substrātu — ne antropoloģisko, ne lingvistisko — atsevišķs kārtējs mūsu tautas loceklis tagad nedomā, kā nedomā arī citu mūsu dienu tautu locekļi par savas tautas un valodas etniski-lingvistisko substrātu. Tas tomēr nenoliedz pašu šo substrātu, un tieši daudzās mūsu dienu valodās šādu substrātu pēdas parādās ne tikai no substrāta runātāju kopas tagadējās kopas valodā pārņemtos vārdos, bet arī pašā valodas gara iekšējā dinamiskā dzīvē: pārgrozībās valodas morfoloģiskā sistēmā, jaunizveidotos vārdos, šo vārdu izveidoša-

nas paņēmienos, sintaktiskās konstrukcijās, pat skaņu pārveidībās un pat dažās patstāvīgās jaunās valodas skaņās, lai gan tieši valodas fonētiskās parādības substrata valodiskās domāšanas pēdas un izpaudumi precīzi jau grūtāk saskatāmi, grūtāk izprotāmi un konkrēti ar attiecīgām ierosinātajām parādībām substrāta psihē saistāmi. Šai ziņā Foslera zīmīgos vārdus grāmatā *Geist und Kultur in der Sprache* (1925), 84 par vulgārās latīņu valodas fonētisko pārveidību nozīmi šās valodas izveidotāju un runātāju valodiskās domāšanas izpratnē. „Unabhängig vom sprachlichen Denken haben die sprachlichen Lautformen keinen lebendigen Sinn. Denkform und Lautform sind wie Kern und Schale einer Frucht, wie Seele und Leib eines Menschen, wie Geist und Natur miteinander verwachsen und aufeinander angewiesen. Wenn es, wie wir glauben gezeigt zu haben, eine sinnvolle Denkgeschichte des Vulgärlatein gibt, so muss auch, wenigstens theoretisch, eine sinnvolle Lautgeschichte derselben Sprache möglich sein. Ob eine solche sich praktisch rekonstruieren und in überzeugender, einleuchtender Lebendigkeit darstellen lässt, dies freilich bleibt zweifelhaft und hängt nicht allein vom Feingefühl und von der Schulung des sprachlichen Lauthistorikers, sondern einigermaßen auch von der Fülle und Zuverlässigkeit des urkundlichen Materials ab.“ Citiem vārdiem sakot, Foslers tomēr ieteic valodu pētniekiem būt atturīgiem savos spriedumos par attiecīgās valodas runātāju garu, cik tālu šādu spriedumu pamati balstās uz pētījamās valodas tīri fonētiskām parādībām un pārgrozībām.

Varam vēl atzīmēt, ka valodisko domāšanu spēcīgi ietekmē tās zemes daba (kalni, lejas, flora, fauna) un klimats, kurā (zemē) no savas pastāvēšanas sākumiem dzīvojuši zināmas valodas runātāju kopa, tālāk — šās kopas svarīgākie nodarbošanās veidi un pašas šās kopas ģenuinās kultūras iekšējā attīstība. Ne bez ietekmes ir arī šās kopas vēlāk klāt pienākušās sastāvdaļas, kaut arī tās nevaram vairs uzskatīt par substrātu un kaut arī to skaits nebūtu liels, tāpat arī šās kopas vēlākie sakari ar citām ārpus tās esošām tautām un valstīm.

Nupat redzējām, ka pati svarīgākā runātāju kopa ir tā, ko sauc par *tautu*. Tautu ar tās dzimto valodu bez visa pārējā vēl saista viena parādība: valodas tieši dabiskais pārdzīvojums, ieaugšana šai tiešajā pārdzīvojumā jau kopš paaudžu paaudzēm, ieaugšana šai valodā ar visu savu īpatnēji nacionālo gara būtību. Šāda sava īpatnējā nacionālā gara būtība ir katrai tautai, un tā izpaužas visā šās tautas dzīves un pasaules uztverē, savas dzīves nostatījumā kā materiālās, tā arī gara pasaules nozarēs. Šī gara būtība nevar nebūt visciešākā saistībā ar cilvēka dabai piemītīgām valodiskām izpausmes spējām, un šās cilvēciski-dabiskās izpausmes spējas nekur ne-

var paādīties tik pilnīgi, kā zināmas tautas dzimtajā valodā, kas kļuvusi par pašas tautas būtības neatņemamo sastāvdaļu, kas aužas cauri visai tautas darbībai visās dzīves un gara nozarēs, visas ārējās un iekšēji-cilvēciskās pasaules uztverei, apvij, ierosina un apgaro visu tautas nacionālo psīchi, nacionālo mentālītāti (sk. par šiem jautājumiem Foslera cit. grām. 129. lpp.). Arī ikkatrs atsevišķs tautas loceklis tikai savā nacionālā valodā sajūtas sevi pilnīgi ieaugušu esam. No tās viņš jūtas arī izaudzis un savus garīgos spēkus attīstījis esam no pilnīgas nevarības visagrākā bērnībā līdz savu garīgo spēju augstākam atraisījumam savas miesas un gara spēku pilnīgākā nobrieduma brīdī. Tādēļ arī nevienas citas valodas vērtību un nozīmi visās savas dzīves nozarēs cilvēks tik labi neizjūt un neizprot kā savas dzimtās valodas. Viņam tā šķiet vispilnīgākā esam, un tā rodas viņā arī lepnums par savu valodu, mīlestība pret to. Attīstītākos individos nāk klāt apziņa par to, ka šī valoda ir tautas sargātāja, ka valodas uzglabāšana un tālākā izveidošana ir garantija tautas pastāvēšanai un tālākai attīstībai. „So hängt an der nationalen *Sprache* das nationale *Gefühl* und pendelt zwischen Liebe und Stolz. Die Wertschätzung, die wir der Sprache unserer Nation entgegen bringen, ist unser Nationalgefühl, und zwar unser ganzes, ungeschmälertes, ungeteiltes, allseitiges nationales Fühlen, aber zugespitzt auf die Sprache allein“ (K. Foslers, cit. grām. 130. lpp.). Tādēļ arī tās garīgās saites, kas saista zināmas tautas nacionālo valodu ar tās runātāju tautu, ir visai dziļas un spēcīgas. Atsevišķi tautas locekļi tās tikai neapzinīgi izjūt, atsevišķi arī vairāk vai mazāk izprot, bet vairāk vai mazāk ikvienam tautas loceklim par savu dzimto valodu ir skaidrs, Foslera vārdiem cit. grām. 145. lpp. runājot, „wie jedes Volk in seiner Sprache sich seine besondere „Weltanschauung“, oder besser: Weltanschauungsmöglichkeiten, ausspinnt, und wie *mit* ihrer Sprache und *durch* ihre Sprache die Nationen ihre geistigen Eigenarten in lebendiger Verwandtschaft und Wechselwirkung entfalten, und wie im Schosse der Sprachen eine Art von Vorbestimmung ruht, ein stiller Hinweis und sanfter Drang zu dieser oder jener Denkart.“

II. Svešas ietekmes mūsu nacionālā valodiskā domāšanā.

Ja nu pēc visa sacītā pārejam pie *latvju* tautas un tās valodas gara raksturīgāko pazīmju konstatēšanas, tad jāsaka, kā arī pie mums, tāpat kā citās tautās, stāvoklis šai jautājumā ir diezgan complicēts. Mums jāpatur prātā, kā arī mūsu valoda ir mūsu iekšējā dziļākā latviskā valodiskā gara ārējs izpaudums empīriski-valodiskās izteiksmes parādībās — latviskās skaņās, formās, vārdu atvasināmos elementos un atvasināša-

nas veidos u. t. t., pie kam šis izpaudums norisinās kādā īpašā individuāli-kolektīvā latviskā garīgā parādību saistījumā. Ir tad nu te parādības, kas raksturojamas kā spilgti individuālas valodiskās psiķes izpaudumi, un ir parādības, kam plašāks sistēmatisks raksturs un arī plašāks pamats. Šauri individuāls moments šai parādību kompleksā ir tas, ka atsevišķi indivīdi var būt vairāk vai mazāk iecienījuši kādus atsevišķus savas dzimtās latv. valodas garīgā spēka empīriskās izpausmes veidus, piem., viena persona var lietot savā runā kādas vienas skaņas īpašas variācijas, kam var būt dialektisks pamats, piem., izrunāt e plati vai šauri nesaskaņā ar pārsvarā esošiem gadījumiem un to likumību, var lietot atsevišķus iecienītus vārdus (nereti ar zināmām individuālām niansēm izrunas vai nozīmes ziņā), piem.: *ni, ni* (pastiprinātas negācijas nozīmē = nē un nē), (tad) *ja jele ja* (pastiprinātas afirmācijas nozīmē), *ka vēl vai gan* (pēdējos trīs vārdus izrunā kopā, un tie kopā izsaka drusku ironiskā veidā zināmas parādības vai īpašības stipru izpausmi); te pieder arī vulgāras sarunas vārdi, žargona elementi u. t. t. Daži lieto kādas īpatnējas morfoloģiskas formas (piem., *sveiki* vietā *sveikiņi*, *uguns* kā vīr. k. vārdu vai arī formas kā *puķiem*, *salašņiem* u. c.) vai sintaktiskus veidojumus (piem., tā sakot, kā teikt, rauj velns, velns ar ārā, tup un turies u. t. t.).

Ja atstājam nomaluš šās šauri individuāla rakstura parādības, tad pārējām ir jau plašāks raksturs. Šo parādību pamatā vispirmā kārtā varētum meklēt kādu etniskā un lingvistiskā ziņā *svešu runātāju kopu ietekmi*. Kaut arī etniski un antropoloģiski lielākā mūsu tautas daļa jau kopš gadu simteņiem un pat gadu tūkstošiem ir ide. baltu cilts ļaudis, tomēr nav noliedzami arī sveši elementi un sveši substrāti kā mūsu tautā, tā arī mūsu tautas valodā. Šādi sveši elementi ir aizgūtīe svešie vārdi, kas ienākuši mūsu valodā no ģermāņiem, slaviem un libiešiem, — daži agrāk, daži drusku vēlāk. Te pieder arī tie sintaktiskie aizguvumi, kas pēc vācu vai krievu parauga veidoti beidzamos gadu simteņos, it sevišķi XIX g. s. beigās un XX g. s. sākumā. Mūsu tautā pārlatvināti ir arī tieši izkusuši zināmā daudzumā vāci un krievi, par citu etnisku vienību pārstāvju sīkām grupām nemaz nerunājot. Teorētiski nav noliedzams, kā arī šie pēdējie sīkie svešie elementi zināmā mērā ietekmējuši mūsu valodas garu, bet tieši šās ietekmes pakāpe un veids praktiski tikpat kā nemaz nav konstatējams. Ir gan konstatējama vācu un mazākā mērā krievu valodas gara ietekme mūsu valodiskā domāšanā tādā ziņā, ka savā laikā vācu valoda ir ietekmējusi daļu mūsu vāciešiem tuvāk bijušo latviešu, kas centušies runāt „smalki“ — pēc vācu valodas parauga (mutātis mutandis to pašu citās aprindās, tikai mazāk jūtami, centusies ar savu ietekmi panākt arī krievu valoda). Praktiski šī ietekme gan izpaudās jau pieminēto aiz-

gūto vācu un krievu vārdu un konstrukciju lietošanā. Nav tomēr noliedzams, ka mūsu sarunas valodas psīchē šī svešā ietekme bijusi kādreiz visai spēcīga un tā nav gluži zudusi arī vēl tagad. Tā, piem., arī mūsu dienu sarunu valodā jēdzieni, ko izsaka vārdi riktīgs un pareizs, skāde un zaudējums, sprediķis un svētruna, skroderis un drēbnieks, pasēt un derēt, krepķēt un sāpināt, iespricēt un iešļircināt, piespricēt un pieliet, uzpasēt un uzraudzīt, ziķeris un uzticams jeb drošinieks, onkulis un tēvocis jeb krusttēvs, tante un krustmāte u. c. un agrāk vēl feins un smalks, anštendīgs un pieklājīgs, pletīzeris un gludeklis u. t. t., nebūt nav gluži identiski (tāpat arī krieviskie prasts, malacis nav tas pats, kas vienkāršs vai drošinieks jeb varonis). Tas liecina, ka attiecīgie svešie vārdi mums ieviesušies visai dziļi un tie atraisījuši un saistījuši ar sevi mūsu valodas psīches sēmazioloģiskā aspektā dažus elementus, kādi nesaistās ar attiecīgiem mūsu pašu valodas vārdiem. Pamazām mūsu valodas psīche šai virzienā arvienu vairāk atgūst savu dzimto latvisko raksturu, un šie svešinieki zūd. Tomēr paliek vēl citāda veida vācu ietekme mūsu valodas psīchē, piem., zināmi refleksi mūsu fonētikā. Ja vecāki laudis runā serbi, Šillers, Valters u. t. t. ar plato, bet vidējā un jaunākā paaudze ar šauro e, un ja vispārīgi tautosillabiskā savienojumā -er- svešvārdos un svešos īpašvārdos e parasti ir plats (šaurš e ir dažos savienojumos ar inter-: internāts, intervencija, internacionāls, uzvārdos Čerņiševs, Verhovskis, Verbickis u. c.), tad iemesls te vecākai paaudzei ir vācu, vidējai un jaunākai krievu izrunas ietekme. Vācu izrunas ietekme ir tā, ka ar visu savu antipatiju pret divkāršu plūdeņu — antipatija pret ll mums mazāka — un nāseņu izrunu, mēs tomēr vecākos aizguvumos stingri tos ievērojam [elle, kelle, krelles, stelles, pastellēt — še bija arī atbalsts no tādiem latv. vārdiem kā mellenes, villaine un dialektiskiem villa, vella (=velna), mella, pilla —, vai arī nerrot, erroties, tāpat kanna, panna, vanna, ķemme u. t. t.], kurpretī jaunākos mūsu dienu aizguvumos šāda izruna sastop jau stipru opozīciju. Te darbojas, saprotams, pa daļai mūsu pašu valodas spēki, bet pa daļai arī mūsu vidējās paaudzes no krieviem noklausītā izruna, jo, piem., krievu vārdos кристаллъ, металлъ, баллъ, телеграмма, дилемма un pat Анна plūdeņa vai nāseņa gaņums nebija tik skaidri dzirdams (piem., vārdu Анна paši krievi faktiski runāja Аня). Tādējādi zināmas svešas fonētiski-psīchiskas ietekmes mūsu valodiskā domāšanā nav noliedzamas.

Starp svešajām ietekmēm esam pieminējuši arī *libiešu* ietekmi. Šai gadījumā jau sastopamies ar plašāku sveša etniska un lingvistiska substrāta ietekmi mūsu tautā un valodā. Sevišķi spilgta šī substrāta ietekme ir tāmnieku dialekta joslā, bet arī tur, kur tagad tāmiski vairs nerunā, un vispārīgi —

visā mūsu tautā un valodā, resp. mūsu valodiskā domāšanā, lībiešu ietekme ir visai spēcīga. Daudz, kā zināms, ir lībiešu aizguvumu mūsu valodas leksikā, un ne tikai speciāli zvejas nozaŗu valodā, bet arī citās dzīves nozarēs. Šai ziņā zināma mūsu valodas gara ietekmēšana no lībiešu valodas puses nav noliedzama, vienalga, vai tā notikusi Riet. Kurzemē un Riet. Vidzemē, vai tieši Rīgā, kā prof. Endzelīns domā sakarā ar kāzu vārda aizgūšanu mūsu valodā. Cik lielā mērā mūsu valodā konstatējama lībiešu sintakses ietekme, nav gluži skaidrs. Ir izsacītas domas, ka latviešu izteicieni „likt cepuri galvā, aut zeķi, kurpi vai zābaku kājā, mautk cimdus rokā“ esot darināti pēc attiecīgo lībiešu izteicienu parauga. Vai tas pats sakāms par mūsu vecajām konstrukcijām „mirdams mirsi, nīkdams nīksi“ u. t. t., kam līdzīga lībiska konstrukcija konstatējama jau XIII g. s. Latviešu Indriķa uzglabāto lībiešu valodas paraugu starpā („Maga magamas“, id est.: lacebis hic in aeternum, XV, 3), liekas, nav gluži drošs. Vēlāk redzēsim, ka prof. Endzelīns arī mūsu vielas ģenitīva plašo lietošanu izskaidro ar lībiešu ietekmi. Un ka visai spēcīga ir lībiešu ietekme mūsu fonētikā, tas jau sen zināms. Kādreiz domāja, ka akcenta pārnešana uz pirmo zilbi latv. valodā esot notikusi lībiešu valodas ietekmē. Tagad gluži tā vairs nedomā, bet ka lībiešu valoda to var būt sekmējusi, tas nebūs gluži noliedzams (tāds ir arī prof. Endzelīna uzskats Le. Gr. 20. lpp. un Latv. v-as skaņas un formas 17. lpp.). Lībiešu ietekme novērojama arī mūsu latv. zilbes tipa veidojumā mūsu vidus un riet. izloksnēs, par tāmnieku izloksnēm jau nemaz nerunājot. Ja divzilbju vārdos starp diviem isiem patskaņiem atrodas nebalsīgs slēdzenis vai pat nebalsīgs spīrants (svelpenis vai šņācenis), tad zilbes centrs var pāriet uz līdzskani, kas tad arī pagarinās [sk. prof. Annas Ābeles rakstu FBR. IV (1924), 41], piem., vārdos *tapa, mute, aka, kasa, aša* ir vārdu vidū gaŗi p t k s š. Šis *kāpjošidiftongiskais* zilbju tips ir sevišķi spēcīgs mūsu tāmnieku izloksnēs, kur tam pamatā somiski-lībiskās izrunas veids [sk. tās pašas autores rakstu FBR. VI (1926), 22. un nāk.] pie kam zilbiski troksneņi (berzeņi un slēdzeņi) tāmnieku izloksnēs šādos gadījumos dialektiskās formās dzirdami ne tikai tad, ja tie ir nebalsīgi, bet arī, ja tie ir balsīgi, piem., vārdos *bedeŗ, aģeŗ* (*bedre, aģri*), labāk, *gabļem* (=gabaliem), kur vidējie līdzskaņi d, g, b ir gaŗi.

Lībiešu ietekme varbūt novērojama arī mūsu patskaņu asimilācijā tādos gadījumos, kad sekojošais patskanis asimilējas iepriekšējās zilbes patskaņim, visbiežāk u vai ū (sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 40. §), piem., pudule no pudele. Še tā tad jādomā par diezgan dziļu mūsu tautas valodiskās domāšanas ietekmējumu no lībiešu puses, jo šī asimilācija mūsu vienkāršās tautas valodā novērojama arī samērā vēl nesen

aizgūtos vārdos, piem., zupurs (=superfosfāts), muturs (=uzgrieznis, vāc. Schraubenmutter); no vecākiem zupurdents (līdzās arī zuperdents=superintendents).

Šai vietā jāatzīmē, ka arī krievu valoda ir stipri ietekmējusi mūsu fonētiku mūsu austrumu izloksnēs un ka šī ietekme var sniegties diezgan tālu uz rietumiem (sk. Ābeles r. loc. c. un tad vēl FBR. IV, 41 un III, 41). Te izveidojies tā saucamais *krītoši-monoftonģiskais* zilbju tips, un kaut gan tagad šis zilbju tips sastopams arī mūsu literārā izrunā, tad visumā tas tomēr ir austrumu izlokšņu pazīme, un tiešajās vidus un riet. izloksnēs tas nav sastopams. Tādējādi šai ziņā slavu fonētikas ietekme tomēr literārā mūsu valodā vājāka par līb. ietekmi.

Ja šīs pēc savas izcelšanās samērā viegli par svešām atzīstamās ietekmes mūsu valodā un līdz ar to mūsu valodas psihē nodalām vienkopus par sevi, tad paliek mūsu vidus dialektā un līdz ar to vispārīgi mūsu literārā valodā pāri tie fakti, kas savas izcelšanās un dziļākās būtības ziņā būtu uzskatāmi par tīri latviskiem. Teorētiski tad jāpieņem, ka mūsu dzimtā un nacionāli īpatnējā valodas psihe, mūsu nacionālā valodiskā domāšana visspilgtāk ir bijusi gan spējīga izpausties un visspilgtāk arī sajūtama izpaužamies taisni šais parādībās, pie kuŗu apskata mums tagad jāpāriet.

III. Valodiskā domāšana un fonētika.

Jau augstāk pieminējām, ka valodas garam, teorētiski spriežot, jāizpaužas visā valodas empīrisko parādību sistēmā — skaņās, vārdu atvasināšanas veidā, formās, sintaksē un leksikā. Par valodas un tautas gara īpatnību iespējamo atspoguļošanas valodas skaņu pasaulē jau augstāk atzīmējam Foslera uzskatus, saskaņā ar kuŗiem valodas skaņām, tīri teorētiski spriežot, runātāju gars tiešām *jāatspoguļo*. Tomēr turpat pieminējām arī Foslera kritisko piezīmi, ka savos centienos pierādīt, kā un cik runātāju gars atspoguļojas valodas fonētiskās parādībās, mums jābūt visai uzmanīgiem. Ka savukārt tiešām nevar būt šaubu par valodas skaņu, vārdu atvasināšanas elementu, kā arī morfoloģisko un sintaktisko formu resp. visu šo parādību psihisko ekvivalentu ciešo atkarību no cilvēka vispārīgās valodiskās domāšanas, tas atkal tomēr gluži skaidrs. Mēs taču zinām, ka atsevišķa skaņa izbeidz savas fonētiskās dzīves gaitas zināmā valodā tad, ja kaut kādu iemeslu dēļ zūd šai skaņai tas garīgais pamats, kas to līdz šim uzturēja dzīvu. Tā, piem., latv. *ŗ* lielākā mūsu dialektu un izlokšņu daļā ir zudis un zudis tieši kā fonēma šo apgabalu valodiskā domāšanā, jo šo dialektu un izlokšņu runātāji tāda *ŗ* eksistenci un nepieciešamību savā valodā vairs nemaz neapzi-

nās. Tāpat ja senāk tiešām arī latviešu vidus izloksnes izšķirušas *plato* i no *šaurā* i (piem., i vārdā *mizano* pirmā i vārdā *miziņa*, sk. prof. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 46. § 39. lpp. un 51. § 40. lpp.), tad mūsu dienās apziņa par tādu platu i šais izloksnēs galīgi zudusi, resp. platā i fonēmas mūsu literārā valodā vairs nav. Ja novērojam, ka piedēkļos nereti patskanis ir zudis, bet nevaram nosacīt, kādos fonētiskos apstākļos tas noticis, tad atliek tikai teikt, ka viens no iemesliem ir bijis patskaņa agrākās vērtības apziņas zudums vēlāko runātāju valodas psīchē drusku svešādos un vairs ne tik pilnīgi izprotamos piedēkļos. To, piem., var raksturot forma *rutks* no *ruduks*, jo *-uks* varēja arī deformēties. Ja, piem., *Vestiena* cēlusies no **Vesetiena* (nel. prof. P. Šmita aizrādījums sarunā), tad iemesls tas, ka sakars ar *Vesetas* upes vārdu šim novadam drīzi bija aizmirsies, jo *Veseta* irniecīga upīte un tek laikam tikai pa vienu *Vestienas* pag. daļu. Tādēļ otram e nebija vairs nekādas morfoloģiskas nozīmes, un arī uz ie kādreiz bijušais palīgakcents šo zilbi izcēla tik stipri, ka iepriekšējās zilbes psīchiski gandrīz ne ar ko nepamatotais e zuda. (Sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 39. §). Līdzīgā kārtā, ja vārdos *kalns*, *nikns*, *lepns* u. t. t. skaņu *n*, vārdos *jautrs*, *spodrs*, *skaidrs* skaņu *r*, vārdos *bikls*, *mikls*, *tikls* skaņu *l*, vārdos *salds* (sal. iesals) un *gards* (sal. dzert) skaņu *d* vairs neizjūtam par patstāvīgu pilnvērtīgu vārdu atvasināmo elementu, tad tas nozīmē, ka šo skaņu sufiksālā nozīme un raksturs ir vispārīgi stipri izbālējuši, ja pat varbūt galīgi izbeiguši savu patstāvību mūsu valodas apziņā. Ja vispārīgi pirmatnējie ide. beigu līdzskaņi latv. valodā izzuduši, izņemot *s* un *r*, tad iemesls *s* paglabāšanai vārda beigās ir gan tas, ka šai skaņai, kā svarīgai morfoloģiskās sistēmas pazīmei, ir svarīga nozīme. To latv. valodas psīche arvienu izjutusi, un šis *s* skaņas morfematiskais raksturs ir arī bijis tas, kas to paglabājis.

Tādējādi runātāju gara spēku darbība mūsu valodas fonētiskās laukā ir labi jūtama. Paliek vēl tikai jautājums, kā šai ziņai novērojamās empīriskās parādības dziļāk saistāmas ar mūsu valodas psīchi, mūsu valodisko domāšanu, ko īsti tās atspoguļo tajā psīchiskā sistēmā, kas joprojām ir un paliek mūsu valodas pamatā, un ko šās parādības var dot mūsu valodiskā un vispārīgā mūsu nacionālā gara raksturošanai.

Kā uz attiecīgās valodas fonētisko parādību pamata pētnieki ir centušies raksturot pašu šās valodas runātāju psīchi, to visai labi rāda V. fon Vartburga franču valodas raksturojums grāmatā *Évolution et structure de la langue française*, 1934., 209. un nāk. Aizrādījis, ka franču valodā mūs vispirms pārsteidz „la netteté, la clarté, la sobriété avec lesquelles on forme tous les phonèmes“, un ka franči savas valodas skaņas artikulē it īpaši mutes priekšējā daļā un artikulēdami stipri sa-

spiež mutes iekšējos muskuļus pretstatā angļiem, kas skaņas izrunā mutes dibenā ar slābaniem iekšējiem mutes muskuļiem, autors secina: „Ainsi on a l'impression d'une forte discipline chez le Français et d'une grande négligence chez l'Anglais. Mais c'est une discipline qui ne trahit pas son effort... Cette discipline qui se cache est un des secrets de l'élégance de la diction française“. Raksturojis tālāk skaidro un precīzo franču slēdzeņu izrunu, aizrādījis uz īpatnībām franču zilbju veidošanā, kā arī uz biežiem komiskiem pārpratumiem, kas var gadīties franču izrunā un dod vielu daudzām tipiskām franču asprātībām, autors pakavējas drusku pie franču akcenta sistēmas. 215. un 216. lpp. autors izšķir franču izrunā divus sekundārus akcentu veidus — emocionālo akcentu (l'accent d'émotion), piem., c'est épouvantable (ar sekundāri uzsvērtu ou), un loģiskā uzsvāra akcentu (l'accent d'insistance), piem., ja sakot „La république d'Athènes était une démocratie (ar uzsv. e un ie), celle de Venise une aristocratie“ (ar uzsv. a un ie). Emocionālais akcents sastopams izteicienos, kas pauž kāda pārmērīga lieluma vai pārmērīga mazuma, pārmērīga labuma vai pārmērīga ļaunuma, pārmērīga skaistuma vai pārmērīga neglītuma jēdzienu. Loģiskā uzsvāra akcents izceļ satūra un jēdzienu ziņā svarīgāko. Autora secinājums par abiem franču akcentu veidiem šāds: „L'accent d'émotion résulte de la vie affective; par lui les sentiments font irruption dans l'intonation. L'accent d'insistance est le produit de la volonté: volonté d'enseigner, volonté d'imposer, de propager ses idées et de conduire les événements. L'accent normal par contre, banal si l'on veut, représente les convenances, la tradition, ou bien la pensée pure dépourvue d'affectivité et de désir de propagande. Ainsi la pensée, tient le milieu entre la vie sentimentale d'un côté, la volonté de l'autre. Ainsi ces deux grandes forces dynamiques agissent continuellement pour faire sortir la langue de sa stabilité (217)“. Aizrādījis, ka šie sekundārie akcenti labi koordinējas ar regulāro akcentu — vārda uzsvērto beidzamo zilbi, un ka nekad sekundārie akcenti negrauj tradicionālo, nedz šis pēdējais savukārt kādreiz traucē izpausties sekundārajam emocionālam un loģiskā uzsvāra akcentam, autors kopsavilkumā sava franču izrunas un franču valodas runātāju gara raksturojuma beigās secina: „Cet état de choses reflète l'esprit pondéré (nosvērto) de la nation. Il maintient puissamment la ligne de la tradition, même là où au premier abord elle semble l'interrompre, mais il ne supprime point pour cela l'individuel. L'accent de la langue française offre ainsi une image saisissante du génie de la nation, qui sait trouver l'équilibre entre les droits de l'individu et la force de la tradition, qui plus que tout autre grand peuple organisé en état épargne la contrainte au citoyen sans tomber dans le désordre

(taupa pilsonim spaidus, neieslīgdama tai pašā laikā nekār-
tībā).“

Ja pēc šāda parauga tagad piegriežamies jautājumam, ko mūsu latv. valodas fonētika varētu dot mūsu valodas un mūsu nacionālās runātāju psiches raksturojumam, tad vispirmā kārtā jāsaka, ka, drusku vērīgāk mūsu izrunas parādībās ieklausoties un iedziļinoties, mūsu izruna raksturojama kā iekšēji stingri nosvarota, samērīga savā fonētiskā sistēmā un ar dziļu iekšēju harmoniju. Šai ziņā visai pamācīgi prof. Endzelīna ļoti smalkie novērojumi par mūsu valodas izrunu viņa Latv. v-as sk. un f. 13. Tur konstatēts, ka latv. patskaņi mēdz būt garāki īsas zilbes priekšā (tā tad vārdā *mēta* *ē* ir garāks nekā *mēta*), priekš balsīgā troksneņa, kas atrodas starp patskaņiem (t. i. vārdā *mēdu* *ē* ir vēl garāks nekā *mētu*), priekš sonoriem, t. i. a vārdā *mali* ir garāks nekā vārdā *mati*. Ka uzsvērtā zilbē patskanis garāks par patskani neuzsvērtās zilbēs, jau agrāk bija skaidrs. Iespāids tāds, ka katram vienāda garuma vārdam paredzams zināms pastāvīgs daudzums izrunas enerģijas. Tāpēc vārdā *mēta* var piegriezt lielāku vērību *ē* izrunai nekā *mēta*, kur relatīvi vairāk enerģijas prasa *ā* izruna. Tāpat vārdā *mēdu* *ē* skaņai veltījama lielāka uzmanība nekā vārdā *mētu*, jo sekojošais *d* ir vieglāk artikulējams par sekojošo *t*. Tas pats apm. vārdos *mali* un *mati*. Līdzīgs stāvoklis ir patskaņu izrunā neuzsvērtās gala zilbēs, par ko runāts līb. cit. 14. lpp. Aiz nebalsīga troksneņa beidzamo zilbju īsos gala patskaņus izrunā nebalsīgi (reducēti), bet aiz balsīgā skaidrāk, t. i. mazāk skadri izrunā beidzamo *a* un *i* vārdos *kapa*, *kapi*, *rata*, *rati*, bet skaidrāk vārdos *laba*, *labi*, *rada*, *radi*. Tas atkal tāpēc, ka nebalsīgie troksneņi prasa vairāk izrunas enerģijas un tādēļ beidzamajam patskanim tās paliek pāri mazāk; balsīgie turpretī — mazāk, un tādēļ patskanim tās paliek pāri vairāk. Tāpat ja vārdos *mētat*, *nākat* beidzamo *a* izrunā nebalsīgāk nekā vārdos *tagad* vai *labad*, tad te tas pats iemesls. Visi šie fakti liecina, ka pastāvošā līdzsvara un harmonijas sistēma mūsu izrunā pauž tādu pašu aiz tās stāvošu harmoniju mūsu dziļākajā valodas un tautas psihē.

Līdzīgas atziņas rodas, ja novērojam latv. valodas *akcenta* parādības. Ekspirātoriski stipri uzsvērtā vārda sākuma zilbe piešķir vārdam stingru fonētisku pamatu, bet lai garākos vārdos fonētiskā glezna nekļūtu par daudz vienmuļīga, mums diezgan stingri izveidota palīgakcenta sistēma. Tīri intelektuālā momenta nozīmi mūsu izrunā pauž tas, ka diezgan daudzos gadījumos valodas apziņā vēl nepilnīgi stabilizējušos saliktoņos akcents atrodas ne sākuma zilbē, bet otrā no sākuma, kas nozīmes ziņā ir svarīgāka, jo tā ir centrālā vārda jēdziņa nesēja pirmā zilbe, piem., aiz negācijas ((ne·viens, ne·kas, ne·nieka, ne·būt u. t. t.), aiz *vis-* superlatīva formās: *vis·labākais*, arī:

vis·visādi, vis·notaļ u. t. t.; saliktenos ar pus-: pus·dienas, pus·mucas, pus·nešus u. c.; adverbīalos savienojumos ar prēfiksiem: pa·visam, pa·reizi, pa·tiešām, pār·lieku, ar·vienu u. c.; dažādos citos savienojumos: vien·alga, lab·dien, gan·drīz, nu·pat, ik·katrs, ik·gadus u. t. t. (Sk. Endzelīna Latv. v-as sk. u. f. 15. §). Tai pašā laikā mūsu emfatiskais akcents dod iespēju vairāk izcelt tiklab psiholoģiski, kā arī loģiski svarīgāko jēdzienu veselā teikumā, liekot arī te akcentu uz vārda saknes (piem.: galvu iz·cēlis, krūtis iz·gāzis; ēst zosi ap·laizīdamies u. t. t.), vai arī uz kādu zīmīgāku citu (ne pirmo) patskani vārdā, piem., lē·nitiņām, klu·sitiņām, bries·mīgi gudrs u. t. t.*) Šis emfatiskais akcents ir patiesībā tāds pats *accent d'émotion*, kādu Vartburgs augst. min. darbā un vietā konstatē franču valodā, un ja ievērojam otras zilbes uzsvara intelektuālo nozīmi citos nupat minētos saliktenos, tad te ir atkal kaut kas līdzīgs Vartburga franču valdoā konstatētajam *l'accent d'insistance*. Tādēļ arī tālākie secinājumi par šo analogisko fonētisko parādību psihisko pamatu var būt līdzīgi kā attiecē uz franču, tā arī uz latviešu tautu. Domāju, kā arī faktiskie novērojumi mūsu tautas dzīvē un psīchē to tiešām apstiprina: objektīvi novērotāji jau sen ir uzsvēruši, ka latviešu tautas psīche tiešām ir diezgan mierīga un nosvērta. Ir tiešām tajā diezgan liels daudzums emocionālu elementu, bet to valda un notur līdzsvarā tautas praktiskais intelekts.

Ja tādējādi zināmus secinājumus par mūsu tautas psīchi atļauj jau novērojumi tieši tagadējā valodā sastopamo izrunas parādību laukā, tad dziļākus secinājumus par mūsu tautas psīchi atļauj jau apsvērumi par dažu tagadējo mūsu fonētikas parādību agrāko izveidošanās gaitu valodas vēstures aspektā. Šie apsvērumi vispirms saistās ar mūsu *k* un *g* pārvēršanos par *c* un *dz* palātāla patskapa, divskaņa un *j* priekšā, kā arī ar tautosillabiskā *n* likteni mūsu valodā. Pirmais šai parādībai no valodas un tautas psīches viedokļa gan piegājis prof. Endzelīns FBR. VII (1927,**) aizrādīdams, ka *k* un *g* pārvēršanās

*) Sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 15. §-ā citēto literatūru. Še klāt vēl daži manis paša noklausīti gadījumi. Diezgan nervozs. Brī·nišķīgi labi! Lie·liski garšo! Šaus·mīgi sāp! Brī·nišķīga pārdevēja! Bries·mīgi muļķīgs stāvoklis. Brī·nišķīgi jauki! Aug·stākais, ko var maksāt, ir 25 lati mēnesī. Apbrī·nojami! No·teikti! Nu mil·zīgi! Kā uz·burta. Neap·rakstāmi jauki! Bries·mīgi dzenas pēc goda. Puikam Die·viņ: ņem tik visur līdzī.

**) Pēc tam vēl krājumā Latvieši I (1930, 51), kur citēti arī Meijē uzskati no *Les langues dans l'Europe nouvelle* 32, ka „une langue se change d'autant plus vite qu'elle est parlée par une population plus active et plus mobile, et qui se renouvelle d'avantage.“

par *c* un *dz*, kā arī latv. *ī ū ie uo* izveidošanās no *in un en an* jāizskaidro ar latviešu dzīvākā temperamenta izpausmi izrunas parādībās. Lai *k* un *ġ* skaņā straujākā izrunā labāk varētu artikulēt tiešo mīkstinājuma resp. *j* elementu, tad *k* un *ġ* fonētiskā sastāvā notikusi artikulācijas pavirzšanās uz priekšu, kuŗas rezultātā mīkstinātais *k* pārvērties par mīkstinātu *t*. Pēdējais izrunā drīzi ieguva spirantisku pieskaņu, kuŗa, sakusdama ar iepriekšējo *t* un *d*, radīja *c* un *dz*. Tāpat precīzākai *en in un* izrunai *n* skaņu varēja sākt artikulēt jau laikus, tā piešķirot pašam patskanim nāsālizētu raksturu. Rezultātā tīrais *n* zuda, bet nāsālizētais patskanis pagarinājās, vēlāk zaudēdams arī savu nāsālizāciju. Pie šīs kategorijas prof. Endzelīns pieskaita arī patskaņu pārskaņas parādības, jo pēc viņa vārdiem Latv. *v*-as sk. un f. 11. Šā latv. pirmvaloda nāzinusi kā fonoloģisku kategoriju starpību starp *pārskaņotājiem* (palātāliem) un nepārskaņotājiem (vēlāriem) patskaņiem. Šās starpības refleksi vēl sevišķi spilgti izjūkami augšzemnieku izloksnēs (sk. lib. cit. 48. un 50. Šā), bet literārā valodā jūkami tais parādības, kas saistās ar platā un šaurā *e* izrunu. Arī te straujākais un progresīvā rakstura regresīvās asimilācijas garā ievirzītais izrunas veids novedis pie pilnīgi jaunas fonoloģiskas sistēmas izveidošanās mūsu valodiskā domāšanā, pie kam šī sistēma spilgti atšķiŗas no tā, kā šo skaņu kvalitāte bija sadalījusies baltu pirmvalodā (*e* plats, *ē* šaurs). Šās jaunās sistēmas izveidošanās darbojies tādējādi mūsu straujākā temperamenta ierosinātais straujākais izrunas veids līdz ar zināmiem stingriem sistematizācijas centieniem mūsu valodiskā domāšanā.

Ar straujāku izrunas veidu izskaidrojas arī jau augstāk pieminētā īso patskaņu nebalsīgā izruna gala zilbēs augstāk apcerētos gadījumos. Vēl vairāk ar to izskaidrojas celmu patskaņu izzušana *o-*, *io-*, *iio-* un *i-* celmos un šo patskaņu saīsināšanās *ā-* un (*ī*) *ē-* celmos. Tas pats zīmējas uz visu pirmatnīgo gaŗo patskaņu saīsināšanos un diftongu monoftongizēšanos mūsu beigu zilbēs. Tomēr te sava nozīme arī morfoloģiskās sistēmas psihisko pamatu pārveidībām mūsu valodiskā domāšanā. Ja minētie celmu patskaņi zuduši, gaŗumi saīsinājušies un diftongi monoftongizējušies, tad tas bija iespējams tomēr tikai tik tāļu, cik tāļu ar to netika satricinātas šo celmu locīšanas sistēmas. Turpretī *u*-celmos beidzamais celma patskanis saglabājies. Ja citās celmu grupās, kas kā morfoloģiskas kategorijas joprojām mūsu valodā dzīvas, celmu patskanis zudis, bet *u*-celmos paglabājies, tad te jādomā par ipatnēju psihisku un fonētiski-morfoloģisku iemeslu krustošanos, kuŗu rezultātā šī celmu sistēma savu celmu patskani paglabājusi. Domāju, ka to varēja visvairāk atbalstīt tīri fonētiski radusies viensk. ģenit. forma *tīrgus* (no **tirgaus*) un viensk. lokāt. *tīrgū*, kuŗu abu ietekmē varēja rasties arī *tīrgum*. Šīm formām pastāvot, forma

*tirgs nekādi nebūtu varējusi iederēties sistēmā. Savukārt atzīstot, ka fonētiski būtu bijis iespējams sagaidīt arī viensk. nom. formu *tirgs, jāatzīst tomēr, ka tad tūliņ būtu draudējušas briesmas visai u-celmu grupai, jo lielā nozīme, kāda ir zināmas deklinācijas sistēmā viensk. nominatīvam, būtu novedusi pie pilnīgas u-celmu izkušanas o-celmu grupā, kas atsevišķās izloksnēs gan notikusi, bet kam mūsu vidus dialekta runātāju valodiskā domāšanā pretojās visai dzīvā šās deklinācijas vienskaitļa kategorijas īpatnību un patstāvības apziņa, kas spieda šo celmu vienskaitli morfoloģiski joprojām uzturēt dzīvu un patstāvīgu. Tā no vienas puses viensk. nominatīvu ar -us atbalstījušas dažu citu locījumu formas, bet, paglabājusies un valodas apziņā nostiprinājusies, šī viensk. nom. forma vēlāk psihiski balstījusi arī zīmīgas u-celmu formas citos locījumos.

Citās celmu sistēmās stāvoklis bija citāds. Nevarēja taču formas kā *tēva, tēvam, tēvā* atbalstīt kādas sekundāras viensk. nom. formas* *tēvas* rašanos, jo tā vispirms būtu saskanējusi ar siev. kārtas viensk. ģen. un daudzsk. nominatīva un akuz. formu, kas būtu bijis neērti. Zināmi sarežģījumi, šķiet, nevarēja likties gluži neiespējami tai ziņā, ka formas kā *tēvs* būtu varējušas sākt apdraudēt un savas plašākās izplatības dēļ pārvilkt pie sevis viensk. nominatīva sev līdzīgos i-celmus, kad pēdējie bija ieguvuši savu tagadējo veidu (kā tas, piem., pa daļai tiešām noticis ar veco i-celmu *viesis*). i-celmu kategoriju tomēr sargāja piederību *sieviešu* kārtai un īpatnējā šās femininās celmu un deklinācijas kategorijas patstāvības apziņa mūsu valodas psihē. Tomēr ciest cieta vecie vīr. k. i-celmi (kā *uguns, viesis*) un kopējās kārtas vārdi *sāls, dzelzs*, kas kā vīriešu kārtas vārdi bija spiesti i-celmu grupā izzust, palikdami šai grupā tikai *sieviešu* kārtā.*) Kā vīr. k. vārdi tie galvenā kārtā patvērās -iio- celmu grupā, sal., piem., viensk. nom. *oglis*, daudzsk. ak. *ogļus* (jau Mancelim), *dzeltis*, daudzsk. dzelži, dzelžiem u. t. t., tāpat sing. masc. *sālis*, daudzsk. sāļi, sāļu u. t. t. (*viesis* turpretī, kā teikts, pārgājis pat o-celmos). Ar i-celmiem ciešā sakarā arvienu bijuši līdzskaņu celmi, un to starpā palika arī joprojām daži vīriešu kārtas vārdi, kas savā deklinācijas sistēmā tomēr cieši pieslējās -iio- celmiem. Tomēr nelielā vīr. k. līdzskaņu celmu daudzuma dēļ sieviešu kārtas i-celms ar pārvilkšanu pie sevis šī vīr. k. kategorija neapdraudēja, un praktiski jau deklinācijas starpība siev. k. i- un siev. kārtas līdzskaņu celmiem bija tikai daudzsk. ģen. (*siržu, piļu*, bet

*) Tagadējais vīr. k. daudzskaitlis *ļaudis* gan laikam kļuvis par vīr. kārtas vārdu tikai vēlākos laikos (laikam gan vārdu *vīri, cilvēki* ietekmē): sastopam vēl arī formu *tas ļaudis* (sk. EMv. s. *ļaudis*), un lš. *liūdīs, -ies* „das niedere gewöhnliche Volk“ ir fem.

ausu, zosu). Abas šās siev. k. celmu grupas jo cieši turēja kopā piederība pie sieviešu kārtas, un tā nu praktiski iznāca, ka valodā pārsvarā esošie siev. k. i-celmi arī valodas apziņā kļuva par dominētāju katēgoriju, kas pārņēma pie sevis arī visus siev. k. līdzskaņu celmus, atstājot tiem tikai vairs ne gluži apzinātā veidā kā veco pazīmi mīkstinājuma trūkumu daudzsk. ģenitīvā (tomēr līdzās līdzsk. celmu formām *ausu, zosu* sastopam arī *aušu, zošu*). Siev. kārtas i-celmus gan stipri apdraudēja dažās izloksnēs (i)ē- celmi, kas arī bija siev. kārtas, ar kuriem tiem bija kopējas dažas locījumu formas un kuŗu latv. valodā vairāk par i-celmiem. Šis beidzamais jautājums mūs te tomēr var interesēt tikai tikdaudz, ka te novērojam cīņu divu tuvu morfoloģisku katēgoriju starpā; nekādu citu sevišķi īpatnēju valodas gara izpaudumu še nesaskatām.

Visai interesants turpretī ir tas fakts, ka atsevišķos nedaudzos gadījumos tomēr i-celmu viensk. nominātīvā sastopam i resp. galotni -is (sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 31. §-ā 33. lpp-ē). Prof. Endzelīns šai vietā drusku hipotētiski izsaka domas (jau agrāk FBR. XII, 1932, 178), ka -is šeit būtu atzīstams par uzglabājušos bez pārmaiņām no kādreizējā agrākā -is. Tādā veidā man šis uzskats neliekas ticams. Tādēļ, ievērojot samērā nedaudzos gadījumos, kur šāds -is viensk. nominātīvā sastopams, es savā Langija izdevumā 520. lpp. izsacīju domas, kas saskanēja ar agrākām prof. Endzelīna L. Gr. 275. §-ā izsacītiem uzskatiem, ka te tomēr ticamāki domāt par nominātīva -is formu atjaunošanu -s formu vietā pēc viensk. ģenit. formu parauga: tā kā viensk. ģenitīvā bija līdzās -is un -s, un tā kā nominātīvā un ģenitīvā atkal bija vienāda galotne -s, tad -is varēja sākt lietot arī nominātīvā. Varētu nu iedomāties, ka atsevišķā gadījumā kāda sekundāri radusies viensk. nomināt. forma *guovīs* varēja saistīties ciešākā morfoloģiski-sistēmātiskā sakarā ar ģenit. formu *guovīs*, dat. *guovij*, lok. *guovī* un tā no šām pēdējām gūt stiprāku atbalstu un izveidoties par patstāvīgu viensk. nomināt. katēgoriju. Tā atsevišķos gadījumos varēja saistīties ar nozīmes vai ārējā ziņā līdzīgām formām [zīmīgs šai ziņā, piem., tas, ka visbiežāk sastopam šo -is formās ar -vis: *avis, zivīs* (=Nom. Sing.)] un tā atsevišķos gadījumos nostiprināties. Tagad es tomēr vairāk gribētu domāt, ka atsevišķos gadījumos -is viensk. nominat. radies ne tikai nupat aprādītā galotņu sajaukšanās ceļā, bet *i* nominātīvā atjaunots tieši ģenitīva -is (no -ies) ietekmē. Sistēma *sirds, sirdis, sirdij* tiešām varēja izlikties ne gluži priekšzīmīga, jo izlikās savādi, ka ģenitīvam beidzoties ar -is, nominātīvs varētu beigties vienkārši ar -s. Te sistēma prasījās pēc izlīdzinājuma, un domāju, ka *i* nominātīvā sekundāri atjaunots pēc ģenitīva tāpat kā *u* viensk. nominātīvā *u*-celmos noturējās ģenitīva *u* (-us no -aus) ietekmē. Citādi formulējot, varētu teikt,

ka formas *avis*, *pilis* ir viensk. nominātīvi, kas atbilst viensk. ģenitīvam *avis*, *pilis*. Bet tā kā jau agri viensk. ģenitīvs bija ieguvis līdzskaņu celmu formu, t. i. *avs*, *pils*, tad no šejienes nekādas ietekmes par labu *i* skaņai viensk. nominātīvā nākt nevarēja, un fonētiski pilnīgi regulāri izzudušais *i* šajos viensk. nominātīvos arī neatjaunojās. Arī atsevišķie atjaunošanas gadījumi tomēr visumā palika tikai izņēmumi, kas balstījās uz kādām neskaidrām sekundāra rakstura morfoloģiskām reminiscencēm (šķiet, sevišķi bijis iecienīts sekundārais viensk. nomināt. ar *-vis*, varbūt tāpēc, ka bez *i* viensk. nominātīvā radās formas *guos*, *aus*, *zius*, kas pārmērīgi stipri atšķirās no ģenit. *guovis*, *avis*, *zivis*; neaizmirsīsim, ka savienojumā *-vs* retumis rodas arī sekundārs *i*, sal. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 33. lpp. augšā), piem., ja Zemītē līdzās *zuvis*, *guovis* sastopam *pirts* vai Einhornam un Mancelim līdzās *avis* sastopam *sirds*.

Kā uz sīku latv. valodas kārtotāja gara darbības izpaudumu atļaujos aizrādīt vēl uz to faktu, ka mūsu valodā sastopam gan formas *deģis*, *nemāķis*, *brēķis* u. c., bet *vīndedzis*, *darvdedzis* un līdzīgas, t. i. dažos verbālos substantīvos paglabājušies gandrīz bez pārveidojumiem verbālā saknē, lai neradītu pārpratumus ar citām formu kategorijām (ar divdabjiem *dedzis*, *brēcis*), turpretī ja nekāds pārpratums nav varējis draudēt, tad skaņas pārveidojušās pēc fonētikas likumiem. Līdzīgas parādības novērojam arī vēl citos gadījumos, piem., vārdā *atdrēģis*, *atdrēgnis* = atkusnis, uzvārdā *Sproģis*, tālāk *lauķis* (= lauksargs), bet *lauķis* jeb *laucis* = lauks zirgs. Atsevišķos šādos gadījumos nenoliedzama nozīme būs bijusi arī laikmetam, kad attiecīgais darinājums radies — vēlākie atvasinājumi labprāt tik stipri saknes līdzskani nemaina —, tomēr vēl svarīgāki te gan būs bijuši plašāki šemazioloģiski-psīchiski sakari un ar tiem saistītie centieni pēc iespējas arī ārējā izskatā paglabāt šo nozīmes ziņā cieši saistīto vārdu vienādību.

Savelkot kopā visu, kas šai nodaļā par īpatnēji latviskā valodas gara izpausmi mūsu fonētikā sacīts, jāatzīst, ka garīgo spēku izpausmei mūsu fonētikā visai sistematisks, noteikts un nosvērts raksturs. Mūsu vokālisma kvantitatīvās parādībās valda dziļa samēra sistēma un liela nosvērtība izrunas spēka sadalījumā, mūsu akcents diezgan spilgti izceļ loģisko pusi mūsu valodā. Pārgrozības dažos mūsu līdzskaņos liecina par samērā dzīvu un rošīgu mūsu tautas temperamentu. To pašu paūz arī īso patskaņu izzušana, kā arī gaŗo patskaņu un divskaņu saīsināšanās mūsu vārdu beigās, pie kam šeit dažās celmu grupās tādu vai citādu fonētisku rezultātu izveidošanās ziņā liela nozīme bijusi arī visas attiecīgo celmu deklinācijas sistēmas kopsakaram. Arī šeit stipri parādās noteikts sistematizētājs vilciens mūsu valodas garā. Tādējādi atziņas, ko

gūstam par mūsu valodisko domāšanu un līdz ar to par visu mūsu tautas garu no mūsu valodas fonētikas, ir pozitīvs: tās liecina par mūsu tautas garu tikai labu, izceldamas tajā samēra apziņu, nosvērtību un sistematizācijas centienus.

IV. Latviešu gara atspoguļojuma uztvērumi agrāko pētnieku darbos un dažas vispārīgas piezīmes par cilvēku valodisko domāšanu un tās izpausmi plašākās valodas parādībās.

Visas līdz šim iegūtās atziņas par mūsu tautas valodisko domāšanu un tās pamatos esošo tautas garu bija dibinātas uz novērojumiem mūsu valodas fonētikas un mazā mērā arī morfoloģijas laukā. Ja nu mēs gribētu pakavēties pie citiem mūsu valodas faktiem, kas varētu sniegt vēl citas līdzīgas un varbūt pat vēl dziļākas un plašākas atziņas, sevišķi jautājumā par abstraktāku jēdzienu izveidošanos mūsu valodiskā domāšanā, tad mums jāpakavējas vispirms vēl pie dažām principiāla rakstura atziņām par mūsu tautas garu, cik tālu tās sastopamas dažos jau pat attālākā pagātnē uz mūsu valodas faktiem balstītos novērojumos un secinājumos. Šais savos atzinumos un secinājumos agrākie novērotāji balstījušies gan pa lielākai daļai uz citādiem mūsu valodas faktiem, uz tādiem, kas viņiem šķituši tuvāk esam un kas patiesībā arī ir tuvāk ikkatras valodas domu un jēdzienu pasaulei — uz mūsu valodā esošiem vārdiem un to nozīmi. Mums būs jāseko šiem vīriem un ar lielu nopietnību jāpārbauda savas abstraktākās, vispārīgi kulturālās un sociāli-ētiskās nozīmes ziņā zīmīgākie mūsu valodas vārdi un no valodiskās domāšanas viedokļa arī šais vārdos ietvertie jēdzieni. Mums it īpaša vērība vēl būs jāpiegriež tiem pirmatnējiem vienkāršiem un nozīmes ziņā konkrētiem leksikāli-sēmazioloģiskiem pamatelementiem, no kuriem veidojušies vēlākie jau abstraktāku un dziļāku jēdzienu apzīmējumi, tiem paņēmiem, ar kādiem no šiem pamatelementiem veidojušies vārdi ar jaunu nozīmi, un tam ceļam, kā šie pēdējie kļuvuši par vēlākiem jau abstraktāka rakstura jēdzienu formulējumiem cilvēka valodiskās izpausmes ietērpā mūsu nacionālā latviskā gara veidojumā.

Viens no interesantākajiem, kaut arī ne visai pārdomātiem un ne gluži nopietniem apcerējumiem par mūsu latv. valodas, pareizāki sakot, par mūsu senākā Kursas dialekta, kādreizējās kuršu valodas, dziļāko raksturu pieder jau XVII gadu simtenim. Šā drusku pārspīlēti prātnieciskā apcerējuma autors ir Pauls Einhorns, un pašu šo apcerējumu atrodam Einhorna *Historia Lettica*, 1649. g. (*Scriptores rerum Livonicarum* 1853, II, 597). Šis apcerējums gan mums maz noder mūsu tautas valodiskās domāšanas vispārīgam raksturojumam, bet ir tomēr principiāli visai svarīgs: tas rāda, ka atziņa par tautas gara atspo-

guļošanas tautas valodā un it īpaši valodas vārdu krājumā XVII g. s. bija izveidojusies ne tikai angļu filozofu, bet arī mūsu dzimtenes izglītotāko darbinieku uzskatos. Tādēļ pēc Einhorna uzskatiem latviskā kuršu valodā arī neatrodies vārdi, ar ko varētu tulkot lat. *virtus* un *conscientia*, jo kuršu ļaudis vēl viņa — Einhorna — laikā esot tik mēžonīgi un raksturā briesmīgi, ka viņiem faktiski nekādas *virtus* nedz *conscientia* neesot: tādēļ viņu valodā arī neesot attiecīgo jēdzienu nosaukumu.*)

Par to, ko par mūsu latv. valodas dziļāko būtību un tās runātāju garu kā mūsu valodas garīgo pamatu XVII gadu simtenī domājuši citi tā laika mūsu valodas pratēji un pētnieki, mēs nekā nezinām. Tikai vairāk kā simtu gadu pēc Einhorna pie šā jautājuma ķeras atkal Vecais Stenders, pauzdamš mums jau citādus, daudz nopietnākus un savam laikam jau visai dziļi pārdomātus uzskatus par mūsu valodu un latviešu tautas gara atspoguļošanas tajā. Stendera Lett. Grammatik² (1783) no 219.—240. lpp.-ei atrodam nodaļu „Vom *Idiotismo*“, kas ir visai interesants un arī satura ziņā diezgan plašs mūsu latviešu va-

*) Pats Einhorna uzskatu formulējums visai interesants, un tā kā par tiem, cik man zināms, mūsu valodas gara un mūsu tautas gara vēsturē tikpat kā nekur nekas nav rakstīts, tad atļaušos še zem svītras sniegt plašāku šā apcerējuma raksturojumu.

Iesāk Pauls Einhornš savas pārdomas par kuršiem un viņu valodu ar to, ka pielīdzina viņus senajiem kapadoķiešiem, kiliešiem un krētiešiem, par kuņiem kā par vislaunākiem un tikumiskā ziņā visvairāk pagrimušiem ļaudīm jau seno tautu un cilšu pazinēji esot sacerējuši mīklu *τρία κάππα κάκιστα*. Kurši tad būtu ceturtie viņu starpā. Lūk, Einhorna paša vārdi: „Inter has gentes et nostros Curetes sive Curonos recte referri, et illos quartum vere Cappa proverbiale constituere puto.“ Tāpēc par agrāk minētajām trim ciltīm sacerētā grieķu epigramma patiesībā būtu jāpārveido šādi:

Καππαδοκές, Κιλικες, Κρήτες, τρία κάππα κάκιστα,

Κούρωνοι δε κακοὶ τέτρατον τόγε κάππα κάκιστον.

Latīniski tad tā skanētu:

Cappadoces, Cilices, Cretes — tria pessima Cappa,

Curoni faciunt quartum, gens pessima, Cappa.

Un tālāk tad Einhornš turpina savu kuršu cilts negātīvo raksturojumu šādiem vārdiem: Sunt enim non minus moribus pessimis praediti (sc. Curones), et superstitionibus, furto, mendaciis, diris et execrationibus inauditis fere deditissimi. Et ut paucis multa complecter: est gens fraudulenta, effera, rapax, superba, elata, intemperans, iniusta, iniqua, impia, levis, inconstans, contumeliosa, spuria et libidinosa . . . (t. i. latviski: Jo arī viņi, t. i.

Iodiskās domāšanas raksturojums sava laika — XVIII g. s. — uztverē un pieejā. Te sastopam arī pat vēl mūsu dienās vērā liekamus uzskatus un atzinumus par mūsu valodu, un arī formulēti šie uzskati vienā otrā vietā stipri modernā, pat mūsu laikam vēl pieņemamā formā. Vispārīgi šeit Stenders runā jau kā nosvērts pētnieks, kam jautājuma principiālā jeb psiholoģiski-filozofiskā puse labi pazīstama un pilnīgi skaidra.

„Der Idiotismus oder Genius der lettischen Sprache bestehet in dem Eigenthümlichen derselben, d. i. in dem rechten Gebrauch ihrer Wörter und Redensarten nach ihrer Mund- und Denkungsart,“ formulē Stenders lib. cit. 198. § savu pieeju apceramiem jautājumiem un tad tūlīņ pavisam pareizi piezīmē, ka „Am besten aber erlernt man den Genium der lettischen Sprache und Denkungsart aus dem Umgange mit den Letten selbst“. Savus šādā ceļā gūtos atzinumus Stenders tad arī gribot darīt pieejamus saviem lasītājiem un to tad iesāk tūlīņ ar konstatējumu 199. §-ā: „Erstlich, fehlet es den Letten, als unkultivirten Leibeigenen, theils an solchen Wörtern, die zu Künsten und Wissenschaften gehören, theils an Wörtern, die das bedeuten, was in diesen Ländern nicht anzutreffen. Z. B. von Alleen, Orangerien, Manufakturen und allem, was zur

kurši, ir ne mazāk apveltīti ar vislaunākiem tikumiem un tīri vai ārkārtīgi nodevušies māņticībai, zagšanai, meliem, bezdievīgiem nākotnes pareģojumiem un nedzirdētiem lāstiem. Un, lai īsos vārdos daudz aptvertu, sakāms: viņi ir melīga un viltīga, mežonīga, uz laupīšanu kāra, lepna, pārgalvīga, neapvaldīta, netaisnīga, naidīgi noskaņota, bezdievīga, garā viegla, nepastāvīga, kašķīga, nievu pilna, nešķīsta un kāribām nodevusies cilts...). Seko citāts no Aleksandra Gvaņini, kas apmēram aplicina to pašu, lai gan mums paliek noslēpums, kā gan Einhorn, pats kurzemnieks būdams, varēja latviešu kurzemniekus raksturot tik negātīvā veidā: pat XVI g. s. otras puses Dienvidriet. Kurzemes dokumentos, kas glabājas Karaļauču archīvā un kuņos diezgan daudz stāstīts arī par kurzemnieku (=kuršu) tikumiem un pārkāpumiem, nav pieminēta ne desmitā daļa to netikumu, par kādiem runā Einhorn. Šās nodaļas beigās tad arī atrodam to, kas mūs šai sakarā visvairāk interesē — īsu lingvistiski-filozofisku Einhorna secinājumu par kuršu (=latviešu) valodu uz agrāk sniegtā kuršu tikumu raksturojuma pamata. Einhorn raksta tā: „Miratus sum saepissime, qui fiat, quod in lingua sua exprimere vel nominare non possint (sc. Curones) Conscientiam et Virtutem: quamvis enim quis noctes diesque sese maceraverit, haec tamen duo nomina recte et proprie exprimere vel reddere non poterit. Verum si probe vitam illorum hominum quis consideraverit, illos nimirum absque Conscientia et Virtute vivere vel conscientia et virtute destitutos esse, mirari desinet.

Mathematik gehöret, haben sie weder Begriffe noch Benennungen.“ Tālāk Stenders aizrāda, ka latviešiem trūkst nosaukumu svešu zemju dzīvniekiem un ka nosaukumus svešām lietām un svešām dzīves parādībām, kas tagad jau latviešiem kļuvušas pazīstamas, viņi aizņemoties no vācu valodas. Bet (201. §) „In den Dingen aber, womit die Letten umgehen, sind sie reich genug an Benennungen, ja zuweilen mehr, als man vermuthen sollte.“ „Auch (202. §) an Wörtern, die die Naturerscheinungen betreffen, haben sie gnüglichen Vorrath, indem sie der blossen Natur am meisten ausgesetzt sind.“ Bet (203. §) „In der Philosophie aber sieht es bey den Letten sehr finster aus. Zum Beyspiel, will ich die geistigen Kräfte unserer Seele berühren, deren unterscheidende Erkenntniss bey ihnen noch im Chaos lieget, indem das Hauptwort *Prahts* bey ihnen alles ohne Unterscheid ausdrückt. Bald heisst es so viel als Verstand, Vernunft, bald Wille, Gemüth, bald Sinn und Gefallen, bald Aufmerksamkeit, Begierde, bald Vorsatz, Muth, bald Gewissen und im Plur. die Sinnen... Fast eben so geht es mit dem Worte *sīrds*, welches zwar eigentlich das Herz bedeutet, aber auch vor das Gemüth und Gewissen, ja biswei-

Qua enim ratione Conscientia et Virtus apud gentem aliquam nomen obtinebit, apud quam nullam obtinet sedem?“ [Latviski: „Visai bieži esmu brīnījies, kā gan tas būtu varējis notikt, ka savā valodā nedz izteikt, nedz nosaukt (kurši) nespēj ne sirdsapziņu, ne tikumu (jeb tikumību): un ja pat kas sevi ilgas dienas un naktis nomocītu, šos divus jēdzienus pareizi un īsti pēc būtības viņš nespētu (viņu valodā) ne vārdos izpaust, ne izsacīt. Savukārt ja kas novērotu viņu dzīvi vispusīgi un objektīvi, tas tūlīt mitētos brīnīties par to, ka viņi tiešām dzīvo bez sirdsapziņas un tikumības vai ka viņiem sirdsapziņas un tikumības patiešām trūkst. Kā tad nu arī lai sirdsapziņa un tikums iegūtu nosaukumu kādā ciltī, kuņā tie nekad nav mituši?“ — Sk. par šo vietu un vispārīgi par Paulu Einhornu prof. A. Spekes rakstu „P. Einhorna raksti par latviešiem“, Sen. un Māksla 1937, IV, 111—128, sev. 123. lpp.]

Ja atmetam šais vārdos visus kuršu raksturojuma pārspilējumus Einhorna uztverē, tad atzinums šāds: tautas valoda atspoguļo tautas dzīvi un pašas tautas raksturu. Ja tautas dzīvē vai tautas raksturā kādu citās tautās vai to dzīvē pazīstamu un novērojamu parādību nav, tad nav šai parādībai nosaukuma arī tās tautas valodā. Tāpēc arī latviešu resp. kuršu jeb kurzemnieku valodā nesastop nosaukumus jēdzieniem *conscientia* un *virtus*, jo šie jēdzieni tās runātājai tautai pēc būtības sveši.

Nemēģinot nemaz te polemizēt ar Einhornu, jāpabrīnās tomēr, cik lielā mērā XVII g. s. vācu darbiniekiem, pat tiem, kas

len vor das Innere ohne Unterscheid genommen wird... Hieraus ist leicht zu erachten, dass es in der Lettischen Sprache vielmals an den nothwendigsten Terminologien, dadurch man sich kurtz ausdrücken kann, fehlet.“ Pamācījis savus lasītājus, kā tādos gadījumos rīkoties, lai tomēr izsacītu sakāmo, Stenders tālāk raksturo latv. sinonimus (204. §), vārdus, kas lietojami plašākā nozīmē (205. §), īpatnējus latviskus izteicienus (208. §: zum Idiotismo gehören vorzüglich die besonders Lettischen Phrases, die den eigentlichen *Letticismum* ausmachen, und manchen Anfänger, der sie nach der wörtlichen Übersetzung nimmt, ziemlich stutzig machen), īpatnējus vienkāršus dabiskus latv. izteiksmes paņēmienus (209. §: Man trifft auch bey den Letten manche grobe Ausdrücke und Vergleichen an, die ihnen bey ihrer ungebildeten Lebensart gar nicht grob klingen), īpatnējus izteicienus zināmās sadzīves parādībās (210. §), izteicienus (211. §), kuŗos izpaužas mānīcība, lāstu formulas (212. §) un latv. mēnešu nosaukumus (213. §). Noslēdzas viss šis apcerējums ar aizrādījumiem par latv. sakāmiem vārdiem un mīklām 214. §-ā: „Noch sind die Letten reich an Sprüchwörtern und Räthseln. Die erstern muss man sich wohl bekannt machen, weil sie im gemeinen Leben oft vorkommen und der Letten Genie und Denkungsart und besonders den

dziļāk interesējušies par mūsu tautas garu un raksturu, šis gars un raksturs bija palicis svešs. Liekas pavisam savādi, ka Einhorns, šķiet, nekad nebija dzirdējis tādus vārdus kā *cilvēka daba* (sal. Manceļa Lettus Gintera izd. 23: *eedlimbta dabba* angebohrne art, Art, Nathur; art und eigenschafft eines dinges, *dabba*), *tikums*, *tikls*, *netikls* (sal. Manceļa tulk. Zalamana sak. v. 1637, 418. lpp.: *Nheticli blehni*), kas visi saistās ar jēdzienu *virtus*, ka viņam svešs jau Manceļa Lettus 212 sastopamais izteiciens: das Gewiffen *Sinnama Sirds* [šo pašu izteicienu sastop Langija darbā 225: *Apšinnaschana (Sinnama Sirds)* das Gewiffen; Langijam ibid. ir plašs krājums vārdu, kas raksturo jēdzienu *zināt*; 253. lpp. ir arī vārdi *Siht* „kennen“, *At-liht* „erkennen, bekennen, geftehen, *Atlhlchana*, die Erkenntniss u. c.], kas liekas jau ļoti agri — gan vēl katoļu laikmetā — darināts, latviskojot lat. *conscientia* (Manc. Phras. Lett. 233 sastopam arī das Gewiffen *Ablinnaschana*), ka Einhorns nepazīst vispārīgi vārdus *ziņa*, *atziņt* (Manceļa Lettus 54: erkennen *atliet*), *atzišana* u. c., kas visi savā būtībā ir seni mūsu tautā sastopami vārdi un kas atsevišķās nozīmes niansēs un izteicienos stipri tuvu pienāk latv. *conscientia*, jo arī tas taču ir tikai gr. *συνεῖδησις* latinizējums (no gr. *συνεῖδησις* savukārt tulkojumā kr. совѣсть, no *conscientia* v. Gewissen) un dibinās uz presumpcijas, ka cilvēkam piemīt spēja zināt un apzināties, ka viņš darījis labu vai ļaunu.

darin herrschenden laconischen Styl, sehr verrathen und überdem gemeiniglich einen besonders bedeutenden Sinn haben.“

Ja savelkam kopā visu Stendera sacītō, tad jāatzīst, ka viņa dotais mūsu valodas raksturojums, to formulējot vairāk mūsdienu vārdos, ir visumā gluži pareizs. Stendera raksturojumam spīd cauri tā pamatdoma, ka latv. valodā atspoguļo vienkāršo lauku ļaužu garu ar viņu vienkāršo, dabai tuvo un konkrēto domāšanas veidu. Šā domāšanas veida izveidotāji iemesli Stendera uztverē arī ir skaidri: tie ir toreizējais zemais latviešu izglītības līmenis, viņu nomāktais un beztiesiskais dzimtļaužu stāvoklis, visu viņu dzīves apstākļu dabiskā vienkāršība, lauku dabas un vienīgi tikai lauku darbu un lauksaimniecības dzīves pasaules ietekme uz latv. tautas garu un valodiskās izteiksmes veidu. Tādēļ arī lietām un parādībām, ar kurām latviešiem katru dienu jāsatiekas, viņu valodā ir izkopta nosaukumu sistēma (201. §), tāpat viņiem labi pazīstāmām dabas parādībām (202. §), bet trūkst apzīmējumu svešām lietām un it īpaši matēmatikas jēdzieniem un jo sevišķi visām kaut kādā citādā ziņā svešākām un savā būtībā dziļākām parādībām — vienalga, vai tās būtu fizioloģiska, vai emocionāla vai it īpaši tīri abstrakti-intellektuāla rakstura. Sprotams, nebija jau mūsu valodā arī toreiz gluži tik ļauni, kā Stenders tēlo. Jau augstāk ar aizrādījumiem uz XVII g. s. vārdnīcām pieminēts, ka jau toreiz mūsu valodā pastāvējuši apzīmējumi dažām abstraktām cilvēka dvēseles dzīves parādībām. Tāpat Stenders neko nepiemin par mūsu diezgan izkopto piedēkļu sistēmu, ar kuru palīdzību var samērā viegli atvasināt abstraktākus jēdzienus. Mūsu valodā sastopamie *-ums* un *-ība* abstraktāku lietu vārdu tāpat kā *-ējs*, *-īgs*, un *-isks* abstraktāku īpašības vārdu atvasināšanai pastāvēja jau Stendera laikā. Tikai Stenders tos nepiemin, un vienīgais viņa aizrādījums uz latviešu gara abstraktākās darbības izpaudumu valodas laukā ir dažas īpatnības vārdu sēmazioloģiskās niansēs (204. §, 205. §), sintaktiskos veidojumos (210. §), kā arī mīklās un sakāmvārdos. Ar visu to Stendera mūsu valodas raksturojums ir stipri vien pareizs, un, kā zināms, precīzi-abstraktu jēdzienu izteiksmē nav arī vēl tagad mūsu valodas stiprā pusē.

Ja nu risināsim tālāk Stendera uzsākto domu pavedienu par mūsu valodas raksturu un līdz ar to arī par mūsu nacionālo latvisko valodisko domāšanu, cik tālu par to var spriest pēc mūsu valodas sēmazioloģiskā ziņā zīmīgiem vārdiem, tad jāsaka, ka mūsu valodai daudzu parādību uztveres ziņā tiešām ir dziļi konkrēts un nereti pat konkrēti substantīvisks raksturs. Uz pēdējo tieši aizrāda savā Lett. Grammatik² (135. § 165. lpp.) arī pats Stenders, minēdams izteicienus, kur latvieši izsakās ar verbālu lietas vārdu, bet ne ar verbu. Te Stenders citē latv. izteicienus: Tas nebuhs dīhwotajs, tas sehns jau irr arrajs,

ta biffe nawa putnu lchahweja, kādus lietojam arī vēl mūsu dienās. Vispārīgi mūsu verbs ir izteiksmības sprieguma, kā arī savu formu ziņā visai attīstīta un izteiksmīga vārdu šķira, bet centieni šādos gadījumos lietot lietas vārdus raksturo zināmu statistiku un kontemplātīvi novēriģu momentu mūsu valodas garā. Kā zināms, tā vārdu šķira, kas izsaka dinamiku — kustību, pārvērtību, aktīvitāti — ir taisni verbs. Ja dažās valodās verbs reizēm piekāpjas substantīvu un pat citu vārdu šķiru priekšā vai arī iegūst daudzos gadījumos kādu vispārīgu sīkāk neniansējamu nozīmi, tad tas nozīmē, ka zināmā valodiskās domāšanas nozarē statistiskais moments guvis pārsvaru pār dinamisko, kaut arī citādi runātāju kopas temperaments būtu dzīvs, sprieguma pilns un šā temperamenta dzīvais raksturs jo stipri izpaustos citās valodas parādībās. (Sal. analogiskas parādības franču valodā, par ko sk. V. Vartburga *Évolution et structure de la langue française*, 1934, 228).

Ka šāds statistisks parādību uztvērumš nereti visciešāk var būt saistīts tieši ar konkrētāku domāšanas veidu, tas daudzreiz skaidrs pats par sevi. Uztverot zināmas parādības no substantīviska viedokļa, cilvēks savas apziņas pirmajā plānā no katras šādas atsevišķas parādības vispirms izvirma tieši substantīvisko momentu, un šis substantīviskais visbiežāk ir ar konkrētu, kaut varbūt arī cilvēka apziņai ar ne tik precīzi formulējamu raksturu un saturu. Tā, piem., sacīdami: „Viņiem tur tāda draugu būšana“, mēs attiecīgo parādību uztveram konkrētāk, varētu teikt reljefāk, nekā sacīdami: „Viņi izturas jeb rīkojas savā starpā kā draugi,“ kaut varbūt mēs arī nevarētu tik precīzi formulēt, iekš kam tad īsti pastāv starpība. Ja nu kādā valodā veselā gadījumu katēgorijā pastāv zināmu parādību substantīviskā uztvere, tad jāatzīst, ka šai ziņā tad attiecīgajā runātāju kopā dominē konkrētāks un — mēs varētu sacīt — valodiskās domāšanas ziņā arī cilvēciski pirmatnējāks domāšanas veids, jo laikam taču cilvēku valodas attīstības gaitā substantīviskais ir pirmatnējākais: cilvēks taču laikam savā pirmatnējākā attīstības posmā savu novērojumu pasaulē ir uztvēris un novedis arī līdz savai apziņai vispirms stabilo un savā būtībā tik viegli un ātri nemainīgo, nepārvērtīgo. Apkārtņē uztveramo fainomenu pasaulē šis savā būtībā tik viegli negrozāmais un nepārvērtīgais saistās cilvēka apziņas pasaulē ar priekšmeta, lietas jēdzienu, un valodā tas ir lietas nosaukums — substantīvs. Ir skaidrs, ka šis substantīviskā jēdziena nesējs priekšmets, lieta vai parādība iegūlās cilvēka apziņā ar visām savām īpašībām, un tādēļ jāpieņem, ka līdzās substantīviem jau agri — un bieži vien tai pašā laikā — izveidojusies arī otra nomenu — adjektīvu katēgorija, kas tomēr, salīdzinot ar substantīvu, vispārīgi ir drusku sekundārāka. Adjektīvam, kā zināms, ir cieši sakari ar sub-

stantīvu gan sēmazioloģiskā, gan formālā, gan arī sintaktiski-stilistiskā ziņā, un, kā zināms, novilkot robežu starp substantīvu un adjektīvu ne katreiz ir tik viegli.*) Saprotams, jau agri cilvēkam bija jānovēro arī straujāku pārveidību pilnākas parādības, piem., zibens uzmirdzēšana, pērkona dārdi, lietus lišana, sala un karstuma darbība uz cilvēka ķermeni u. t. t., un tās nevarēja neietekmēt arī cilvēka apziņu. Tomēr visskaidrāk līdz savas apziņas sliexsnim cilvēks daudzos gadījumos gan vispāriekšu noveda un tādēļ arī izprata substantīviskās parādības, lai gan pirmatnējo un vēlākā būtībā vēl neizprasto verbālo parādību iespaidi arī jau spiedās iekšā cilvēka apziņā no pašiem pirmajiem tās pastāvēšanas brīžiem. Praksē tas no-

*) Sk. par adjektīvu interesanto, domām un faktiem bagāto Helēnes Vilmanes-Grabovskas rakstu „L'adjectif en indo-européen et sa fonction“ (Atti del III Congresso Internazionale dei Linguisti, 1935, 78—82). Te 80. lpp-sē lasām: „Il n'est donc pas possible de tracer une limite entre le substantif et l'adjectif. On leur observe un continuel échange de fonctions: un substantif peut être employé adjectivement (ex. „elle est très dame“), un adjectif est facilement substantif (ex. „parmi les aveugles le borgne“ etc.). Il apparaît à l'analyse que les langues abondent en noms d'objet qui se révèlent comme d'anciens qualificatifs (cfr. v. ind. *candra* „brillant“ > „la lune“; lat. **lauksna* > *luna* etc.). Il est logiquement vraisemblable que tous les noms aient l'adjectif pour point de départ. L'esprit naïf — disons: l'esprit de tout l'homme — est porté à désigner l'objet ou le phénomène d'après leur propriété la plus saisissante. L'adjectif serait la plus vieille partie du discours, la plus vieille après l'interjection. Celle-ci serait à l'origine une réaction vocale physiologique et affective; celui-là un des premiers procédés d'appellation, réaction intellectuelle.“ Šis pēdējais uzskats man neliekas gluži pareizs un pierādāms. Nav noliedzams, kā tas augstāk formulēts, ka zināmas lietas jēdziens iegūlās cilvēka apziņā ar visām savām pazīmēm, un nav noliedzams, ka dažreiz zināma pazīme bija priekšmeta kopējā uztveres gleznā pati tā spilgtākā, kas vēlāk deva nosaukumu visam priekšmetam. Tomēr domāju, ka tā tas ne arvieno būs bijis, un jau valodas attīstības sākumā cilvēks gan būs sastapies ar visai plašu un svarīgu, bet tīri lietisku failnomenū grupu, resp. gramatiski runājot, varētu teikt — ar tīri substantīvisku substantīvu katēgoriju, kuŗā nekā spilgti adjektīviska viņš saskatīt nevarēja. Šo jēdzienu uztverē tad arī cilvēka apziņā pirmajā vietā izvirzījās tīri lietiskais *rēš* jēdziens, kas tad kā primārais varēja saistīt ap sevi pazīmes kā kaut ko sekundāru. Tādēļ man arī šķiet, ka vispārīgi substantīva jēdziens ir primārāks par adjektīva jēdzienu, kas nenoliedz, ka īstenībā daudzkreiz ir varējis būt arī otrādi.

veda pie tā, ka apziņā daudzos gadījumos neizveidojās spilgtas un noteikti apzinātas atšķirības starp nomen un verbu. Tādēļ tad arī redzam daudzās valodās, kā, piem., somugru un semītu, ka tur daudzos gadījumos nav starpības starp nomen un verbu mūsu ide. izpratnē.*) Šai ziņā ir zīmīgi Vunta vārdi viņa *Völkerpsychologie* 1¹, 2, 133: „Es bleibt doch für die allgemeine Entwicklung des Denkens eine um so bedeutsamere Tatsache, dass numerisch die weit überwiegende Mehrzahl der auf der Erde existierenden Sprachen, und darunter immerhin auch solche, die nach anderer Richtung eine nicht zu unterschätzende Ausbildung besitzen, den Gegensatz von Nomen und Verbum nicht oder mindestens nicht in bestimmten Wortformen ausgeprägt hat.“ Un par ide. tautām vispārīgi ir gan vēl spēkā vecais Potebnas izteiciens, ka cilvēce savā attīstībā iet no substantīva uz verbu, t. i., ka cilvēces agrākos attīstības posmos cilvēka valodiskā domāšana galvenā kārtā saistās ar substantīviski-nominālu un vairāk statisku valodas veidojumu un formu kategoriju, vairāk attīstītā posmā jau vairāk ar savā būtībā daudz dinamiskāko verbu. Ja arī, kā redzējām, formāli to tik pilnīgi nevar apgalvot par neide. kultūras tautu valodām, tad pēc būtības arī te tomēr verbālais domāšanas princips tāpat pamazām gūst pārsvaru pār vecāko nominālo principu, kaut arī šīs parādības te nenorisinātos gluži bez ide. valodu ietekmes.**)

Jaunākos laikos uzskatu par verba izveidošanos no nomena ar vislielāko pārliecību aizstāvējis Hermanis Hirts, pirmo reizi plašāk savā rakstā „Über den Ursprung der Verbalflexion im Idg. IF. XVII (1904/1905), 36. un nāk., bet sevišķi sākot ar 64. lpp., vēlāk Idg. Gr. IV (1928), 84. un nāk. Jāievēro Hirta uzskatu formulējums šai pēdējā darbā 84. lpp.: „Da also das Verbum, wenn auch nicht der Verbalbegriff, vielen Sprachen fehlt, so muss man wohl annehmen, dass es sich erst später und zwar aus dem Nomen entwickelt hat.“ Hirts atzīst, ka ide.

*) Sal. to, ko Hirts IF. XVII (1904/1905), 41 piemin citātā no Betlinga Jakutu valodas gramatikas par substantīva un verba raksturu šai valodā: te tā saucamais substantīva casus indefinitus ir identisks ar verba celmu resp. pavēlamās izteiksmes viensk. 2. personu. Sal. arī latv. *ir, ira*, lš. yrà, kas pēc savas būtības ir verbāls nomen, bet kas vēlāk pārveidojies par tagadn. 3. personu, kā to savā laikā uzsvēris jau Johanness Šmits. Sal. ib. 65. lpp.

**) Še der ievērot to, ko A. Sovažò (Sauvageot) *Les Langues du Monde* (1924), 180. u. nāk. saka par moderno somugru valodu attīstību un par to pārveidībām verbālā ziņā, kuŗu rezultātā verbs un vispārīgi šo valodu verbālā izteiksme arvienu vairāk pielāgojas ide. valodām.

pirmvalodā gan jau pastāvējusi starpība starp nominālām un verbālām bazēm. Hirts nenoliedz, ka atsevišķos gadījumos verbālā fleksija var būt arī agrāk izveidojusies par deklinācijas sistēmu, bet tur tad. — piebīdīsim no savas puses — būs gan bijuši katrā atsevišķā gadījumā sīkāk noskaidrojami iemesli. Ir gan dažas verbālās (ne konjugācijas formas), kas izveidojušās agrāk par deklināciju formām, bet šādas verbu formas tad arī ir uzskatāmas par nominālām formām, tikai bez deklinējamām galotnēm.

Ja nu mēs arī nesaistītu empīrisko mūsu valodisko domāšanu tik cieši ar domāšanu nominālos vai verbālos jēdzienos, bet ņemtu to vispārīgi tās sēmazioloģiski-loģiskā aspektā un nozīmē, tad tomēr nav šaubu, kā tas jau augstāk vairākkārt pieminēts, ka cilvēks, visa cilvēce un arī atsevišķas civilizētas tautas savas garīgās attīstības gaitā un arī savā valodas attīstībā, t. i. jēdzienu izpausmes un izteiksmes paņēmieni sistēmas izveidošanā, virzījušās no konkrētā uz abstrakto. Tas nozīmē, ka papriekšu radušies tiešo un konkrēti apjaušamo priekšmetu un parādību nosaukumi neatkarīgi no tam, vai tiem nomināls vai verbāls raksturs, un pēc zināmām asociācijām ar tiem vēlāk radušies jau vairāk metaforiska, simboliska un vispārīgi netieša rakstura nosaukumi komplicētāku, abstraktāku, jau vairāk ar attīstīta cilvēka garīgām, sevišķi intelektuālām spējām uztveramu veidojumu un parādību apzīmējumiem. Šī attīstības gaita joprojām vēl turpinās valodā, un civilizētās cilvēces domāšanas veids tās izglītotāko pārstāvju gara darbības izpaudumā arvienu kļūst smalkāks, precīzāks, komplicētāks un abstraktāks. Arī Potebnas augstāk citētie vārdi nozīmē patiesībā tikai to, ka cilvēce savas valodiskās domāšanas attīstības gaitā nevar vairs apmierināties tikai ar konkrētām, kaut arī ar noteiktām īpašībām apveltītām lietām, ar pašām par sevi stāvošām parādībām, bet ka tai arvienu vairāk jāuztver šo atsevišķo parādību sakars, savstarpējā ietekme, dažāda šo parādību stāvoklis — vārdu sakot, visas tās parādības, kurās pārsvārā izpaužas modernās dzīves dinamika un aktivitāte un kurās visbiežāk izsakām ar verbālām, sevišķi tā saucamām *verbum finitum* formām. Šī abstrahizējumu pilnā cilvēces domāšanas gaita ide. tautās izpaužas starp citu arī tīri gramatiskajā domāšanā — jaunu morfoloģisku veidojumu, patiesībā šo veidojumu morfoloģisko elementu — piedēkļu — radīšanā, kā to Hirts tik plašā apjomā cenšas rādīt savas Idg. Gr. III (1927) sējumā, piem., 195. lpp. saistīdams superlātīva piedēkli *-istho-* ar sakni **sthā-* „stāvēt“, 210. lpp. komparātīva piedēkli *-ter-* ar ide. verbālo sakni **ter-* „virzīties cauri kam, celties jeb kļūt pāri“ un beidzot 215. lpp. elementus *-tūt-*, *-tāt-* (piem., latīņu vārdos *iuventūs*, *virtūs*, *novitās*) ar ide. bazi **teuā-* „stipram būt“ (skat. turpat tālākās lapp-ēs vēl citus līdzīgus veidoju-

mus). Ja arī Hirts būtu šur tur maldījies atsevišķu sufiksu izcelšanās izskaidrojumā, tad principiāli Hirtam tomēr gan taisnība, ka arī zināma formāla elementa pamatā parasti ir kādi konkrēti veidojumi ar visai konkrētu saturu. Šie veidojumi pamazām savu pirmatnējo *konkrēti*-sēmazioloģisko saturu un nozīmi zaudē, un tās vietā izceļas šo veidojumu *morfoloģiski*-sēmazioloģiskais moments (kam sākumā bijis tikai gadījuma jeb tā sauc. okazionālais raksturs) vai nu šaurākā, tikai viena sēmazioloģiski-morfoloģiska veidojuma katēgorijas nozīmē (kā nupat apcerētos gadījumos), vai arī plašākas sēmazioloģiski-katēgoriālas jaundarinājumu sistēmas veidā, piem., kad no kādreizējām ar darbību saistītām nomenu formām izveidojušās dažādas verbālu formu sistēmas. Kā redzam, te valodas morfoloģiskās un morfēmatiskās sistēmas attīstībā darbojušās sintētiskās tendences: sākumā konkrētie un atsevišķi paši par sevi saprotamie un sēmazioloģiski-patstāvīgie veidojumi šo savu konkrēti-individuālo raksturu zaudē, saistās ar citiem elementiem un tā pārvēršas par tīri morfēmatiskiem elementiem bez jebkāda vieliski-konkrēta satura un līdz ar to nereti par jaunas sēmazioloģiski-morfoloģiskas katēgorijas veidotājiem.

Tomēr šai skicētā cilvēces un arī atsevišķas tautas valodiskās attīstības gaitā ir arī pretēja rakstura parādības. Nav jāaizmirst, ka cilvēka gars ir plaša un daudzpusīga parādība, un tikpat plaša un daudzpusīga ir arī cilvēka valodiskā domāšana. Jāu pašā valodas attīstības sākumā šās attīstības plūsma un gaita nebija ievirzīta kādā ļoti šaurā, bet gan plašākā gultnē, aptverdama visas tās lietas un parādības, kas vairāk vai mazāk skaidri bija kristalizējušās cilvēka apziņā un līdz ar to prasīja dot tām iespēju izpausties vārdā. Tādēļ arī ne visi šās valodiskās domāšanas elementi jau no paša sākuma attīstījās vienādi. Un vēlāk — nemitīgajā attīstības gaitā — valodiskajā domāšanā, līdzās dziļi attīstītās valodiskās domas un valodiskās izteiksmes veidošanas augstu sasniegumu, progresu un uzplaukuma laikmetiem, ir pat novērojami arī šķietami attīstības atplūdi. Tad mums liekas, ka dažās valodās, kas citādi pārdzīvojušas savā attīstībā vispār parasto progresu, dažos gadījumos it kā kļūtu jūtama pārmērīgi stipra vecā primitīvisma stīga — centieni uzglabāt vai pat izveidot no jauna savā domāšanas sistēmā cik vien iespējams konkrētu pieeju valodas ceļā izpaužamām parādībām. Dažreiz liekas pat tā, ka zināmas valodas psihiskā puse kļūst vienkāršāka, rupjāka, savā ārējo parādību uztveres veidā konkrētāka. Liekas, ka tai sāk nepatikt agrākie morfēmatiski-morfoloģiskie konstruējumi un leksikālie veidojumi, bet patīk viss tas, kas vienkāršs, šķietami primitīvs, vairāk konkrēts. Vecās, stipri komplicētās sintētiskās formas zūd, to vietā rodas analitiskas, nereti tīri perifrastiskas formas, kas saistās, saprotams, ar pašiem runātājiem neizskaidrojamu

citādu parādību uztveri un izpausmi. Te iemesls var būt svešu valodiskās domāšanas veidu ietekme, kā, piem., tajā vulgārā latīņu valodā, kuŗu piesavinājās dažādas ģermāņu, ķeltu, ibēru un daku ciltis, izveidodamas savā ietekmē no tās vēlākās romāņu valodas. Tāpat tas ir vēlākās indiešu valodās, kuŗu runātāju kopas vēlākā laikā etniskā ziņā arī stipri pārveidojās jaunu ienācēju un agrāko iedzimto ieplūduma dēļ un kuŗās arī novērojam pēc Hirta vārdiem Idg. Gr. IV, 83 jauna konkrētāka nomināla izteiksmes veida stāšanos agrākā sanskrita valodā stipri attīstītā verbālā veida vietā. Šo valodu runātājiem bija citāda valodas psīche, citāds valodiskās domāšanas veids kā literārā valodā, un šās citādās psīches rezultāts tad arī ir citāds valodiskās izteiksmes un izpausmes veids. Atsevišķos gadījumos šādas pārgrozības varēja būt arī dažu citu jau agrākā psīchē slēpto novirzes iedīglu tālākās attīstības sekas, pie kam mums paliek, saprotams, nezināms, kāpēc šādi agrāk nomāktie un tikai zināmā potenciālā stāvoklī bijušie iedīgli vēlāk sāk tik stipri attīstīties. Rezultāts tomēr ir tas, ka, piem., daudzās vēlākās ide. valodās zināmi jēdzieni un zināmas formālas kategorijas, salīdzinot ar attiecīgām parādībām vecākās ide. valodās, zudušas. Tas nozīmē, kā arī šo valodu runātāju kopu psīchē notikušas zināmas pārgrozības, pie kam ne katru reizi iespējams pasacīt, cik tālu tās saistās ar šās psīches dabisko attīstību un pārveidībām un cik tālu arī šais gadījumos jādomā par etniski un nacionāli svešas valodas psīches ietekmi. Tādēļ, kā jau augstāk teikts, valodiskās domāšanas attīstībā zināms psīchisks progress mijas ar šķietamu regresu. Faktiski jau, saprotams, regresa nav, bet ir tikai progress, jo katras runātāju kopas valodiskai domāšanai zināmā laikā vispiemērotākais ir taisni tas parādību valodiskās uztveres un izpausmes veids, kas saskan ar vispārīgajiem šās kopas garīgiem spēkiem un spējām, apm. tāpat kā zināmos dzīves apstākļos vienkāršs arkls ir lielāks progressa ierocis nekā vismodernākais traktors, ja trūkst degvielu vai arī prasme to pareizi vadīt. Ja var te vēl runāt par kādu regresu absolūtā ziņā, tad relatīvā ziņā te nenoliedzami progress. Bez tam valodā arī absolūtā regresa stāvoklis ne turpinās ilgi, jo, kaut arī ievirzījies zināmā gaitā, runātāju kopas pārveidotais domāšanas veids tomēr samērā ar savu garīgo attīstību cenšas pieskaņoties vispārcilvēciskam valodiskās domāšanas veidam un pēc īsa laika ar jaunu izteiksmes līdzekļu palīdzību izveido jaunu izteiksmes sistēmu, kas drīzi vien tāpat un jaunākam laikam vēl vairāk piemēroti apmierina visas gara dzīves valodiskās izpausmes prasības, kā tās savam laikam apmierināja agrākā vecā.

Ja nu no apcerētā viedokļa apskatām vispārīgi ide. valodu sēmazioloģisko attīstību vairāk abstraktu jēdzienu nozarē, tad jāsaka, ka visās ide. valodās sastopam vārdus, kam tagad ab-

strakta un vairāk netieša nozīme, bet kam pamatā vienkārši un stipri konkrēti jēdzieni. Varam domāt, ka tādi vārdi (piem., vārdi, kas nozīmes ziņā atbilst latv. vārdiem *Dievs, dvēsele, gars* un līdzīgiem) bijuši jau ide. pirmvalodā un jau ar šādu abstraktu nozīmi pārnākuši dažu vēlāko sekundāro ide. valodu saimju pirmvalodās un pēc tam arī atsevišķās ide. valodās. Tādi vārdi tad neko nedod kādas vēlākas konkrētas ide. valodas psiķes un tās runātāju kopas valodiskās domāšanas raksturošanai. Turpretī ir liela daļa vārdu, kas, kā redzēsim, savu tagadējo nozīmi un formālo veidu ieguvuši vēlāk kādā konkrētā ide. valodā vai vismaz šās konkrētās valodas pamatvalodā resp. varbūt veselas šaurākas valodu grupas kopējā pirmvalodā. Arī šo vārdu pamatelementi nav veci un pieder tai pašai konkrētai valodai, varbūt tikai tās agrākam attīstības posmam. Sīkumos te izveidošanās laika posmu robežas grūti nospraužamas. Tomēr katrā ziņā skaidrs, ka šādu vārdu pirmajā izveidošanās laikā katras valodas psiķe attiecē uz šo vārdu nozīmi vēl glabā savu vairāk konkrēto pieeju izsakāmai parādībai vai izsakāmam jēdzienam un ka individuālais šādu vēlāku abstraktāku jēdzienu un to nosaukumu izveidošanās veids jau ir zināmai valodai un tās domāšanas sistēmai raksturīgs. Tādēļ arī mums mūsu latv. valodā pie šādiem vārdiem vēlāk jāpakavējas.

Ja nu tagad piegriežamies latv. valodai, tad nupat atzīmētie atsevišķie momenti nopietni jāievēro. Mēs sastapsim mūsu valodā zināmu daudzumu abstraktāku jēdzienu apzīmējumu, kas, kā jau augstāk atzīmēts, gan sava valodiskā ietērpā, gan nozīmes ziņā atiet atpakaļ uz ide. pirmvalodu. Lielākā daļa tādu jēdzienu apzīmējumu gan izveidojusies baltu pirmvalodas laikmetā, un tie mums kopēji ar leišiem un pa daļai arī ar senajiem prūšiem. Tomēr ļoti daudz tādu vārdu savu tagadējo īsti latvisko nozīmi līdz ar savu mums tagad vienīgi pazīstamo valodisko ietērpā dabūjusi tikai latv. valodas patstāvīgās dzīves un tapšanas laikā, un tajos tad arī visspilgtāk uztverams īpatnēji latviskais šo jēdzienu nozīmes un to nosaukumu izveidošanās raksturs. Abu šo beidzamo grupu vārdos — kopēji baltiskos un īpatnēji latviskos — un to tapšanas procesā vislabāk saskatāms nosaukuma izveidošanās kokrētais izejas pamats, saskatāmi tie asociatīvi-metaforiskie sakari, kas noveduši pie zināma vārda izveidošanās tā tagadējā nozīmē un izskatā. Ļoti daudzos gadījumos vārdu konkrētā sakne jau atrodama ide. pirmvalodā, un tādēļ jāizseko, cik daudz tās vēlākā sēmazioloģiskā attīstībā un izveidošanās gaitā saistās ar senseno indoeiropisko un cik daudz pienācis klāt baltu pirmvalodā un vēlāk tieši mūsu latv. valodā. Tādēļ jāprot atšķirt atsevišķu vārdu nozīmē un tapšanas gaitā šie senie vispārīgie indoeiropiešu elementi un vēlākie nacionāli latviskie, t. i. jāmāk

atšķirt vispārīgi konkrētais no nacionāli latviski konkrētā. Šis beidzamais moments tīrā veidā, kā jau teikts, vislabāk atspoguļojas tais vārdos, kas izveidojušies relatīvi vēlos un pat pašos jaunākos laikos. Atsevišķu mūsu jēdzienu un vārdu labākai izpratnei jāievēro, ka to nozīmes konkrētais izejas punkts un vārda vēlākais valodiskais izveidojums nereti līdzīgs analogiskas parādības nosaukuma veidojumam pārējās ide. valodās, bet sakne tomēr cita. Šai gadījumā salīdzinājums ar šīm ide. valodām sevišķi labi palīdzēs noskaidrot, kas zināmā vārdā nozīmes un ietērpā veidojuma ziņā ir īpatnēji latvisks un kā tieši šis īpatnēji latviskais pauž mūsu tautas īpatnējo nacionālo garu.

Šās nodaļas noslēgumā tikai vēl jāpiezīmē, ka mums nav iemesla iedomāties savu valodu tās tapšanas un dziļākās būtības ziņā par p ā r m ē r ī g i konkrētu un līdz ar to arī it kā par vienkāršāku un primitīvāku, nekā tā patiesībā ir un nekā ir arī citas valodas. Nacionāli latviskais konkrētais moments tajā ir gan diezgan stiprs dažos īpatnējos plašāku gramatisku katēgoriju veidojumos, bet citos gadījumos paužas mūsu valodā arī diezgan asi tīrākas un skaidrākas intelektuālas darbības centieni. Daudzos gadījumos arī citas valodas savā attīstības gaitā izrādīsies gājušas mūsu latv. valodai līdzīgus attīstības ceļus. Salīdzinājums ar citām un it īpaši mums vistuvāk radnieciskām ide. valodām mums te palīdzēs ieturēt mūsu uzskatos un atzinumos pareizo viedokli un pareizo vērtējuma samēru.

V. Dažas latviešu valodas gramatiski-formalās katēgorijas kā īpatnējās mūsu valodiskās domāšanas izpaudums.

Lai pilnīgi veiktu iepriekšējā nodaļā sprauto uzdevumu — izprast mūsu valodiskās domāšanas raksturīgākās parādības un zīmīgākos novirzienus, cik tālu tie it īpaši atspoguļojas mūsu valodas vairāk abstrakta un dziļāka satura leksikālos veidojumos, tad visas šās grupas parādības jāapcer jo plaši un cik vien iespējams pilnīgi. Cik spēsīm, centīsimies to arī darīt. Tomēr, iekāms stājamies tieši pie šā uzdevuma, mums jāapcer dažas plašāka rakstura parādības mūsu valodiskā domāšanā, proti tās, kas atspoguļojas atsevišķās zīmīgās un plašākās mūsu valodas gramatiskās katēgorijās. Veltīsim šo parādību apcerei visu šo nodaļu un tikai nākamā runāsim par leksikāliem elementiem, it īpaši par tiem, kas saistās ar pašu cilvēka personību, cilvēka sakariem ar sabiedrību, uzskatiem par garīgo pasauli, par savas garīgās rīcības principiem, par savu nostāju pret ārpusauli un dažāda veida sadzīves parādībām.

Šai nodaļā mums it īpaši jārunā par dažiem īpatnēji konkrētiem vilcieniem mūsu plašākajā valodas psīchē. Iepriekšējās nodaļas beigās aizrādījām, ka mums, sevišķi uz mūsu valodas leksikāliem materiāliem dibinoties, vispārīgi nav jāiedomājas mūsu valoda un mūsu valodiskās domāšanas veids it kā kaut kādas pārmērīgi konkrētas un līdz ar to arī it kā pārmērīgi primitīva rakstura parādības, kas it kā konkrētākas un līdz ar to primitīvākas nekā citu tautu valodas un šo tautu valodiskā domāšana. Tomēr nav noliedzams, ka mūsu valodiskajam domāšanas veidam, it īpaši, cik tas izpaužas dažu plašāku gramatiski-morfoloģisku kategoriju uztverē, taču raksturīgi daži stipri konkrēti vilcieni, kas tiešām konkrētāki nekā attiecīgo parādību uztvere citās ide. valodās. Tādējādi jāatzīst, ka jau Vecā Stendera novērotais latviešu gara tuvums konkrētai dabas un vienkāršo ļaužu dzīves parādību pasaulei ir tomēr diezgan ciešs. Tāds tas bijis agrākos mūsu valodas tapšanas posmos, un tāds tas savā būtībā palicis arī vēl tagad, pielāgodamies tikai vispārīgajam cilvēka dzīves un kultūrtautu praktiskās valodiskās domāšanas prasībām.

Jau augstāk redzējam, ka latv. valoda dažos gadījumos mīl konkrētāku izteiksmes veidu, likdama verbu vietā darītāju vārdus, piem., tā bise vairs nav putnu šāvēja. Te mūsu priekšā var būt arī kāda sena vispārindoeiropiešu izteiksmes veida reminiscence, jo mūsu izteiksmes veids atgādina to senindiešu otru futūru, par ko runā Hirts Idg. Gr. IV, 96, piem., senind. *dātāsmi* < *dātā asmi* „es došu“, burt. es esmu (=es būšu) devējs, latīn. apm. *dator sum*. Tomēr mūsu izteiksmes veids var būt arī vēlāks īpatnēji latvisks veidojums, apm. tā, kā tagadējā vācu banku valodā Hirta ibid. citētais *ich bin Käufer*, kur arī latviski sakām „es esmu pircējs“ (sal. arī mūsu tautas valodā: tēvs labs devējs, šis atkal ņēmējs, viņš labs maksātājs, labs metējs). Šai sakarā gribētos vēl tikai aizrādīt, kā arī noteiktie adjektīvi latv. valodā jo viegli iegūst substantīva nozīmi, piem., ļaunais, pelēkais (=vilks), nelabais (=velns); šis tas gudrais un mēs tie muļķi u. t. t., kaut gan tādi paraugi ir arī citās ide. valodās, sal. vācu das Gute, der Böse, kr. лукавый (=velns) un sevišķi krievu divdabjus kā управляющий, завѣдующий.

No tām valodas parādību grupām, kas kā mūsu valodai raksturīgas morfoloģiski-leksikālas kategorijas pauž mūsu valodas gara pirmatnēji konkrēto pieeju zināmai parādību grupai, kā pirmo gribētos minēt tā sauc. *vielisko adjektīvu* trūkumu mūsu valodā. Kaut gan latv. valodā ir liela atvasināto adjektīvu bagātība, piem., adjektīvi ar *-īgs, -ējs, -isks, -ains*, tomēr starp viņiem literārā latv. valodā nav tādu, kas atbilstu vācu hölzern, steinern vai kr. деревянный, каменный, письменный u. t. t. Nav arī adjektīvu, kas atbilstu kr. обѣдненный, утрен-

ний, вечерний, vāc. mittäglich, morgendlich, abendlich, jugendlich. Tā kā lš. valodā tādi akjektīvi ir, piem., *dirvinis* „kam sakars ar druvu“, *geležinis* „dzelzs“, *molinis* „māla“ *vasariniai kviečiai* „vasaras kvieši“, tad atzīstams, ka arī latv. valodā šī grupa reiz bijusi (latv. austr. izloksnēs tie vēl tagad sastopami, sal. *dzelzinis* Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 278. §), bet ka tie vēlāk izzuduši. Krājumā „Latvieši“ I (1930), 57 prof. Endzelīns par to dara atbildīgu lībiešu valodu, kur arī vielisko adjektīvu vietā bieži lietojot konstrukcijas ar vielas ģenitīvu. Ievērojot arī citādi stipro lībiešu ietekmi mūsu valodā, šis uzskats būtu atzīstams. Ka tomēr tas būtu vienīgais iemesls šo adjektīvu izzušanai mūsu valodā, man negribētos lāgā ticēt, un domāju tādēļ, ka galvenais iemesls te meklējams mūsu stipri konkrētā latviskā valodiskā domāšanā. Kā to pierāda vēl tagadējā latv. valodā atrodamie substantīvētie atvasinājumi no šiem īpašības vārdiem ar *-inis* [piem., *vasariņi*, *kaimiņš*, *austriņš*, *vakariņas*, *tautiņš*, *ventiņi*, *zlēciņi* u. c., sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 145. un 146. §, kā arī viņa Le. Gr. § 151. b un § 152. un it īpaši viņa piezīmi FBR. VII (1927), 128; arī pamazināmie lietas un īpašības vārdi pieder pie šās pašas grupas], tad šķiet, ka šim piedēklim bijusi pārmērīgi vispārīga sakaru nozīme divu jēdzienu starpā, un tas latviešu valodiskai domāšanai izlicies par pārmērīgi nenoteiktu, komplicētu un neskaidru. Ja nu ievēro, kā arī krievu valodā līdzās *ночная пѣсня* ir ar konkrētāku sakaru izpaudumu arī *пѣсня ночи*, līdzās *масляное производство* noteiktākais un arī krieviski vairāk lietojamais *производство масла*, un ka līdzās vispārīgajam sakaru raksturojumam *столовая ложка* ir konkrētākais un vienreizējais *ножка стола* tad liekas, kā arī latv. valodā jau toreiz, kad vēl pilnīgi dzīvi bija adjektīvi ar *-inis* (*-iņš*), stingri konkrētu sakaru raksturošanai jau pastāvēja konstrukcijas ar vielas ģenitīvu. Tādēļ konstrukcija *dzels gulta* ir varbūt tikpat veca ka **dzelziņa* (jeb **dzelzine*) *gulta*, bet tā kā ar pirmo izsakāmais stingri konkrētais sakaru raksturs savā noteiktībā vairāk atbilda latviskai lietu uztverei, tad jāsecina, ka šai konstrukcijai latv. valodas garā bija stiprāks atbalsts nekā nenoteiktajiem un drusku abstraktajiem vieliskajiem adjektīviem. Jāievēro vēl, ka adjektīvs ir vispārīgi abstraktāks par substantīvu, kādēļ arī citur izteikt *konkrētas* attieces starp diviem substantīviem ar adjektīva palīdzību latviešiem nav izlicies diez cik ērti (sal. latv. piederības ģenitīvus *mātes meita*, *tēva dēls* ar kr. *мамина*, *матушкина* jeb *пат макина дочка*, *папинъ сынъ* jeb *отцовскій сынъ*, tāpat latv. arzīmētāja ģenitīvu *goda amats* ar kr. *почетная должность*). Ja latvieši kur rada no substantīviem vispārīgāka rakstura īpašības vārdus, tad tiem jau ir spilgtākā mērā abstrakts raksturs un konkrēti pagrūtāk formulējama nozīme, piem., *tēvišķīga* jeb *tēvišķa* mīlestība nav tēva mīlestība nedz. kr. *отцовская любовь*

(tā gan varētu būt agrākā formulējumā *tēviska mīlestība*, sal. EMv. s. v. Glika izteicienu *tēviska nama virsnieks*), bet gan отческая любовь (отческий vietā būtu iespējams likt arī всего отчий, sal. отчий домъ). Tā nav arī īsti vāc. väterliche Liebe, jo kā kr. отцовский, tā v. väterlich ir tomēr ar konkrētāku niansi, kādas īsti latv. vārdam *tēvišķīgs* nav. Vāciski tas būtu patiesībā *vaterhaft*, tāpat kā mūsu vīrišķīgs ir *mannhaft*, un tāpat kā mūsu *dievišķīgs*, *sievišķīgs* nav krieviski божеский un женский, bet gan божественный un женственный. No visiem substantīviem sādus adjektīvus arī nemaz nevar darināt, piem., nav tādu adjektīvu no *mātes*, *brāļa* vai *māsas* vārda, jo mūsu valodiskai domāšanai nav spēju tēlot sev tāda veida sakarus divu jēdzienu starpā: mēs pazīstam tikai mātes, māsas, brāļa u. t. t. mīlestību, bet ne brālisku, brālišķīgu vai pat brālīgu mīlestību, un mūsu valodas gars vispārīgi no tāda īpatnēja viedokļa tādām parādībām pieiet nespēj. Elementa *-išķīgs* jeb *-išķs* pamatpiedēklis *-iska-*, kas, kā šķiet, latv. literārās valodas vecākā laikmetā ir bijis vairāk izplatīts [sal. Mancela Lettus Gintera izd.: 78 Deewilks, 204 Seewilkis, 192 tehwilks (göttlich, weibisch, väterlich) un sal. arī augst. no Glika minēto piemēru] un vēl agrākos laikos varbūt pat vēl vairāk, kad tam varbūt ir arī bijusi drusku konkrētāka nozīme, mūsu tagadējā valodā mūsu vispārīgās stipri konkrētās parādību uztveres dēļ vairs nav gluži dzīvības spēku pilns (sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 167. §). Izņēmumi ir nedaudzi no senatnes mantoti gadījumi, kur vārdu nozīme atļauj vispārīgāku sakaru uztveri, kā, piem., *lielisks*, *lopisks* u. c., jaunākos laikos darināts *mazisks*. Dzīvs tas ir tais gadījumos, kur to atbalsta svešas valodas, piem., svešvārdos (matēmatisks) un šo vārdu ietekmē arī jaunvārdos (tautisks, valstisks, tiesisks). Tādēļ pat kādreiz pastāvējušiem augstāk minētiem veidojumiem ar *-isks* bija jāpārveidojas par vārdiem ar *-išķīgs* un dažiem gan laikam jāpazūd pavisam.

Ja nu tādējādi redzam, ka adjektīviem vispārīgi bijis jācieš no mūsu konkrētā valodiskās domāšanas veida, piekāpjoties par labu substantīviem, un ja adjektīvi nebija lietošanā labi iespējami arī visos citos konkrētu sakaru izteiksmes gadījumos, tad šķiet, nav ko brīnīties, ka tas tāpat bija arī, raksturojot vieliskos sakarus divu jēdzienu starpā. Tādēļ domāju, ka lībiešu valodas ietekme var gan būt atbalstījusi vielisko adjektīvu izžušanu mūsu valodā, bet ka šās izžušanas galvenie iemesli slēpušies jau mūsu priekšlībiski nacionālajā un no īsta ide. garīgā celma izaugušajā latviskā valodiskā domāšanā.*)

*) Ka lībiešu valoda un līdz ar to lībiešu etniskais substrāts ir svarīgs iemesls tagad novērojamai plašajai ģenitīva lietošanai latv. v-ā, to prof. Endzelīns uzsver arī savā recenzijā par Ed.

Zīmīga parādība mūsu valodas morfoloģiskā sistēmā ir seno ide. *gradācijas formu galīga izžušana* (ar retiem izņēmumiem, sevišķi adverbu laukā). Ir zināms, ka veidojoties jaunai nacionālai psīchei un sakarā ar to arī jaunai nacionāli-īpatnējai valodiskai domāšanai, agrākā gradācijas formu sistēma parasti stipri pārveidojas, kā to, piem., ļoti labi novērojam romāņu valodu izveidošanās procesā. Senā latīņu gradācijas gramatiskā sistēma romāņu valodās vairs nepastāv (sal. Foslera, Frankreīchs Kultur u. Sprache², 1929, 70), un šās vecās sintētiskās sistēmas vietā radušās jaunas analitiski-perifrastiskas formas ar *plūs* un *magis*. Šo pārveidību pamats ir īpatnējas pārveidības jauno romāņu valodu runātāju kopu (resp. tagad. romāņu tautu senču) psīchē, un nevar būt ne mazāko šaubu, ka senās ide. gradācijas formu sistēmas pārveidībām mūsu latv. valodā arī ir dziļi pamati kādreizējo mūsu valodas vei-

Hermaņa grāmatu „Lautgesetz und Analogie“ (1931), 204. lpp. (= Abh. der Gesellsch. d. Wissenschaften zu Göttingen, Philolog.-hist. Kl., Neue Folge, Bd. XXIII, 3 =). Recenziju atrodam FBR. XII (1932), 178—184. Šai 184. lpp.-ē ar lībiešu ietekmi prof. Endzelīns saista lielo *genitivus epexegeticus* izplatību latv. v-ā, piem., Rīgas pilsēta u. t. t. Bet arī šai *genit. epexegeticus* tiešām plašai izplatībai mūsu valodā svarīgākais iemesls būs gan mūsu pašu īpatnējais latv. v-as gars un latvju tautas nacionāli-īpatnējā konkrētā pieeja ar valodas palīdzību izsakāmām parādībām. Šais parādībās latvietis arvienu meklē vispirmā kārtā konkrēto, stabilo, substantīvisko, to novietodams uztveres un vēlāk arī valodiskā izpauduma centrā. Tādēļ tad arī mūsu savienojumi *juras mala, krasta mala* u. t. t. (no kuņiem vēlāk savienojumi *jūrmala, krastmala* u. t. t.) taču jāatzīst par īpatnēji latviskiem darinājumiem ar pilnīgi konkrētu nozīmi, kas izveidoti gan bez kādas svešas valodas ietekmes (sal. arī kriev. берегъ моря, vācu Meeresufer, Meeresstrand u. t. t.). Bet tāda paša tipa darinājumi taču ir arī nosaukumi ka *dūmu* vai *sila ciems, sloku ezers dzēroju purvs, meža muiža* u. t. t., kas drīzi vien pārvērtās par īpašvārdiem *Dūmu* vai *Sila ciems, Sloku ezers, Dzēroju purvs, Meža muiža* u. t. t. Ja pirmais elements kopējā nosaukumā vairs nebija visai saprotams, piem., *baltiņa* (= purviņa) *ezers, pīesargu* (= pļavsargu) *mājas* u. tml., tad tie vēl vieglāk varēja pārvērsties par *Baltiņa ezers, Pīesargu mājas* u. t. t., un tad, saprotams, ar vārdiem *mājas, ciems, pils, pilsēta* u. t. t. varēja jau saistīt ikkatru nosaukumu, saprotamu vai nesaprotamu, piem., *Pļaviņu, Gostiņu, Ogres* u. t. t. ciems vai pilsēta, tāpat *Rīgas, Kaunas, Berlīnes* u. t. t. pilsēta u. t. t. u. t. t. Tāpat veci darinājumi ir gan *kalpa zēns, baņu bērni, kalpa sieva, ganu meita, velna bērns* u. t. t., kuņu ģenitīvs pamatos ir gan vecs piederības ģenitīvs. Bet tā kā *kalpa zēns* pats

dotāju un agrāko runātāju garā. Sīkumos, saprotams, mums te daudz kas paliek neskaidrs, bet principiāli es neredzu citas iespējas šos pamatus kaut kā formulēt, kā vienīgi saistot tos ar nupat jau apcerēto spilgti konkrēto vilcienu mūsu valodas garā. Citiem vārdiem sakot, man šķiet, kā arī šo pārgrozību iemesli jāredz tais pašos mūsu valodiskās domāšanas centienos uztvert parādības cik iespējams vieglā konkrētībā un izteikt tās konkrētā, viegli tveramā formulējumā.

Faktiskais stāvoklis, kā zināms, šāds. Leišu valodā vēl pastāv komparatīvs ar *-ēsnis* (f. *-ēsnē*) no **-iesnis*, kurā atrodam iekausētu seno ide. komparatīva elementu *-ies-* — tam līdzās bijušas citās ide. valodās vēl pakāpes *-iļes*, *-ļos*, *-iōs* un *-is-*

ir jauns *kalps*, *bāru bērni* paši ir *bāri*, *ganu meita* pati ir *gane* un *velna bērns* pats ir *velns*, tad apozitīvās attieces šādos savienojumos drīzi kļuva stiprākas par tīri objektīvām — paskaidrojamā papildītāja attiecēm. Pēc tāda parauga varēja izveidoties arī izteicieni kā *vagara tēvs*, *mācītāja cienītēvs*, *barona lielskungs*, *grāfienes* („grēfienes“) *lielmāte*, *spīzmanes*, *ķēkšas mamzele*, *jumprava* u. t. t. Tāpat arī *Liepiņa tēvs*, *Kundziņa mācītājs*, *Adeles preilene* (vēlāk jaunkundze), *Jāņa junkurs* (vēlāk jauns-kungs) u. t. t. un vēlāk arī *Kalniņa*, *Ozoliņa* u. t. t. *kungs* (domāju tādēļ, ka šo beidzamo izteicienu izcelšanos lieki saistīt ar *Dzerbenes*, *Ezeres* u. t. t. *kungs*, bet tā izprotama arī patstāvīgi). Tā redzam, ka visus šos savienojumus cieši saista savā starpā viena kopēja sistēma, kas šķiet izaugusi no gluži latviskiem pamatiem.

Kas zīmējas uz Hermaņa uzskatiem par latv. v-as nelogiskumu (recenzējamās grāmatas 187. un sev. 189. lpp-ē), tad varu te tikai pilnīgi pievienoties prof. Endzelīna kritikai un izsacītai atziņai, ka Hermanis savu tezi nekādi nav pierādījis. Es gribētu teikt pat kaut ko gluži pretēju Hermaņa uzskatiem: nopietni iedziļinoties mūsu nupat analizētos izteicienos, mēs tur sastopam taisni visai dziļu un īpatnēju loģisku sistēmu. Šai sistēmai tikai īpatnēji konkrēts un substantīvisks raksturs, bet tas nebūt neliecina par to, ka tās runātāji gadu simteņiem ilgi bijuši neizglītoti zemnieki bez novērojamo dzīves un dabas parādību loģiskas izpratnes. Šiem neizglītotiem zemniekiem (kas bieži arī savās faktiskās zināšanās nemaz nebija tik neizglītoti) taisni bija visai smalka, asociācijām un sakariem bagāta un ar dziļu iekšēju loģiku apveltīta valodiskās domāšanas pasaule, kas gan bija konkrētāka kā dažām citām tautām un tādēļ no citu valodu viedokļa var izlikties par neparastu. Sīkāk to nepazīstot un tajā neiedziļinoties, tā tad arī šķiet nelogiska esam. Tādēļ aprobežošos ar šo piezīmi un atturēšos no sīkākas diskusijas ar Hermani jautājumā par latv. valodas šķietami nelogisko raksturu.

— [sk. par to Brugmaņa Grundr. II², 1, 550 (§ 424 g) un 561 (§ 439); Hirta Idg. Gr. III (1927), 290 (§ 208)], piem.: *gerēsnis, nē; senēsnis, -nē; saldēsnis, -nē*. Ir iemesls domāt, ka šī forma katrā ziņā kādreiz bijusi pazīstama arī latviešiem, ko nevar tik droši apgalvot par lš. superlātīvu ar *-iāusias*, kas pēc savas izcelšanās morfoloģiski neskaidrs.*) Ne vienas, ne otras no šīm formām latv. valodā nav, bet to vietā mums ir jaundarīnājums ar kādreiz tīri adjektīvisko atvasināmo elementu ide. *-āko-*, latv. viensk. nom. *-āks*, lš. *-ókas*, par kuŗu jau Brugmanis Gr.² II, 1, 500 izsakās, ka tas... „Adjektiva erweiternd, steigert den Adjektivbegriff etwa unserm nhd. Ausdruck mittels *echt, ziemlich, ganz* entsprechend,“ piem., lš. *mažókas* „ziemlich oder recht klein“, bet kas kādreiz jau arī lš. valodā tulkojams tieši ar komparātīvu, un kam savukārt latv. valodā var būt ne komparātīva, bet tikai zināmas īpašības mērenas pakāpes izpausmes nozīme, piem., svārki tādi šaurāki, sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 165. §.

Prof. Endzelīns Ceļi VII (1936), 137 aizrāda, ka galvenais iemesls mūsu gradācijas formu izzušanai neesot vis pārgrozī-

*) Atļaujos sev mazu hipotezi par to, kā var būt cēlusies šī lš. forma. Ls. *-iāusias* jeb *-iāusis* varētu atiet atpakaļ uz *-ēusias, -ēusis*. Šai formā ē varētu būt tas ē, ko sastopam sensl. formā *nověъ* (новѣи) no **nověъs*, sk. Leskīna, Gram. d. abg. Spr. 125, un par ko Brugmanis Gr. II², 1, 562 un Hirts Idg. Gr. III, 291 domā, ka tas esot kāds adverbs ar galotni ē [apm. kā lat. *facillumē(d)*]. Tādēļ, piem., no lš. *mylūs* (tagad par. *meilūs*), pieliekot pamata veidojumam ar *-ē* komparātīva piedēkli *-ios-* un pēc tam celma pazīmi *-io-* ar galotni, dabūjam formu **mīlējosios*, apm. lš. pirmvalodā **mīlējasias*, kas, atšķirībā no otra komparātīva ar *-iesnis*, varēja tikt lietota superlātīva vai vismaz elātīva nozīmē. Ja nu ievēro, ka sensenās superlātīva formas ir bijušas pēc Brugmaņa vārdiem lib. cit. § 427 (551. lpp.) „mit der Natur eines Verbaladjektivs“ (un ar verba sakni **bherveco* superlātīvu gr. *φέριστος* „vislabākais“ ved sakarā arī Hirts Idg. Gr. III, 292), tad nav neiespējams, ka zināmas sēmazioloģiski-verbālas reminiscences varēja saistīties ar šādiem atvasinājumiem arī lš. (varbūt arī lš. un latv.) pirmvalodā. Vēl der ievērot, ka forma **mīlējasias* varēja attāli atgādināt darītāja vārdus ar *-ējos* (kā latv. *nesējs*; sal. arī tieši formu *mīlējiņa* mana Langija izdevuma 514. lpp.). Tā kā šos vārdus lš. un latv. valodā atvasina, kā zināms, parasti no pagātnes celma, tad varam iedomāties, ka šī forma **mīlējasias* varēja nokļūt pagātnes aktīvā divdabja ietekmē, iegūt no tā participiālo elementu *-us-* un pārveidoties par **mīlēu-ias*, kuŗā sākumā divzilbīgais ē-u drīz pārvērtās par diftongu ēu, kas savukārt par *-jau*, tā radīdams tagadējo lš. *myliāusias* resp. *meiliāusias*.

bas un savādības kādreizējās mūsu latviešu valodiskās domāšanas veidā, kā to biju aizrādījis sava otrā starptautiskā valodnieku kongresā (1931) nolasītā referāta konspektā šā kongresa aktos (1933) 213. lpp, bet vienkārši to mūsu teorētisko formu, kam būtu jāatbilst leišu gradācijas formām, neparastais veids un izrunas neērtības: mums tad būtu iznākušas formas kā **baltešns*, **balšaušs*; **didešns*, **dīžaušs* un līdzīgas. Atļaujot aizrādīt, ka fonētiskā ietērpa ērtums vai neērtums, šā ietērpa šķietami parastais vai neparastais raksturs ir ļoti relatīva lieta. Ja tādas formas konstruējam teorētiski, tad tās izliekas neparasts, bet ja tās tiešām būtu dzīvā valodā, tad tās tik neparastas nemaz neizliktos, kā, piem., neliekas neparastas formas *krāšns*, *pēkšns*, *sevišķs*, kas izrunas ziņā nav ērtākas par **didešns*, **baltešns*. Bez tam mēs nezinām, kā šādām formām topot, būtu darbojušies analogijas un izlīdzināšanas cēloņi. Piem., varam iedomāties, ka no **didešns* būtu varējusi sekundāri izveidoties forma **didesnis*, kas būtu varējusi kļūt arī par kārtēju formu (apm. kā tagad mūsu izloksnēs formas *slapjis*, *moģis* = maza, sk. Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 32. lpp.). **Balšaušs* būtu varējis viegli pārvērsties par **baltaušs* un tas par **baltausis* (sal. paralēles *ošs* un *osis*; man tādēļ, piem., arī liekas, ka mv. *gludauši* Lv. II 16 un *platauši* II 62 varētu varbūt arī slēpt sevī vecā leišu valodas formām līdzīgā superlatīva refleksus, jo kā palamas vārdus formas *gludauši* — ar *gludām ausīm*? — un *platauši* — ar *platām ausīm*? ausu formas vai dzirdes ziņā? saka „viņam smalkas“, ne *platas ausis* — es nevaru labi iedomāties). Tādēļ man joprojām liekas, ka šo formu izzušanā tomēr svarīgs ir bijis nevis šo formu šķietami neērtais un neparastais fonētiskais ietērps, bet gan tas, ka tādām formām un līdz ar to vispārīgi senajām gradācijas formām bija galīgi zudusi izpratne un garīgais atbalsts kāda mūsu senču attīstības posma valodiskā domāšanā: ja tāds psihisks atbalsts būtu bijis, tad valoda attiecīgās formas gan jau būtu pārveidojusi lietošanai piemērotā veidā, un pati morfoloģiskā katēgorija būtu palikusi dzīva. Nevaram taču mēs pavisam droši noskaidrot arī visas noteiktā adjektīva formas, bet pati katēgorija mūsu valodā ir dzīva un stipra, jo tai stiprs atbalsts runātāju garā.

Un te nu man atkal jāatgriežas pie mūsu valodas īpatnības — daudzas parādības uztvert jo konkrēti un tās arī konkrēti izteikt. Taču nupat pēc lš. valodas parauga postulētās un apcerētās mūsu kādreizējās šķietami iespējamās valodas formas, pieņemot, ka tās tiešām pastāvējušas, nevarēja izsacīt to uztvērumu, kas mūsu latviešu senčiem kādreiz ir saistījis ar īpašības gradācijas jēdzienu. Tāpat kā tagadējo romāņu tautu senčiem latīņu formas ar *-ior*, *-ius*, *-timus* un *-issimus* taču sava īpatnējā un pārmērīgi abstraktā rakstura dēļ neizlikās vairs

atbilstam viņu vēlākai gradāciju uztverei, tā tas arī mutatis mutandis bijis mūsu latviešu senčiem. Sal. šai ziņā, ko Foslērs, Frankreichs Kultur und Sprache² 71 saka par superlatīvu vecfranču un pēc tam arī vispārīgi franču valodā: „Mit dem flexivischen System der lateinischen Komparation ist zugleich dessen Bedeutungsfunktion zerfallen. Der Superlativ lebt im sprachlichen Denken des Altfranzosen überhaupt nicht mehr als eine eigene Sprachform, sondern höchstens als eine Sonderart von Komparativ... Für den Franzosen ist also z. B. der „Schönste“ der oder einer mit allen anderen verglichen „Schönerer“. Er hat das Bewusstsein, dass der höchste Grad nichts Absolutes und Eigenes, sondern etwas Relatives ist. Sein Denken ist einerseits weiter, andererseits enger geworden: weiter in Beziehung auf die Ausdehnung des Vergleiches, enger in Beziehung auf die Wertung, Aussonderung, Bevorzugung des Höchsten als eines jedesmal Höheren.“ Tā tad *domāšanas* pārveidojums kā gradācijas sistēmas pārveidošanās pamats, un tas pats gan arī mūsu latviešu senčiem. Šķiet, jau baltu pirmvalodā senā gradācijas sistēma bija sašķobījies, jo, piem., par senā ide. superlatīva refleksiem baltu pirmvalodā mēs neko drošu nezinām (tas pats jau slavu valodās). Tur vēl bijuši gan senā komparatīva refleksi, bet arī tie palikuši dzīvi tikai lš. valodā, neskaidrāki jau prūšu valodā. Latv. valodā to jau tikpat kā vairs nemaz nav. Līdzīgi tam, kā vecfrančiem, arī latviešu senčiem uzskatos par īpašību gradāciju bija guvis pārsvaru relatīvāks un konkrētāks īpašību uztveres veids. Liekas, ka uztveramo īpašību variāciju pasaule bija kļuvusi it kā šaurāka un īpašību vērtējuma spējas it kā vairāk ierobežotas. Domāšanas pasaulē šķiet dominējis uzskats, ka īpašības savās izpausmēs un parādībās nevar tikt bezgalībā, bet ir stingri ierobežotas ar parasto empīrisko pasauli, kur tās sastopam vienkāršā, parastā un visai ordinārā veidā — bez kādām sevišķi spilgtām novirzēm no vispāratzītās normas. Tādēļ to starpā patiesībā arī nav nekā ko salīdzināt, jo to izpausmes līmenis nav sevišķi spilgts. Varbūt, ka te sava ietekme ir bijusi mūsu dzimtenes dabai, kur nav ne sevišķi augstu kalnu, nedz arī dziļu leju, varbūt, ka ne bez nozīmes bijis arī pārsvarā mierīgais zemkopja darbs, kurā arī nav sevišķi spilgtu momentu, kas būtu veicinājuši ārpasaules parādību un līdz ar to zināmu īpašību uztveri un izpratni augstākā pakāpē. Varbūt, ka te ir arī zināma sveša etniska substrāta ietekme. Ja nu tādā ordinārā īpašību rindā kaut kas vai kaut kāds dzīvs priekšmets ir *kaut cik labs, mēreni liels*, tad tas ir jau lš. *gerókas, didžiókas*, t. i. šāda īpašības izpausme tiek atzīta jau par pārāku, par komparatīvu. Salīdzinājumam it kā atņemta tā dziņa tiekies uz augšu, prom no normas: šādām stiprām novirzēm no normas, ko gan izteica lat. *altior*,

profundior, nav vairs vajadzīgās izpratnes un atbalsta valodiskā domāšanā. Cilvēka domāšanas apjoms un aploks kļuvis šaurāks, cilvēka domai zināmā virzienā it kā sasieti spārni, cilvēkam it kā zudusi abstrakcijas spēja pacelties pāri esošām tīri empīriski uztveramām īpašībām un iedomāties tās abstraktākā, varbūt pat nereālā, bet toties daudz spilgtākā pakāpē. Kaut cik spilgtāku īpašības izpausmi cilvēks var saprast tikai relatīvi-konkrētā uztverē, pieejot tai no lokāla, temporāla vai samērā pavirša salīdzināmā viedokļa tīrā veidā. Šādi saprastā izpausmei sevišķi noder perifrastiski īpašību raksturojumi šādā lokālā, temporālā un ierobežotā tīri salīdzināmā uztverē, ko arī redzam tajās mūsu perifrastiskās formās, ko mūsu valodā sastopam komparatīva vietā; sal. Endzelīna Le. Gr. § 326 minētos paraugus: skaista auga bārenīte par (var. aiz) visām meitiņām (lokāli); mazai man tēvs nomira, vēl (var. jo) mazai māmuliņai (temporāli); jo liels (= tīri komparatīvi ar elātīva raksturu), vai vēl jo liels (temporāli-komparatīvi), piem., balti ziedi zemenei, vēl jo balti brūklenei. Divas novērojamas īpašības te reizē nokļuvušas cilvēka apzinīgās uztveres joslā, un cilvēks nodod savu atzinumu par tām abām zināmā sakarā, necenzdamies tās apzinīgi nemaz salīdzināt, bet tikai pašam sev abu īpašību novērojamā savstarpējā sakarā noskaidrot to zīmīgākās pazīmes, tā *de facto* tās tomēr salīdzinādamas. Nekādi te nav noliedzams valodiskajā domāšanā zināms vienkāršs, primitīvs konkrētisms. Šādā domāšanas veidā superlatīva uztverei vispārīgi trūkst izpratnes. Tiešām, *altissimus* mums ir vienkārši augstākais — der höhere, vai, ja tas ir zināmā skaidri pārrēdzamā augstu priekšmetu grupā pāri visiem, tad tas ir visu augstākais, resp. mēreni augstais starp citiem arī jau mēreni augstiem, apm. valde altus inter alios iam satis altos, un vēlākā uztverē apm. tāpat kā Foslera franču superlatīva uztveres raksturojumā „der Höchste ist der oder ein mit allen anderen verglichener Höherer“.

Kādu iemeslu dēļ zināmā mūsu valodas attīstības posmā mūsu valodiskajā domāšanā izveidojies šis tik pārmērīgi konkrētais īpašību un to gradācijas formu uztveres veids, mums, kā jau augstāk teikts, nav labi zināms. Katrā ziņā pats izveidošanās fakts, šķiet, nav noliedzams, un nav gluži noliedzams arī tas, ka stāvoklis mūsu valodā tās zināmā attīstības posmā atgādina šai parādību uztveres nozarē to, kādu filozofs Kasiērs, Philosophie der symbolischen Formen, I, 207 attēlo dažās primitīvās valodās. „In der grossen Mehrzahl der (primitiven) Sprachen fehlt das, was wir als „Komparativ“ und „Superlativ“ zu bezeichnen pflegen, völlig. Das Verhältnis der Gradunterscheidung kann hier immer nur mittelbar durch Umschreibungen wiedergegeben werden, indem hierfür entweder verbale Ausdrücke, wie „übertreffen“, „überwinden“, „hinaus-

gehen“ gebraucht werden oder die beiden Bestimmungen, zwischen denen der Vergleich vollzogen werden soll, in einfacher Parataxe nebeneinander treten. Auch adverbiale Partikeln, die ausdrücken, dass ein Ding im Vergleich mit einem andern oder „gegenüber“ einem andern gross oder schön u. s. w. ist, können in diesem Sinne verwendet werden. Vielen dieser Partikeln haftet ursprünglich ein räumlicher Sinn an, so dass sich hier die qualitative Gradabstufung auf die örtlichen Verhältnisse des Hoch und Tief, des Oben und Unten zu stützen und aus ihnen hervorzugehen scheint (sal. *mūsu latv. augst. minētos par, aiz, vēl, vēl jo*). Auch hier setzt somit das sprachliche Denken eine räumliche Anschauung ein, wo das abstrakt-logische Denken einen reinen Beziehungsbegriff zu fordern scheint.“

Šai sakarā interesanti atzīmēt, ko par gradācijas formām raksta E. Benvenists (Benveniste) savā darbā „Origines de la formation des noms en indo-européen“ I (1935), 84. un nāk. Atsaukdamijs uz Meijē uzskatiem viņa Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes' (270—1, bet ^o 232; sal. arī Brugmaņa Gr.² II, 1, 524. § un 525. §), ka atvasinājumi ar ide. komparatīva piedēkli **ies (-īes)* „ne sont pas des comparatifs, mais des sortes d'intensifs“, Benvenists arī no savas puses uzsver, ka, piem., ide. **neuio-* gan apzīmējot vienkārši *jaunu*, bet **neuies-* „pourvu (spécialement) de nouveauté, particulièrement nouveau.“ Tālāk B. turpina: „Tel est le sens qui paraît avoir acheminé au comparatif. Il est vrai que, dans les dérivés usuels en **-es-*, le suffixe n'a plus apparemment de valeur très significative. Mais on doit se rappeler que la valeur d'opposition entre deux termes qui caractérise le suffixe **-tero-* n'est pas non plus donnée dans la formation en **-er-* ou **-ter-*, telle que nous la connaissons [t. i., ka prestata vērtība divu jēdzienu starpā, kas (vērtība) raksturo piedēkli **-tero-*, nebūt nav dota pašā formācijā ar **-er-* vai **-ter-* tāda, kādu mēs to pazīstam]; ces suffixes ont avant tout une valeur différentielle et se déterminent par l'ablatif de l'objet comparé (t. i. šiem piedēkļiem ir vispirmā kārtā atšķirības, diferenciacijas nozīme un tos precīzāk noteic salīdzinātā priekšmeta ablatīvs). Il n'y a même aucune nécessité à l'existence d'un comparatif. Le hittite [sauf une trace dans l'adjectif *katteraš* „inférieur (dans un procès)“ — tā tad zemākais — *de katta* „en bas“ (=zemē, lejā)], l'arménien et le tokharien en sont dépourvus; dans ces trois langues, la comparaison s'exprime par le positif suivi de l'ablatif: „il est grand à partir (=en comparaison) de X.“

Tādējādi trijās chronoloģiski stipri vecās, kaut arī svešu tautu ietekmē stipri pārveidotās ide. valodās — hetitu, tocharu un armeņu — nav gradācijas pakāpju, bet salīdzinājumu izsaka

apm. kā mūsu augstāk citētā paraugā „skaista auga bārenīte par (arī aiz) visām meitiņām“ (armēņu v-ā ir darinājumi ar elementu goyn, kas liekas sekundāri piešķir adjektīvam superlātīva nozīmi, piem. *hna-goyn darer* vecākie laikmeti, gadsimti“, sk. Abeghian, Neuarmerische Grammatik, 1936, 49. lpp. 10. punktā). Hetitu valodā, spriežot pēc aizrādījuma uz het. *katteraš*, reiz bijis formām ar ide. *-teros* līdzīgs komparatīvs, bet tas zudis. Grūti, zināms, pateikt, cik tālu te nozīme svešu tautu ietekmei un cik tālu iemesli meklējami pārmaiņās pašu šo tautu indoeiropiskās valodiskās domāšanas paņēmienos. Ne gluži ticama, tomēr šķiet hipoteza, ka te būtu tikai svešas ietekmes rezultāts, un tādēļ liekas, ka arī te pārveidību cēloņi vairāk meklējami pārveidībās pašu šo valodu runātāju vecajā indoeiropiskā valodiskā garā. Sīkāk par šo garīgo pārveidību iemesliem mēs gan neko nezinām, bet šķiet, nav jābrīnās, ka zināmos attīstības posmos atsevišķās ide. valodās šo gramatisko parādību — gradācijas formu izpratne un uztvere — varēja vājināties, salīdzinot ar augstāko stāvokli, un tās reizēm agrāk nostiprinātā veidā varēja arī izzust, lai tad vēlāk atkal izveidotos no jauna. Šādas valodas kādu laiku vai arī visu savu vēlāko mūžu iztika bez gradācijas formām, it īpaši gan tādēļ, ka šās formas savā dziļākā būtībā tomēr nebija kaut kāds dziļi pirmatnīgs ide. valodu piederums un ide. pirmvalodā, tās vecākā attīstības posmā, kamēr piedēkļi *-ies-*, *ī-ies-*, *-ios-*, *-is-* (tie ir vecāki par *-teros*) nebija ieguvuši pilnvērtīgu komparatīva piedēkļu nozīmi, komparatīva un tā tad arī superlātīva (jo pēdējais gan izpratnes, gan arī formālā ziņā ir izveidojies sakarā ar komparatīvu — *-istho-* ir tālāks atvasinājums no *-ies-*, resp. *-is-* —; sal. Brugmaņa Gr.² II, 1, 427. § un sk. tomēr Hirta Idg. Gr. III, 209. §) formāli nebija.

Ar to es negribu teikt, ka mums būtu iemesls mūsu valodu zināmā tās attīstības posmā vairāk vai mazāk pielīdzināt kādu primitīvu cilšu vai kādu no svešu neide. tautu puses pārmērīgi ietekmētu tautu valodām. Tomēr īpašību gradācijas uztveres ziņā zināms primitīvisms vai, pareizāki sakot, zināma atpakaļieslīgšana agrākā primitīvismā nav noliedzama, pie kam šī reprimīvizēšanās vienā valodiskās domāšanas nozarē radusies tomēr kā mūsu valodas attīstības īpatnējās gaitas drusku neparasts un negaidīts rezultāts. Vēlākos mūsu valodas posmos, mūsu tautas valodiskai domāšanai atkal abstraktāki kļūstot, salīdzinājuma izsacīšanai jaunizveidotā mūsu valodas izteiksmes līdzekļu kategorijā primitīvi konkrētais arvienu vairāk zūd, dodams vietu arvienu abstraktākam uztvērumam. Tad runātāju psihē atkal no jauna pilnīgi izveidojas komparatīva un superlātīva jēdzieni, kaut arī to valodiskai izpaušmei paliek tās pašas izteiksmes formas.

Konkrētas valodiskas domāšanas izpaudums mūsu tautā arī pat vēl jaunākos laikos ir samērā *niecīgā pasīva* lietošana mūsu valodā. Kā aizrāda prof. Endzelīns savu Latv. v-as sk. un f. 514. Š-ā, citu valodu pasīvo konstrukciju vietā latv. valodā parasti stāv aktīvs, ja nosaukts attiecīgais darītājs vai darbības ierosinātājs. Kaut gan jaunākā laikā pasīva lietošana svešu valodu ietekmē mūsu literārā valodā izplatījusies stipri vien vairāk nekā mūsu tautas un ikdienas sarunu valodā, tomēr sevišķi izplatīta tā nav. To pastāvīgi sastopam tur, kur zināmās atziņas ietvertām parādībām abstrakti bezpersonisks uztveres un pašām atziņām tāds pats izteiksmes veids, piem., nu ir diezgan strādāts, dziedāts u. t. t., mazāk jau tur, kur gan nav minēts faktiskais darbības darītājs, bet gan minēts tās pārdzīvotājs, piem., ar dziesmām viņš tiek sagaidīts, tiek pavadīts u. t. t., (bet arī te parasti vairāk saka: viņu sagaida, viņu pavada ar dziesmām).

No sacītā redzams, ka psihiskais iemesls pasīva mazai lietošanai ir šās konstrukcijas sintaktiski-abstraktais raksturs. Tādēļ tur, kur šādai abstraktai parādībai uztverei nejaucas klāt aizrādījums uz konkrēto darītāju, resp., kur uztveres abstraktais moments nesanāk pretrunā ar konkrēti nosaukto darītāju, tur pasīva lietošanai nav psihisku šķēršļu, un tādēļ tur to arī sastopam. Bet tur, kur apziņā rodas it kā kollīzija starp abstrakto pieeju novērojamai parādībai un konkrēto īstenību, tur abstraktajam jāpiekāpjas konkrētā priekšā, un pasīva vietā jāstājas pēc mūsu valodas izjūtas aktīvam.

Līdzīgi iemesli ir radījuši to veidu, kādā notiek tagad mūsu *tagadnes aktīvā divdabja* lietošana latv. valodā. Kaut gan katrā divdabī sastopam īpatnējā sēmazioloģiskā sakausējumā verbālo un adjektīvisko momentu, tomēr proporcija, kādā šos abus momentus uztver mūsu valodas izjūta, ir dažāda. Divdabjus ar *-ot, -šot, -dams*, kā arī pagātnes aktīvā divdabja formas izjūtam kā tīri verbālas formas, pagātnes pasīvo divdabi ar *-ts* turpretī jau gandrīz pilnīgi kā īpašības vārdu (savos pamatos šī divdabju kategorija jau arī ir verbāli adjektīvi, sal. vārdus kā *silts, salts, dzimts, rimts*, un tādēļ adjektīva raksturs tajos stiprā pārsvarā), vairāk kā verbu izjūtam dažādās sēmazioloģiskās niānsēs tagadnes pasīvo divdabi ar *-ms* (te dažos gadījumos dažām formām arī stipri adjektīvisks raksturs), bet taisni tagadnes aktīvais divdabis ir tāds veidojums, kurā abi momenti — verbālais un adjektīviskais — mūsu valodiskai izjūtai apm. vienādi. Šim divdabim tiešām divējāda daba. Citās valodās šo šā divdabja īpatnējo raksturu tā neizjūt, un tajās tas vairāk līdzīgs citiem divdabjiem, un tajā adjektīviskā daba it kā pārsvarā. Latv. valodā turpretī tas ir drusku *suī generis*, un tajā jo spilgti izjūtamās tā abas dabas. Bet adjektīviski-parti-

icipiālā darbības uztvere ir abstraktāka par tīri personāli-verbālo vai substantīvisko tās uztveri (piem., jēdziens *skrejošs* ir abstraktāks nekā *viņš skrej, skriešana* vai *skrējējs*). Tā nu iznāk, ka šā divdabja adjektīviskā daba cenšas piešķirt tā formā izteiktai darbībai vairāk abstraktu, divdabja verbālā daba atkal vairāk konkrētu raksturu. Tādēļ darbības valodiskā uztverē rodas nesaskaņas, līdzīgas tām, kādas novērojām pasīva gadījumā: uztverē abstraktākā participiālā pieeja nonāk pretrunā ar darbības jēdziena un satura konkrētumu, jo šis konkrētums no mūsu valodiskās pieejas viedokļa tādai abstraktākai uztverei pretojas. Nav nu mūsu valodai tās dziļākā un pārsvarā konkrēti izveidotā rakstura dēļ ne spēka, nedz arī sevišķas cenšanās darbību šādos gadījumos uztvert abstraktāki, bet gan otrādi — tās konkrēto raksturu, cik iespējams, valodiskā pieejā paglabāt. Pretstats tādējādi vēršas plašumā. Lai nu to mīkstinātu, mūsu valodiskā domāšana izdarījusi zināmu šķirošanu verbu starpā un pēc būtības gluži pareizi par abstraktākiem atzīst un izjūt nepārejošos jeb stāvokļu jeb zināmam aģentam piemītīgo verbālo pazīmju verbus un par konkrētākiem pārejošos. Saturā konkrētākiem vārdiem tā cenšas pieiet ar konkrētāku, abstraktākiem ar abstraktāku izsakāmās darbības uztveri. Konkrētiem vārdiem pieiet ar pārmērīgi abstrakto — participiālo — to izsakāmās darbības uztveri mūsu valodas psīche ne var, nedz spēj, un tā nu iznāk, ka tikai abstraktākie nepārejošie vārdi ir piemēroti tādai vairāk abstraktai parādību uztverei tagadnes akt. divdabja formā. Tādēļ šī forma īsti arī vienīgi šais verbos sastopama. Pārejošo verbu izsakāmā darbība sava konkrētā satura dēļ nav piemērota abstraktai uztverei tagadnes aktīvā divdabja formā, un te pretstats starp verba konkrēto saturu un abstraktāko šā divdabja formā izsakāmo pieeju šim saturam kļūst jau par daudz liels un tādā izteiksmes veidā neizlīdzināms. Kā jau tādus gadījumus mūsu latv. valodā parasts, abstraktajam jāpiekāpjas konkrētā priekšā. Tādēļ mēs arī vēl tagad ne labprāt atvasinām tag. akt. divdabjus no pārejošiem vārdiem, un ja to arī darām, tad tikai no tādiem, kam tomēr abstraktāka nozīme, piem., mūsu dienās gan no vārdiem kā zināt, prast, mācēt, bet ne no vārdiem kā nest, celt, veikt u. c. Tādus verbos tagadnes akt. divd. vietā jālieto darītāju vārdi ar *-ējs* vai *-tājs* vai arī adjektīvi ar *-īgs*. Še tā tad uztverē un izteiksmē pilnīgi parādās tas pats princips: vai nu pavisam konkrēta pieeja, kas izsacīta ar darītāja vārdu, vai arī pilnīgi abstrakta pieeja, lietojot pat ne vairs divdabi, bet savā būtībā vēl abstraktāko adjektīvu, lai gan jāaizrāda, ka ne no visiem pārejošiem un pat nepārejošiem vārdiem šādas adjektīvu formas iespējamās: no ļoti daudziem, it īpaši nozīmē un saturā konkrētākiem, kaut arī nepārejošiem vārdiem tādu vispārīgi nav. Verbālās sakarības izpausmei formu ar *-ošs*

vietā bieži lietojams konkrētāki-verbālais tagadnes pasīvais divdabīšs ar *-ams* vai *-āms*.

Cīņa starp jēdziena konkrēto saturu un jēdziena abstrakto valodisko uztveres veidu novērojama arī vēl citādākā ziņā mūsu divdabīšos. To novērojam tad, kad no divdabīšiem cenšamies atvasināt *salīdzināmās pakāpes*. Kā zināms, formāli šās pakāpes varētu atvasināt no visiem divdabīšiem, jo sakām taču, piem., vēl dzirkstošāks prieks, vēl spīdošāka sabiedrība, vēl mirdzošāka gaisma; patīkamāks, jūtāmāks, ievērojamāks, pārtikušāks, izplatītāks. Praksē tomēr šādu gadījumu nav tik daudz (arī visi minētie no valodas pareizības viedokļa nav ideāli), un vispārīgi redzam, ka pārāko un vispārāko pakāpi var atvasināt tikai no tādiem divdabīšiem, kas savā parādību uztverē un nozīmē kļuvuši patiesībā jau par adjektīviem, citiem vārdiem sakot, no tādiem, kas ieguvuši jau stipri abstraktu raksturu un lietojamā nozīmē aizvirzījušies tālāk no savas verbālās saknes konkrētās nozīmes. Turpretī tie divdabīši, kas savā sēmazioloģiskā nozīmē palikuši vairāk verbāli un līdz ar to arī verbāli-konkrēti, šādas gradācijas formas neatļauj, un gradācijas izteiksmes gadījumos te jāķeršas pie perifrastiskām formām, kā, piem., vairāk kļiedzošs, vairāk zināms, vairāk pazīstams, vairāk cietis jeb vairāk cietušais u. t. t. Tomēr pat arī šīs formas ne arvienu iespējamās: nevaram sacīt vairāk ziedošs, vairāk braucošs u. t. t.

Isti šī pati cīņa izpaužas arī tai valodas faktā (tāpat arī citās valodās), ka nevar atvasināt gradācijas formas no relatīviem īpašības vārdiem, piem., no mūsu latv. vārdiem šodienējs, vakarējs, kārtējs, tagadējs, tāpat kā no kr. каменный, деревянный u. t. t. nav gradācijas formu. Mums pat grūti iedomāties tādas jēdzieniskas attieces, kur mums būtu jāsaprot, ka kāda parādība vairāk piederētu, atbilstu šai dienai nekā kāda cita: ja jau kas ir šodienējs, tad tas tāds arī ir, un te isti nevar būt tādu nianšu kā „vairāk vai mazāk šodienējs“, jo te attiecēm šauri konkrēts raksturs, to sakarā jēdzieni „vairāk“ vai „mazāk“ nemaz neeksistē, un tādēļ te arī valodiskā izteiksmē nekādu gradācijas formu nevar būt. Bet vajaga tikai vārdam iegūt abstraktāku, vairāk tīri adjektīvisku raksturu, un šādas formas kļūst iespējamās, piem., līdzās tādām vispār atzītām formām kā *īpatnējāks*, *pirmatnējāks* lieto arī tādas formas kā *galējāks*, *malējāks*, *vispārējāks*. Savukārt no adjektīviem, no kuriem formāli salīdzināmās pakāpes būtu darināmas, ja šo adjektīvu nozīme to neatļauj, tās arī nesastopam, piem., nesaka *galīgāks*, *visgalīgākais*.

Līdzās šādiem gadījumiem mūsu valodiskā domāšanā, kuŗos konkrētie momenti saduršas ar abstraktākiem un kuŗos šī sadursme visumā beidzas ar konkrētā uzvaru, jāpiemin viens gadījums, kas aizrāda arī uz kādu spilgtāku, kaut arī neapzinīgu,

abstraktāka rakstura vilcienu mūsu valodas psichē. Es te domāju par centieniem izšķirt dažas kvalitatīva rakstura parādības no dziļāka būtības viedokļa, šķirojot tās, kaut arī no vienkāršas sadzīves uztveres raugoties, *absolūtās* un *relatīvās*. Par to pēc manām domām varētu liecināt mūsu prēfiksi *ie-* un *pa-* lietošana mūsu īpašības vārdos, par ko esmu rakstījis FBR. X (1930), 14—18. Šai rakstā esmu centies parādīt, ka *ie-* savienojumos apzīmē dziļāku līdzību starp apceramo priekšmetu un īpašības vārda saknē izteikto īpašību nekā *pa-* un tādēļ, piem., *iesarkans* ir stiprākā mērā sarkans nekā *pasarkans*. Ja nu kāda īpašība tiek atzīta par visai kardinālu un līdz ar to tautas uztverē par absolūtu, t. i. savā būtībā par relatīvi negrozīgu, pašvērtīgu un arvienu pilnā mērā *suī generis*, kā, piem., spilgtās pretstatu izpausmes: balts — melns, labs — ļauns, liels — mazs, gaišs — tumšs, augsts — zems, ciets — mīksts, silts — auksts, dziļš — sekls, tājš — tuvs, smags — viegls u. c., tad šī īpašība tāda tautas uztverē paliek arvienu. Ja nu tad kāds gribētu teikt, ka kaut kas ir stipri „iekš balta“ (= *iebalts), tad mūsu tautas uztverē tas patiesībā jau būtu balts u. t. t., un tādēļ nevar būt vārdu *iebalts, *iemelns u. t. t., kādu mūsu valodā arī nav. Šai gadījumā lietojams savienojams ar *pa-*. Turpretī sakām parasti tikai *iepelēks*, *iedzeltens*, *iezilgans* u. t. t., un, šķiet, šās īpašības kādreiz atzītas par tipiski relatīvām īpašībām. Trešā īpašību grupa tad būtu *neitrālās* īpašības, kuŗu nosaukumos iespējami gan savienojumi ar *ie-*, gan ar *pa-*: *iesarkans* un *pasarkans*, *iesirms* un *pasirms*, *ielīks* un *palīks*. Tagadējā valodā šo īpašību grupas jau ne arvienu vairs tiek izšķirtas tik stingri, un tādēļ arī izteiksme sajukusi: saka *ieplats* un *paplats* (kaut gan pārsvarā tikai *paplats*, tā tad jēdzienam tīri dabiska tieksme uz absolūto raksturu), un retumis saka arī *papelēks*, kaut gan atkal stiprā pārsvarā ir *iepelēks*, t. i. pārsvarā šis relatīvais jēdziens savu relatīvo raksturu glabā arī tagad. Liekas, ka kādreiz apziņa par to, kāda īpašība atzīstama no sadzīves viedokļa par absolūtu, kāda par relatīvu, mūsu tautā bijusi visai dzīva, daudz dzīvāka nekā mūsu dienās. Tas tādēļ var liecināt, ka, līdzās citādā ziņā daudzu parādību ārēji stipri konkrētai valodiskai uztverei un izpausmei, mūsu valodiskā domāšanā pastāvējusi tomēr dažā ziņā arī pretēja rakstura tieksme ar vairāk *abstraktu* raksturu: tā gan nav centusies izšķirt īpašības pēc to *iekšējā* abstraktā vai konkrētā rakstura (piem., vairāk abstraktās garīgās parādības šķirt no tīri empīriski uztveramām optiskām vai svāra parādībām), bet centusies šķirot tās pēc sekundārāka būtiska rakstura, kāds ar tām saistās to lietošanā empīriskā valodas praksē. Ja gribētu, varētu tomēr teikt, ka galu galā pamatos arī te izpaužas tas pats vairākkārt jau minētais konkrētais vilciens mūsu valodiskā domāšanā: neinteresēdams par zināmas īpašības būtiski vairāk abstrakto vai vairāk

konkrēto raksturu, mūsu valodas gars galveno uzmanību piegriež šo īpašību uztverei praktiskā dzīvē un lietošanā, un tā zināmām īpašībām rodas jauni uztveres momenti, rodas to uztvere, ja tā varētu izteikties, pēc to sēmazioloģiskās nozīmes no praktiski-absolūtā un praktiski-relatīvā viedokļa.

Šās nodaļas noslēgumā pieminēsim vēl vienu apcerētām parādībām līdzīgu parādību, kas arī varētu mums raksturot īpatnēju latviešu tautas gara izpausmes veidu mūsu valodā. Šo drusku citāda veida tautas gara darbības izpausmi mūsu valodā, saistīdams šo izpausmi ar īpatnēju laika formu lietošanu mūsu tautas dziesmās, interesantā kārtā skāris prof. J. Kauliņš savā apcerējumā Rīgas Latv. B-bas Zinātņu Komitejas XXII rakstu krājumā (1936), 127—139.)* Te autors, iziedams no loģiski-filozofiskām konstrukcijām, īpašā garīgu parādību grupā norobežo runātāja personālo garu, pārpersonālo tautas objektīvo garu un tā sauc. objektīvēto — pāri objektīvam garam stāvošo garu. Praktiski gan šis objektīvētais, mūžīgais, pats par sevi zināmās zinātniskās un vispārīgās atziņas savu izpausmi atradušais gars var sevi izpaust dzīvāveidā tikai ar objektīvā un personālā gara palīdzību un starpniecību. Dzīvajā valodā objektīvētais gars patiesībā izpausties nevar (130. lpp.), tas tikai guļ tās dziļākos pamatos. Valoda kā runa vispārīgi ir objektīvā un kā konkrēta cilvēka runa subjektīvā personālā gara izpaudums. Tādēļ valodā dažos gadījumos dažādu parādību verbālās uztveres gramatiskās laika formās parādās gan objektīvais — tas izpaužas preterita resp. imperfekta formās, gan personālais gars, kas izpaužas tagadnes formās. Autors tādu izpausmi konstatē sevišķi mūsu tautas dziesmās un cenšas to pierādīt ar dažādiem tautas dziesmu variantiem, kuŗos sastopam gan tagadni, gan nepabeigto pagātņi.

Ar šādu izskaidrojumu ir mēģināts radīt garīgu loģiski-psiholoģisku pamatu tam tīri gramatiskajam izskaidrojumam, kādu savas Le. Gr. 755. §-a e punktā šai laiku jaukšanās parādībai mūsu tautas dziesmās cenšas sniegt prof. Endzelīns. Lai gan no pirmā acu uzmetiena šķiet, ka prof. Kauliņa izskaidrojumam ir dziļš pamats, tomēr ir arī fakti, kas šo pamatu satricina. Jau tas fakts, ka pašu tautas dziesmu dažādos variantos novērojama stipra laiku jaukšanās — vienā un tai pašā četrindū pantīnā jaučas tagadne — personālā gara izpauduma veids — ar imperfektu — objektīvā gara izpauduma veidu —, liecina, ka šā objektīvā un personālā gara apziņa tomēr nav tik dzīva un skaidra, kā to varētu sagaidīt, ja te būtu, tā sakot, kāds organisks valodiskās domāšanas elements, kāda neatņemama un nepieciešama valodiskās domāšanas parādība. Tādēļ domāju, ka te pamatā individuālāks, ne tik vispārīgs, variējošs un tai pašā laikā konkrētāks valodiskās domāšanas veids, kas tādēļ

*) „Personālais, objektīvais un objektīvētais gars.“

arī gramatisko laiku ziņā atļauj tādas variācijas, kādas katrreizējai valodiskai uztverei izdevīgākas. Tādēļ, piem., Endzelīna Le. Gr. 755. Š-a e punktā sākumā minētie paraugi ir tiešām tādi, ka tur, no otras — nākotnes — darbības viedokļa raugoties, iepriekšējā darbība izliekas par pagājušu un tā arī pagātnē tiek izteikta. Ka sava nozīme bijusi dažos gadījumos agrāko tagadnes formu uztverei vēlāku preteritālu (imperfekta) formu nozīmē, nebūs tomēr noliedzams, un līdz ar to arī tas, ka tāda ceļā imperfekts varēja ieviesties arī nepareizā vietā aiz tīri metriskiem vai citiem kādiem iemesliem sagaidāmo tagadnes vai pat nākotnes formu vietā. Tādējādi tīrā prof. Kauliņa uztverē raksturotā objektīvā gara darbībai un tā izpausmei valodā paliek pāri samērā maza darbības josla, kuŗā tad tiešām prof. Kauliņa raksturotai objektīvā un personālā gara īpatnējai parādību uztverei varēja būt sava nozīme.

Pašās beigās nepieciešams vēl atzīmēt, ka par valodas gara darbības pusi daudz aizrādījumu var dot mūsu vārdu atvasināšanas mācība, kuŗā apcerēti mūsu valodā sastopamie piedēkļi, to nozīme un lietošana. Šie jautājumi jau diezgan sīki apcerēti prof. Endzelīna Le. Gr. un Latv. v-as sk. un f. attiecīgos paragrafos. Saprotams, ka atsevišķu piedēkļu nozīmi un lietošanu var apskatīt vēl sīkāk — no katra piedēkļa un pat no katra ar šādu piedēkli atvasināta atsevišķa vārda individuālā viedokļa, ar ko tad spilgtākie atvasināmie elementi iegūst vairāk psiholoģisku un intelektuālu, varētu teikt pat intelektuāli-filozofisku apgaismojumu. Šāda veida mūsu piedēkļu pētīšanai beidzamos gadus diezgan cītīgi nodevies K. Kasparsons. Par šiem jautājumiem atrodam FBR. veselu seriju Kasparsona rakstu. FBR XIII (1933), 8—10 ir raksts „Kompleksi un aktuālitate“, kur apcerēti vispirms kompleksu jēdzienu izpaudumi vārdos ar *-ājs* (rugājs), *-oņa* (rīboņa, sutoņa), *-aine* (grīslaine, niedraine) un aktuālu strauju norīšu izpaudumi vārdos ar *-iens* (grūdiens, rāviens). FRB. XIV (1934), 21—36 ir otrs raksts „Objektīvējumi“, kur autors runā par pārdzīvojuma objektīvēšanu, it īpaši novērojot to ne sevī pašā, bet kādā citā personā. Sīkāk te apcerēti jau iepriekšējā rakstā minētie *-oņa* un *-iens*, un kā par vienu, tā otru ir smalki novērojumi (par *-oņa* 24., par *-iens* 25. lpp.-ē). Raksta beigās daži smalki novērojumi un aizrādījumi arī par *-ums* un *-šana* nozīmi dažos gadījumos. FBR. XV (1935), 12—18 ir vēl Kasparsona raksts „Relācijas“. Te sākumā vispārīgi raksturoti atvasinājumi ar *-ains* un ar šo *-ains* dažādos gadījumos adjektīvam piešķiramā nozīme (13. lpp.). Ar *-ains* atvasināti vārdi raksturo arī dažādas attiecības starp jēdzieniem, kas slēpjas pašā vārdā ar *-ains*, un jēdzieniem, kam atvasinājums ar *-ains* pievienots kā atribūts. Tā rodas dažāda veida *relācijas*: relācija telpā, interreālā relācija, kauzālā, ģenētiskā, kvantitatīvā, relācija laikā, idejiskā,

simboliskā un vēl daži citi relāciju veidi. — Jautājumi par relācijām turpinās arī beidzamajā šāda satura Kasparsona rakstā „*Individualia* un *generalia*“ FBR. XVI (1936), 25—39. Sākumā te autors raksturo cilvēka objektīvās atziņas paņēmienus, raksturodams tā sauc. *izolējošo* un *ģenerālīzējošo* abstrakciju cilvēka atziņas darbības procesā. Valodā atziņas darbības pirmā veida rezultāti izpaužas veidojumos ar *-ums*, otra — ar *-ība*, un tos tad autors arī sīkāk apcer katru no dažādiem viedokļiem. Tā vārdos ar *-ums* viņš sevišķi saskata fiziskā (individuālā, biofiziskā, psihofiziskā, psihiskā) *faktiskuma* izpauzumus, vārdos ar *-ība* — periodicitāti, solemnitāti, paraduma momentu, profesionālītāti, kolektivitāti, ilgstošu relāciju, vārdu sakot — vispārības jēgumu dažādās pakāpēs. — Pēc šiem viedokļiem tad autors ar apbrīnojamu pacietību arī saklasificējis mūsu dažādos vārdus ar *-ība*.

Nav noliedzams, ka šāda sīkāka un dziļāka atsevišķu zīmīgāku piedēkļu apcere paplašina šo piedēkļu izpratni, un vēlākiem mūsu vārdu atvasināšanas pētniekiem un vārdu atvasināšanas parādību kārtotājiem šie sīkākie momenti būs arī rūpīgi jāievēro. Turpretī kādiem plašākiem secinājumiem par mūsu valodas psīches zīmīgākiem vilcieniem šāda veida apcerējumi sevišķi daudz nedod. Tie vairāk noskaidro atsevišķus sīkākus momentus, zīmējoties uz kādu plašāku jēdzienu kategoriju, pie kam parastajā valodiskā domāšanā svarīgāks taisni ir šās kategorijas kopējais sēmazioloģiskais pamatjēdziens, šā pamatjēdziena centrālā nianse un tās valodiskā uztvere: atsevišķas nianseš jau ir atkarīgas no attiecīgā vārda saknes pamatnozīmes un no zināmas izteiksmes konteksta. Tādēļ, salīdzinot ar mūsu līdzšinējām zināšanām atsevišķu piedēkļu nozarē, šie pētījumi daudz neko sevišķa jauna mums nedod.

Vairāk jau mūsu plašākā valodiskā gara raksturošanai dod prof. J. Kauliņa raksti par dažiem mūsu vecākiem piedēkļiem, cik tālu tie vēl paglābušies no izzušanas. Šie raksti ir „Adjektīvi, kas beidzas ar *-īns*, *-īna*“ (FBR. XIII (1933) 161—163] un „Adjektīvu piedēkļa *-ains* uzvaras gaita“ [FBR. XIV (1934), 70—75]. Pirmajā rakstā aizrādīts uz nozīmes starpību starp *agrīns*, *vēlīns*, *tālīns*, *tuvīns*, *vaļīns* no vienas un *ags*, *vēls*, *tāls*, *tuvs* no otras puses. Līdz ar to uzsvērts, ka vārdi ar *-īns* apzīmē kādu *kvalitatīvu* ar laika vai telpas jēdzienu tikai pa daļai saistītu īpašību, kamēr otras grupas vārdi izsaka tikai kvantitatīvas attieces (relācijas), bet ne īpašības. Tomēr formu ar *-īns* izzušana daudzās izloksnēs liecina, ka tauta abstraktākās sīkāki-kvalitatīvās attieces sevišķi labi vairs neizprot, t. i. konkrētākā, vairāk kvantitatīvā parādību īpašību uztvere izrādījusies stiprāka par abstraktāko un vairāk kvalitatīvo uztveri. To pašu apstiprina novērojumi adjektīvu ar *-ains* lietošanas laukā. Kaut arī ar *-ains* atvasi-

nāti vārdi būtiski apzīmē tikai kāda priekšmeta redzamās, tikai ar virspusi saistītās īpašības, tomēr šās konkrētākās uztveres un zināmu parādību konkrētākais valodiskais izpausmes veids izspiedis kādreiz mūsu valodā pastāvējušos un vēl tagad izloksnēs sastopamos dziļāku attieču raksturotājus adjektīvus ar *-ijs, -ojs, -ots, -ējs, -ājs* [mālijs, šūnojs, sudrabots, avoksnējs, grīslāja (plava)]. Arī te konkrētākais, vienkāršākais, vairāk ārējais parādību uztveres veids izrādījies par stiprāko.

Šie prof. Kauliņa raksti rāda, ka vēl tomēr iespējams arī mūsu piedēkļu izpratnē uztvert dažus plašākus zīmīgus mūsu tautas gara vilcienus. No šāda plašāka viedokļa vēl derētu kādreiz no jauna apcerēt dažādos mūsu piedēkļus, it īpaši tais gadījumos, kur savā starpā sacenšas vairāki nozīmes ziņā tuvi piedēkļi. Šāds apcerējums pavērtu mums acis vēl uz dažu labu interesantu un zīmīgu parādību mūsu valodas garā. Pašlaik tomēr no šādas apceres man šē jāatsakās.

Dažu labu novērojumu mūsu valodas gara darbības laukā varētu dot arī mūsu *prēfiks*u apcere no abstraktāka un tai pašā laikā vairāk iekšēja, sintētiskāka viedokļa, nekā tas līdz šim darīts. Tas vienā otrā vietā vairāk kā līdz šim varētu parādīt sakarus starp konkrētu un abstraktāku parādību uztveres veidu, sevišķi *verbu* savienojumos ar piedēkļiem. Tad mēs redzētu, kā no vienkārša un konkrēta ārēju attieču uztvēruma ar dažādām starppakāpēm veidojas jauna, smalkāka, jau daudz abstraktāka parādību uztveres sistēma. Līdz ar to skaidrākas kļūtu šais gadījumos pastāvošās asociācijas sistēmas, mūsu valodiskās domāšanas raksturīgākās ievirzes, un līdz ar to pavērtos kāda spilgta lapas puse no mūsu valodas gara darbības. Diemžēl no šā uzdevuma man arī šē jāatsakās, it īpaši vēl tādēļ, ka šai ziņā jau diezgan daudz sniedz prof. Endzelīna Le. Gr. un Latv. v-as sk. un formas.

VI. Mūsu tautas gara atspoguļošanās atsevišķu jēdzienu un parādību nosaukumos un šo nosaukumu izveidošanās gaitā.

Pēc vispārīgāka rakstura apsvērumiem iepriekšējā nodaļā varam piegriezties tagad tai abstraktākai jēdzienu un gara dzīves pasaulei, kas izpaužas mūsu valodas *vārdu krājumā*, un apcerēt, ko šis vārdu krājums ar savu līdzīgā kārtā arī citās ide. valodās sastopamo pirmatnēji-konkrēto pamatu un vēlāko īpatnējo tapšanas veidu dod mūsu valodas gara un mūsu valodiskās domāšanas jēdzieniskās pasaules raksturošanai. Paralleli ar atsevišķu vārdu apceri mums tomēr arī te nāksies pieskarties dažiem plašākiem mūsu valodas izteiksmes un gramatisko katēgoriju jautājumiem.

Iesāksim savu apceri ar to parādību, kas patiesībā ir visas valodiskās darbības, bet sevišķi valodas jēdzieniskās un vairāk

abstraktās domāšanas pasaules centrā, — ar paša cilvēka personību, tās jēdzienisko uztveri un izpausmi valodā. Jau ikdienas dzīvē latviešus stipri vien daudzina par individuālistiem, un ir interesanti paskatīties, kā tad šis individuālisms atspoguļojas valodā. Tiešām, te valodā sastopam tik spilgtu individuālisma izpaudumu, kāds ir mūsu jēdziens un vārds *pats*. Kā zināms, šā vārda saknes pamatnozīme ir „kungs, pavēlnieks, kam pār ko vara, laulāts draugs, spēcīgs“, sal. sanskr. *pātih* „valdnieks, laulāts draugs“, gr. *πόσις* „laulāts draugs“, *πότις* „laulāta draudzene, mājas valdniece“, lat. *potis* „spēcīgs, spējīgs“, *possun* „varu“, veclat. arī *potissum*; lš. *patis*, *pats* „laulāts draugs“, *viēšpatis*, *-ies* „valdinieks“, veclš. *viēšpatni* „valdniece“, sengr. *waispattin* „mājas māte“ (sk. citus atbildumus Valdes Vgl. Wb. II 77). Arī mūsu valodā *pats* vēl apzīmē saimnieku, *pati* — saimnieci. [Vai pats mājās? Vai pati mājās? Mana pate (= pati, Ezerē dzirdēts). Sal. arī Brigaderes „Maijā un Paijā“ mājas saimnieces nosaukumu Pati, resp. Pate. Sk. arī EMv. pap. un pārlab. s. v. Langija vārdnīcā (187) atrodam patāht verthedigen, tas mahk' Sawus Laudis patāht, der kann feine Leute schützen vndt verthedigen, praes. Es pašch. Vārds var būt tiešām kāds Langija laikā vēl pastāvējis atvasinājums no saknes vārdā *pats* tās agrākā nozīmē]. Tomēr šis tīri substantīviskais jēdziens šai vārdā mūsu valodā jau izbālējis, ļoti stiprs turpretī kļuvis šā vārda izsakāmais spēka, spēju un personālās pašapziņas moments, kas, aizvien cieši saistīdamies ar darītāja, runātāja un personālā papildītāja personību, uz to īpaši aizrādīdams, to izceldams un uzsvērdams (sal. šo momentu spilgtu izpaudumu mūsu dziesmā „Pūt, vējiņā“), pamazām pārvērties par noteicamo vietniekvārdu (tāpat arī lš. v-ā). Bez baltu valodām to ar tādu pašu nozīmi sastopam arī vēl irāņu valodās, kurpretī lat. valodā sastopamā partikula *-pte* drīzāk tomēr uzskatāma par saīsinājumu no *pote* (sal. *ut pote*), nekā par kādu īpatnēju veidojumu, līdzīgu mūsu un lš. partikulai *pat* un jau ar senu mūsu vietniekvārdam līdzīgu nozīmi savā saknē. Turpretī mūsu un lš. *pat* tiešām izveidojies no jaunā jēdziena vārdā *pats*. Šī savas pēc paša ieskatiem ar lielu un varenu spēku apbalvotās individuālītātes stiprā izcelšana un nostatīšana savas individuāli-personiskās pašapziņas centrā ir tiešām ļoti zīmīga visu baltu un it īpaši mūsu latviešu valodiskās domāšanas īpatnība.

Ne mazāk ciešs sakars starp cildeno un augstas ētiskas vērtības pilno pamatjēdzienu vārdā *pats* un zināmas personas individuālām savādībām vai sevišķām zināmai lietai un parādībai piemītīgām raksturīgām pazīmēm izpaužas vēl mūsu atvasinājumos *īpats*, *īpatns*, *īpatnis*, *īpatnējs*, *īpašs*, *īpašība*, *īpaši*, lš. *ypatūs*, *ýpačiai*, kuŗos otra daļa ir atvasinājums no *pats*, bet pirmajā atrodam stiprā uzsvara deiktisko partikulu *ī*

(sk. Valdes Vgl. Wb. I, 100). Tādēļ visi šie atvasinājumi savos pamatos nozīmē apm. „tieši ar zināmas personas dziļāko individuālītāti saistīts“ (šis uztvērumš pēc tam pārņests arī uz lietām un parādībām), un cilvēka personības jēdziens te atkal visai stipri izcelts.

Šo stipri izcelto individuāli-personisko momentu latviešu raksturā apliecina arī citas vēstures un dzīves parādības. Latvieši kopš seniem laikiem dzīvojuši galvenā kārtā viensētās. Vēl tagad latviešiem ir ironiski-negatīvs uzskats par kopdarbību („kopus cūka nebarojas“), un latviešu cilvēks arvienu vairāk palaujas uz sevi nekā uz cita palīdzību. Arī mūsu dienās mēs paši sevi daudzinaim par individuālistiem, un arī citi mūsu tautas rakstura pētnieki uzsver šo stipri individuālo vilcienu mūsu tautas psihē (sk. prof. Jureviča apcerējumu „Latviešu dvēsele“, Daugava, 1939, I, 456). Tad nu mēs sa-gaidītu divas lietas: vispirms būtu jāsa-gaida mūsu valodā kādi stipri izteikti cilvēku personiskās brīvības un neatkarības apziņas izpaucumi, un, otrkārt, šis stipri izpaustais individuāli-personiskais moments latviešu raksturā, šķiet, būtu varējis novest pie zināmas anarchijas ļaužu savstarpējā sadzīvē. Patiesībā nenovērojam ne vienu, ne otru. Zīmējoties uz cilvēka brīvās personības un savas rīcības neatkarības apziņas izpausmi, sastopam tikai vienu (un arī to mūsu dienās ne tik sevišķi vairs lietojamu) vārdu *svabads*. Tas gan nebūs aizgūts no vecā krievu *свободъ* „svabads“, bet gan tam rada. Etimoloģiski tas saistās ar senpr. *sups*, viensk. ak. *subban*, tā tad **subs* „pats“ (sal. arī vēl kr. *особа, собственный*) — te mūsu priekšā alternāciju rinda **sueb-*, **suab-*, **sub-* — un tā tad burtiski *svabads* atkal vispirms nozīmē „kaut ko, kas pilnīgi patstāvīgs, pilnīgi pats sevi“ (ide. sakne **se-*, **sue-*, **seue-*, **suo-*, **su-* ir tā pati, kas vārdos *sevis*, *sev* u. t. t. un *savs*), kas ir pilnīgi savs pats — gan dzīvē, gan raksturā, gan rīcībā, gan savā apziņā, it sevišķi gan šķiet savā apziņā (sal. veco dziesmu „es svabads vīrs un dziedāt varu“). Ja šāda savas neierobežotās rīcības un individuālās personības apziņa sevišķi koncentrējas cilvēka individuālā gara pasaulē un ir maz vērsta uz ārieni, tad *faktiskā* tās konkrētā izpausme var tik stipra arī nebūt. Cilvēks tad mierīgi dzīvo pats par sevi, un kamēr tieši neviens neaiztiek viņa personību, viņš jūtas joprojām iekšēji neatkarīgs, iekšēji pats par sevi un tā tad *svabads*, kaut arī viņam varbūt grūti jāstrādā, ārējie apstākļi vispārīgai darbībai nav labvēlīgi, un kaut kur ir neredzama kāda ārēja vara, kas pār viņu valda. Tādējādi *svabadība* ir vairāk individuāla gara brīvība, kas sākumā varēja saistīties arī ar zināmu juridisku un faktisku nebrīvību. Tomēr pilnīgi jēdziens *svabads* bija vietā tikai tik ilgi, kamēr latviešu cilvēks bija tiešām neatkarīgs ne tikai personiskīgarīgā, bet arī sadzīves un juridiskā ziņā. Apstākļiem uz ļauno

pusi n'ainoties, radās pretstats starp svabadību un ārēji-juridisko cilvēka stāvokli: cilvēks it kā individuāli-personiski bija svabads, bet ārēji atkarīgs un pat nomākts. Tad radās atkal tieksme klūt no šāda stāvokļa ārā, iekļūt kādā jaunā stāvoklī, kas būtu iekšējas garīgas svabadības un arī ārējas juridiskas un sadzīves neatkarības pilns. Šim jaunajam stāvoklim no latviešu pirmatnēji individuālās un šauri personiskās lietu uztveres nebija īsti adekvāta apzīmējuma, jo sadzīves apstākļi bija pārmainījušies un agrākais jēdziens *svabads* vairs gluži neatbilda faktiskai situācijai. Te bija jāapskatās pēc cita nosaukuma, un tādu deva jaunais vācu neatkarības jēdziens, no kura tad arī ienācis mūsu valodā nosaukums *vri*, tagadējais mūsu latv. *brīvs* (kurpretī krieviem viņu свободный palika, dabiski pārveidodamies un ar laiku iegūdamas arī tā paša *vri* nozīmi). Tā pēc valodas datiem iznāk tāds no pirmā acu uzmetiena paradokšāls stāvoklis, ka dziļas individuālas pašapziņas pilnajam latvietim it kā bijis svešs brīvības jēdziens: šis jēdziens nebija vis latvietim svešs, bet tas bija citāds, šaurāks un garīgāks, vairāk iekšējs, kas ne tik precīzi saskanēja ar vēlākām sadzīves normām. Šis vācu pārveidotās sadzīves normas neatbilda vairs latviešu sadzīves jēdzienam, radās ass lūzums, un līdz ar to pavisam jauna vecā svabadības jēdziena koncepcija, kurai vairs vecais apzīmējums nederēja.

Ja arī latvietim viņa individuāli-personiskās neatkarības un pašvērtības apziņa vairāk ierobežojās tikai pašam ar savu personu, tad tomēr plašākā mērogā nekāda anarchija ļaužu kopdzīvē izcelties nevarēja. Kaut gan cilvēka raksturs ir dažāds un ļaunas tieksmes dažādā daudzumā mīt katra cilvēka dvēselē, tomēr dziļākos pamatos katrs apzinīgāks latvietis, instinktīvi cienīdams un augsti vērtēdams pats savu individuālitāti, jau tieši šās pašas individuālitātes profilakses nolūkos centās nedarīt neko ļaunu otra individuālitātei. Attīstītāka individuālitāte nevarēja neapzināties savu īsto stāvokli citu individuālitāšu starpā, savu atkarību no tām un arī savu sakaru ar tām. Tā pavisam uz individuālitātes pamatiem un laikam jau gan ļoti agri bija izaugusi latviešiem arī savstarpējo sakaru apziņa ļaužu starpā, un latvieši sava rakstura dziļākā būtībā tīri instinktīvi jau no sākta gala labi saprata kopējas rīcības pozitīvās puses, šās rīcības nozīmi. Vēl skaidrāks šķiet tas, ka katra latvieša garā bijuši jau dabas doti stingri dzīves un rīcības principi, kas ļāvuši visiem pieņemamā veidā nokārtot attieci ar citiem sabiedrības locekļiem. Par to mums ir arī zīmīgi aizrādījumi mūsu valodā.

Uz stipri pirmatnēju sabiedrisku jūtu un sabiedriskuma apziņas pastāvēšanu mūsu tautā aizrāda mūsu vārdi *biedrs* un *draugs*. Biedrs (lš. *beñdras*, arī Kursā *bendrs*) jāsaista ar v. *binden* no ide. saknes **bhendh-* „saistīt, siet“, tā tad burtiski

„ar kādu otru vispārīgi saistīts“, tā tad „kāda otra tuvinieks, līdzgaitnieks“. — *Drauga* vārds ir tai ziņā ievērojams, ka tas mums latviskā veidā uzglabājies jau no XIII g. s. Rūsīņa pazīstamā izteiciena Bertoldam, ko Indriķis XVI, 4 atreferē vārdiem, ka Rūsīņš Bertoldu *draugum suum, id est consocium alloquitur*. Šeit tā tad draugs=lat. *consocius* „kaŗa līdzgaitnieks, tās pašas kaŗa draudzes loceklis“. Tomēr pirmatnējā sakne šai vārdā ir ide. **dher-* „turēt, saturēt, atbalstīt“ (tā pati, kas vārdā *derēt*), sk. Valdes Vgl. Wb. I, 856; no šejienes ar paplašinājumu *-eugh-* radusies jauna ide. sakne **dhereugh-* (ib. 860), kas arī nozīmē „izturīgam, saturīgam, stipram būt“, sal. senpr. *drūktai* „cieši, stipri“, lš. *drūktas, driuktas* „resns, apjomīgs, stiprs“, mūsu latv. *drukns, drukts* „stāmmīg, plump“, *drūkts* „resns“. Tādējādi *drauga* pamatnozīme ir „ciešs, stiprs, izturīgs savās sastāvdaļās“, arī „cieši, stipri, izturīgi piesaistīts otram“. No jēdziena „izturēt, turēties kopā“ radusies nozīme „pulcēt, pulcēties kaŗa gaitām“, sal. gotu *driugan* „Kriegsdienste tun“, ags. *gedrēag* „bars, pulks“, gotu *gadrauh̄ts* „kaŗavīrs“, sal. kr. дружина, mūsu *kaŗa draudze*, Indriķa nupat pieminēto *draugus* „consocius“ (lš. *drūgas* ir ceļa biedrs). Arī tagad draudze taču ir ciešāk saistīta ļaužu grupa. Tādējādi starpība starp *biedrs* un *draugs* bija gan tā, ka draugs ir persona, kas ar kādu citu ciešāk saistīta vienā kopā, un Rūsīņa izteiciens liecina, ka XII g. s. tas latviešiem arī tiešām nozīmējis kaŗa biedru (tādējādi latviski labāk būtu sacīt „kaŗa draugs“, un tagadējais „kaŗa biedrs“ gan laikam radies vācu ietekmē, latviskojot v. Kamerad, Kriegsgefährte), cīņu līdzgaitnieku [jāievēro, ka *kaŗš* sākumā apzīmējis pašu *kaŗa pulku* (sk. arī EMv. s. v.), sal. arī lš. *kārias* „Heer, Krieg“, senpr. *kargis* „Heer“, gotu *harjis* „Heer“, ne kauju kopumu, kas zināmā laikā izcīnītas, kā tagad], tā tad cilvēku, kas ar otru bijis vienā kaŗa (=kaŗa pulka) draudzē (=šaurākā militārā vienībā). Vēlāk šī militārā nozīme zuda, bet palika pāri tomēr tā ciešākā un vairāk organizēta rakstura kopības apziņa, kas šķīr *draugu* no vispārīgi ar kādu citu saistītā *biedra*.

Sabiedriskās izjūtas ziņā interesants ir mūsu vārds *viesis*. Tas jāsaista ar lš. *viesēti* „par viesi būt“, *vienvišys* „vientulis“, *vaišinti* „apkalpot“, sskr. *vēśāḥ* „kaimiņš“, bet *vēśāḥ* arī „nams, māja“, lat. *vīcus* „ciems“, sensl. вѣсь, kr. весь „ciems“, lš. *viēšpats* „kungs“ (burt. „ciema kungs“), sskr. *višpātih* „mājas kungs, ciema novada priekšnieks“, lš. *viēške-lis* „lielceļš“ resp. „ciema ceļš“ (sk. Valdes Vgl. Wb. I, 231 un EMv. s. v., kur izskaidrota arī šā vārda tagadējā fleksija latv. valodā). Tādējādi *viesis* patiesībā nav nekāds svešinieks no tālienes, bet gan tā paša ciema vai pat tā paša nama iedzīvotājs, tā tad mūsu labs pazīstams; *viesis* tā tad, tas pats ir kas *ciemiņš*, ar kuŗu tam arī vienāda nozīme. Šai ziņā ir pretstats

starp kr. ГОСТЬ, v. *Gast* (g. *gasts*), sk. Valdes Vgl. Wb. I, 640, un mūsu viesi. Slavu un ģerm. vārds (arī lat. *hostis*) sākumā apzīmējis vienkārši svešnieku, parasti draudzīgi, bet dažreiz arī naidīgi noskaņotu un pēc līb. c. 641 būtu atvasināts varbūt no ide. *(e)ghos-sti-s, kur pirmā daļa ir pārveidojums no *eghs „ex“, tā tad burt. „ārpusē esošs“. Šī etimoloģija nav gluži droša, bet pirmatnējā nozīme tomēr tiešām apm. tāda. Tādēļ krievi runā par гостеприимств, jo svešnieks jāuzņem, vācieši par *Gastfreundschaft*, jo pret svešiem jābūt draudzīgiem, bet latvieši par *viesmīlību*, jo viesis jau patiesībā ir labi pazīstams, tuvinieks, un savī tuvāki parasti jāmīl un tos arī parasti mīl. Tādējādi šis vārds mūsu valodā varētu liecināt par diezgan sirsnīgām attiecībām, kas pastāvējušas vienas ēkas vai pat viena ciema tuvu cits citam bijušo ļaužu starpā. Šai ziņā interesanta nozīmes gradācija starp jēdzieniem *viesis*, *ciemniņš*, *kaimiņš*; viesis ir vistuvākais, jo tikai viesi mīl, ciemiņš jau ir kas tālāks, bet dažreiz arī it tuvs, jo tas nāk ciemos un tad ir tas pats, kas viesis; kaimiņš ir gan vienas apkaimes, bet tomēr jau tālāks cilvēks.

Taču pats spilgtākais mūsu latviskā valodiskā domāšanā izpaustais cilvēku savstarpējās dzīves un rīcības princips ir latviskais *goda* jēdziens. *Gods* latvietim, šķiet, no sākuma nav vis bijis tas, ko par viņu citi runā un daudzina (kā kr. честь, почетъ), bet vispirmā kārtā gan individuālā apziņa par to, kas labs un ļauns, un līdz ar to arī vajadzīgā sadzīves mēra un dzīves normu apziņa; līdzās tai, saprotams, tūlīt bijusi arī individuālās pašcieņas apziņa. Tādēļ domāju, ka izteicienos „*godu prast, goda prāts*“ *goda* vārdam ir vecāka nozīme, nekā to sastopam vispārīgā ētiskā *goda* jēdzienā un it īpaši vēlākā jēdzienā *gods* ar nozīmi честь, почетъ. (Šai beidzamā nozīmē latvieši lietojuši *slavas* vārdu, un tas nav aizņemts no krieviem, sk. EMv. s. v., bet, kā liecina parunas, latvieši pret šo ārējo daudzinašanu bijuši stipri atturīgi un izturējušies pat ar zināmu ironiju, sal. izteicienus: „liela slava, mazs gods; paša slava, cita gods; tāda slava izgājusi“, tālākie EMv. s. v. minētie frazeoloģiskie paraugi liecina, ka *slavas* jēdziens latviešiem bijis stipri līdzīgs lat. *fāma* jēdzienam ar spilgtu novirzi in malam partem). *Gods* etimoloģiski saistās ar v. *gut*, gotu *gōþs*, „labs“, viduslejsv. *gaden* „derēt“, poļu *godny* „cieņīgs“, kr. годный, un *gods* tādējādi gan sākumā bijis aprādītā iekšējā un vairāk tīri abstraktā rakstura labuma apziņa; arī vēl tagad jautājam „vai tev nekāda *goda* vairs nav?“, t. i. vai tev nav apziņas par to, kas labs un ļauns. Ir jau arī labi saprotams, ka ļaudīm ar tik spilgtu individuālu pašapziņu kā latviešiem paša persona un paša apziņa ir visa laba un ļauna mēraukla, un tādēļ latvietim viņa gods tuvākā kārtā ir ne tas labais, ko citi par viņu pauž, bet gan tas, ko viņš pats sevī

par labu izjūt, un ko viņš pats kā labu apzinās sevī izpaužamies. Arī sakāmvārds „gods iet pa ceļu, negods gar ceļa malu“ goda jēdzienu izprot kā ētiska un morāliska labuma jēdzienu: ētiski un morāliski vērtīgs cilvēks iet droši, cilvēks bez tādām īpašībām slapstās gar ceļa malu. To pašu ētiskās un morāliskās vērtības jēdzienu slēpj sevī vārds *godīgs*, kas gan nozīmes ziņā ir līdzīgs kr. честный, bet parādības uztveres ziņā ir citāds. Arī goda jēdziens *godību* nozīmē (kā, piem., kāzu gods, šai nozīmē dažreiz arī *plurale tantum*) gan laikam izveidojies no jēdziena „gods kā kāds labums“ un šā labuma parādīšanas un veltīšanas zināmam cilvēkam vai cilvēkiem („godu dara pirmajam dēliņam“, sk. EMv. s. *guods*), saistot šo labuma parādīšanu un līdz ar to attiecīgās personas spilgtu izcelšanu citu starpā ar zināmiem brīžiem cilvēka dzīvē. Pamazām, saprotams, gods ieguva to pašu jēdzienu un nozīmi, kas krievu vārdam честь, jo ja jau cilvēks tiešām bija labs, tad arī citi viņu atzina par goda pilnu, to daudzinaja un godāja, tam parādīdami arī ārēju godu vārdos un darbos.

Ar *godu* cieši saistās *kauns* (sal. izteicienus: nav ne kauna nedz goda; kam nav kauna, tam nav goda). Etimoloģiski tas saistās ar gr. καυός „ļaus“, arī „sakaltis“ (pēdējā nozīme esot izveidojusies saknes **kau-* ietekmē grieķu vārdā καίω „aizdedzinu“), got. *hauns* „niedrig, demütig“, *haunjan* „erniedrigen“, senaugšv. *hōni* „verachtet, elend, niedrig“, tagad. v. *Hohn, höhnen*, lš. *kūviūos, kūvētis* „kaunēties“ (sk. Valdes Vgl. Wb. (330 un EMv. s. *kauns* ar frazeoloģiju). Ide. saknes **kau-* pamatnozīme „piespiest pie zemes, pazemot“, vēlāk „tikumisku pazemojumu, negodu, nomāktību sagādāt“ [sal. kr. стыдъ un стыдить, burt. „sastingums, sastindzināt“ (sk. Valdes Vgl. Wb. II 620), t. i. nelabā darba apziņā]. Latv. valodā biežais kauna nostatījums līdzās godam rāda, ka visai veca un varbūt patī vecākā šai vārdā mums ir šā jēdziena garīgā, dvēseliskā uztvere un pārdzīvojums, citiem vārdiem — negoda, savas ļaunās rīcības zemuma jeb zemiskuma apziņa un tikai vēlāk kauns ieguvis vispārīgi „negoda, ļaunas rīcības seku“ nozīmi.

Kā jau augstāk par *slavas* jēdzienu pieminēts, latvieši pret ārēju goda parādīšanu un daudzinašanu ļaudīs bijuši atturīgi. Vēl mazāk bija ciešama pašam sava (šķietamā vai pat īstā) goda daudzinašana vai lepošanās ar to. Tad teica, ka tāds cilvēks *lielās* vai *plātās*, ka tas iedomu pilns, *lepns* (burt. „miksts, slābans“; sal. *lept*, parasti *izlept* „izlutušam kļūt“, lš. *lèpti* „sich verweichlichen, sich verzärteln“, sk. EMv. s. *lept*; sal. arī lāstu „kaut tu lepns paliktu!“), kas visi ir negatīva kvalifikācija.

No otras puses, *gods* (=sava iekšējā morāliskā vērtība un citu ļaužu pozitīvs tās atzinums un apliecinājums) tomēr stipri jāsarga un godam jādzīvo. Bez visa pārējā, kas var sagandēt

cilvēka godu, nekas tomēr tam tā nekaitē, kā pārkāpums pret cita mantu, cita īpašumu. Stipri negatīva ētiskā kvalifikācija, kādu mūsu tauta piešķir *zaglim* [sk. par to prof. A. Švābes rakstu „Latviešu tautas tiesiskie uzskati“, Latvieši II (1932), 20], rāda ka otra mantas un īpašuma neaizkaŗamības apziņa bijusi stipra mūsu senču tiesiskos uzskatos un šī apziņa, saprotams, stipri sekmējusi saticīgas kopdzīves izveidošanos ļaužu starpā. Te svarīgi atzīmēt, ka no valodas viedokļa vārda *zagt* pirmatnējā nozīme un šā jēdziena pirmatnējā izpratne ir nevis „svešu mantu aizliegtā kārtā piesavināties“, bet gan „pašam netīram kļūt“ vai „pašam sevi netīru darīt“, sal. lš. *žagiū, žāgti* „netīru padarīt“, sk. EMv. s. *zagt*.

Latviešu individuālistisko un iekšējā pašlepnuma pilno sabiedrisko nostāju raksturo arī vārdi *lūgt* un *prasīt*. Jau no tautas dziesmām zinām, ka latvietim nav patīcis lūgt. „Dod, Dieviņi, otram dot, ne no otra mīļi lūgt“, saka mūsu tautas dziesma. Etimoloģiski *lūgt* saistāms ar kr. лгать, ложь, зальгаться (=meloties), sensl. лъгати, gotu *liugan*, senaugšv. *liogan*, kam visiem nozīme melot. Tas nozīmē, ka latvietim lūgšana saistās ar ko nepatīkamu, ar to, ka lūdzot cilvēkam gribot negribot nākas attēlot lietas ne gluži pareizi, bet vienuspusīgi sev par labu. Katra lūgšana tādējādi bijusi latviešu uztverē smalka veida melošana, un tā kā meli nebija nekas labs, tad arī lūgšana nedarija godu lūdzēja personībai, jo spieda to pazemoties. Vēlāk gan šī nepatīkamā sēmazioloģiskā pieskaņa lūgšanas jēdziena nosaukumam izzuda, bet neapzinīgi pirmatnējā antipatija pret lūgšanu palika.

Tomēr dzīvē ir neizbēgams stāvoklis, kad vienam no otra kas nepieciešams. Tad latvietis nevis lūdz, bet *prasa*, tieši atklāti, bez sevišķas pazemošanās, jo prasa par kaut ko tieši to, ko objektīvā lietu uztverē prasīt nākas. *Prasīt* darināts no ide. bāzes **perek-* (**perk-*, **prek-*, *prk-*, sk. Valdes Vgl. Wb. II 44) „prasīt (=jautāt), lūgt“. Krievu vārdam просить tikai otra nozīme, lš. *prašyti* tā arī pārsvarā, lat. valodā abas nozīmes, ģermāņiem tikai pirmā (tikai senaugšv. *fergon* nozīmē „lūgt“). Latv. valodā arī tikai pirmā un pie tam vēl ar pastiprinājumu „fordern“. Latv. valodā otra nozīme palikusi tikai retos gadījumos un arī tad tikai augšzemnieku izloksnēs, kur to varēja balstīt kr. просить. Otrās nozīmes izzušana šai saknē liecina par īpatnēji latvisku individuāli-aktīvu psihisku ievirzi šās saknes pamatjēdziena uztverē un izpratnē.

Atsevišķa individa attieces pret sabiedrību raksturo vēl jēdzieni *pieklājīgs*, *pazemīgs*, *laipns*, *mīļš*, *žēlīgs*, *viltīgs*, *glaimi*, *glaimot* un *lišķēt*. Pakavēsimies drusku arī pie tiem.

Pieklājīgs ir visneitrālākais sabiedriskās korrekģības jēdziens, un pirmatnēji tas bija jāsaprot burtiskā nozīmē — kas ļabi klāģas uz kaut kā, ļabi pieklāģas, pieģuļas kaut kam. Pa-

liek jautājums, vai *pieklājīgs* kādreiz bijis jāsaprot kādā īpašā pieklāšanās nozīmē, piem., varētu domāt par sakaru ar *labklājības* jēdzienu (sk. tālāk), kas savukārt saistās ar kuļamās labības labu klāšanas klonā, jeb vai tas var būt jau no paša sākuma lietots vispārīgā plašākā pieklāšanās, pieklāvības nozīmē. Katrā ziņā *pieklājīgs* jau no paša sākuma lietots arī metaforiskā nozīmē kā *pieklāvīgs, korrekts*.

Augstākā pieklāvības pakāpe, kad cilvēks vairs īsti neuzskata sevi par līdzīgu sava sarunas biedra priekšā, ir jēdziens *pazemīgs*. Tas liekas būt jaunāks jēdziens un arī jaunāks vārds, bet tas tomēr ir jau diezgan vecs, un to sastopam jau tautas dziesmās. Manceļa *Lettus* 46. lpp. (Gintera izd.) ir demütig femms, bet demütiglich femmighe, kas liecina, ka toreiz laikam pastāvēja arī vārds *zemīgs* [šo vārdu sastopam arī citos XVII g. s. pieminekļos (sk. EMv. s. v.)]. *Pazemīgs* tad gan laikam radies tikai vēlāk, un nav gluži skaidrs, vai tas radies latviešu sarunas vai baznīcas aprindu valodā. Zīmīgi, ka latviešiem nav vārda un liekas nav arī nekad bijis tā jēdziena, ko izsaka ar kr. vārdu скромный. Ievērojot latviešu stipri attīstīto individuāli-personisko pašapziņu, tas arī gluži saprotams, un tādēļ nevar būt pēc būtības taisnība tas, ko Indriķis XII, 6 stāsta, ka erant enim Letti ante fidem suspectam humiles et despecti, resp. šie vārdi jāsaprot, kā to mūsu pētnieki arī domā, pārnestā reliģiski-kristiskā un cildināmā nozīmē.

Laipnība ir sabiedriski vispozitīvākā īpašība, kad cilvēks ir pašapzinīgi korrekts, bet ar zināmu sirsnības izpaudumu pret savu sarunu biedru. *Laipnība, laipns* ir sakarā ar *lipt* „lipīgam būt“, un mūsu XVII g. s. valodā sastopam vēl *lipnība* „die Freundlichkeit“, *lipnīgs* „freundlich, hold, liebenswürdig“ (arī vēl mūsu dienās, sk. Papild. un lab. EMv. I 744), *lipns* „holdselig, freundlich“, un visi tie burtiski apzīmē ko tādu, kas pielip (sal. lš. *lipnūs* „lipīgs“), kaut arī visi tie, bez šaubām, jau agri ieguvuši netiešu, pārnestu nozīmi. *Lipšanas* un *lipīguma* jēdziens ide. pirmatnējai konkrētai valodiskai domāšanai bijis visai raksturīgs (sk. par tā izplatību dažādās ide. valodās Valdes Vgl. Wb. II, 403). Dažās valodās tas jau ātri ieguvis pārnestu nozīmi, un tā arī mūsu *laipns* gan jau agri ieguvis nozīmi „pieklājīgs, sadzīvīgs, paliekams“, jo, piem., ģermāņu valodās no šā paša pamatjēdziena izveidojusies tā nozīme, ko sastopam no šās pašas saknes darinātā tagadējā vācu vārdā *bleiben* (gotu *bileiban*, senaugšv. *biliban*, arī gotu *allifnan* „pāri palikt“). Drusku citāda, bet tomēr veida un nozīmes ziņā stipri tuva šai saknei ir arī tā ide. sakne **leibh-*, ko sastopam gotu vārdā *liban* un tagadējā vācu *leben*. Tādējādi, cildinādami laipnību, mūsu senči cildināja pirmā kārtā savstarpēju pieklāvību, savstarpēju saprašanos.

Interesanti atzīmēt, ka šajā latviešu *laipnības* valodiskā uztverē un izpratnē tomēr jūtama zināma atturība un drusku tā kā iekšējs vēsums. Latviešu laipnībai nav tās dziļāka sirsnīguma niānses un jūtu pieskaņas, kas krievu *любезный* (по любить), vai vācu *freundlich* (no *Freund*, kas gotu valodā ir *frijonds*, patiesībā tagadnes aktīvais divdabis no *frijon* „mīlēt“, tā tad burtiski „mīlošs, mīlētājs“). Tādējādi, lai gan laipnība ir visai stiprs sociālās sirsnības un savstarpējās labvēlības izpaudums, tomēr tajā sevišķi dziļas sirsnības pamatā nav bijis, kas arī raksturo latviešu individuālismu, savas personas novietošanu visu lietu centrā un stipri atturīgo izturēšanos pret visiem pārējiem. Jāpiezīmē, kā to konstatē prof. Jurevičs op. c. 462, ka laipnība vēl pat mūsu dienās nav latviešu rakstura stiprā puse.

Šai sakarā vēl interesanti atzīmēt, ka arī pašas stiprākās cilvēku savstarpējās simpatijas un pievilcības jūtas, kuŗas izsakām ar vārdiem *mīlēt, mīlestība, mīļš*, mūsu latviešu valodiskā domāšanā izpaudušās savā maigākā, vairāk apvaldītā un garīgākā uztverē. To liecina pati šo vārdu sakne **mīl-*, kas mums ir vienīgā šo jūtu izpausme valodā. Šai saknē ^l ir formants, un ide. saknei **mei-*, **mī-* Valdes Vgl. Wb. II, 244 dod nozīmi „mild, weich, sanft, gelinde; erquicklich, liebreich“. Lš. valodā te pieder vārdi *meilūs* „mīļš“, *mīliu*, *mīlēti* „mīlēt“, *mīlūs* „mīļš“, *susimilsti* „apzēloties“, kr. *милий*. Ar citiem formantiem šī sakne vēl tālāk no mīlestības jēdziena. Ar r-formantu no šās pašas saknes sastopam latv. *miers* un, saprotams, arī visus pārējos atvasinājumus no šā vārda; krievu valodā *миръ* = miers, bet arī kārtība, mierīgs dzīves un visas radības iekārtojums, pasaule (agrāk krievi rakstīja *миръ*). Ar *t* šo sakni sastopam latīņu vārdā *mitis* „maīgs, lēnīgs“ un pat latv. vārdā *atmīetēt* = atmīkstīnāt, mīkstu padarīt. Šī sakne ide. valodās pauž mīlestības jūtu maīgāko izpausmes veidu pretstatā tai kaislīgai un iekāres pilnai mīlestībai, ko ide. valodās izsaka sakne **leubh-* (Valdes Vgl. Wb. II, 419) „gern haben, begehren; lieb“ (vēlāk arī šī sakne dažās ide. valodās ieguvusi cildenāku nozīmi: no tās izveidojusies lat. III viensk. persona *lubet, libet* „patīk“, kr. *любить*, v. *lieben*, bet arī *glaubēn*, gotu *galaubjan* „ticēt“). Zīmīgi, ka latv. valodā šās saknes refleksu nemaz nav, kas liecina, ka latvieši nav bijuši sevišķi straujas, kaislīgas un erotiskas dabas cilvēki. Nav mums arī bijis tādēļ vārda jēdzienam *страсть*, v. *Leidenschaft*, kuŗam tikai Kronvalds radīja vārdu *kaislība*, kaut arī tā pamats *kaisls* „erhitzt, heiss, wild“ ir vecs vārds.

Vienīgais stiprāka erotiska rakstura vārds šai sakarā gan bijis vecais XVII g. s. vārds *mieslot, miesloties* „rotalāties, spēlēt; būt ar kādu miesiskos sakaros“, kuŗa etimoloģija nav gluži skaidra. No XVII g. s. tekstiem, kuŗos šis vārds sastopams, var secināt, ka tā vispārīgā nozīme ir „miesai kalpot,

miesai prieku, baudu, labpatiku sagādāt“, un tādēļ var domāt, ka tas ir tālāks atvasinājums no kāda adjektīva **miesls* „miesai nodevies, miesisks“, kas savukārt atvasināts no *miesa* apm. kā *dabls* „slaiks, spēcīgs“ no *daba* (arī -io- celms *dabļš* „kups, spēcīgs“). Tomēr cildenāka erotiskas kaislības jēdziena nav arī šim vārdam, un, liekas, savas pārmērīgi konkrētās nozīmes dēļ, kuŗā bija drusku pārmērīgi izjūtams sakars ar miesas jēdzienu, tas drīz arī izzuda.

Savstarpējas līdzjūtības izpausmes ziņā interesants mūsu vārds *žēl* un tālākie atvasinājuma no tā — *žēlīgs*, *žēlabas*, *žēlastība*. 1585. gada latviešu katķismā sastopam (literārā transkripcijā) *dzēlestība* jeb *dzēlestībe* (sk. EMv. s. v.), kas ir īsts latv. vārds un tikai atvasināts no tās pašas saknes kā kr. жалль un citi darinājumi, t. i. no ide. **guel* (sk. Valdes Vgl. Wb. I, 690), ko sastāpam arī latv. vārdos *dzelt*, *dzēlums*, kr. жалить „dzelt“. Kr. жалль un latv. *dzēlestība* tā tad ir tāds psihisks pārdzīvojums, kad cita ciešanas dzēļ, sāpina arī mūsu sirdi, modina tajā līdzjūtību pret cietēju. Šis pārdzīvojums bijis mūsu senčiem pazīstams, un tam bijis savs latvisks nosaukums tā tad jau priekš krievu ietekmes uz latviešiem X—XI g. s. Tomēr, saskaroties ar krieviem, pēdējo ietekme šā pārdzīvojuma virzienā jau ātri kļuva ļoti stipra, un tā vien liekas, ka krieviem šis pārdzīvojums bijis spilgtāks un biežāk daudzīnāts kā latviešiem. Var arī būt tā bijis, ka latv. **dzēl*, *dzēlestība* savā uztverē bija konkrētāki par šā jēdziena krievisko uztveri, kas savukārt atkal vairāk atbilda pareizticīgās baznīcas šā jēdziena uztverei. Rezultātā tomēr latvieši savu **dzēl* sāka stipri aizmirst, aizgūdami tā vietā jaunu vārdu *žēl* no savam **dzēl* radnieciskā kr. **žēl*^b, kas ir vēlākā жалль priekšpakāpe. Arī mūsu *žēlabas* (arī *žēlabi*) un *žēlasti*, no kuŗa vēlāk *žēlastība*, veidojušies krievu ietekmē (sal. kr. жалоба „sūdzība“, жалость „līdzjūtība“).

Atgriežoties pie laipnības jēdziena, jāsaka, ka cilvēks, ja tas savā laipnībā kļūst pārmērīgs, vairs nav gluži īsts un parasti sāk citiem *glaimot* un *lišķēt*. *Glaimu* (viensk. *glaims*, arī *glaima*) vārds saistās ar latv. vārdiem *gleims* „schlüpfrig, glatt“, *gliemas* „lipīgs šķidrums“, *gliēme* „die Schnecke“, *gliemene*, *gliemenis* „gliemežveidīgi dzīvnieki“, *gliēmezis*, *gliēmis* „kāds tārps“. Te pamatā ide. sakne **glei-*, **gloi-* resp. **gleim-*, **gloim-* (sk. Valdes Vgl. Wb. I, 619) arī ar nozīmi „lipt; lipīgam, glumam būt“, bet ar determinantu *m* šī sakne ieguvusi kāda nepatīkama, riebīga glumuma nozīmi. Tādēļ glaimi savos pamatos nozīmē ko ētiski stipri negatīvu — glumu, lipīgu.

Ar grūtāku jautājumu sadurāties, apcerēdami latv. *lišķis*, *lišķēt*, *lišķes mēle* „die Schmeichelzunge“, *lišķa* EMv. (pēdīnās) „wer sich leckt“, bet Papild. un pārlab. EMv. „ein eigen-nütziger Schmeichler; jemand, der andere mit gutmütigem

Spott kränkt“ (šķiet, ka nozīme EMv. nav gluži droša), *lizas mēle* „eine Schmeichelzunge“ un *lizga* „ein Leckermaul“ (Endzelīns EMv. s. v.: zu *laizit*). EMv-ā sub *lišķis* prof. Endzelīns saka, ka šis vārds kopā ar *likstes* un *lizas mēle* un *lizga* saistāms ar *laizit*, pieminēdams turpat arī kr. лѣсть, sensl. лѣсть, pirmsl. *лѣсть. Šo pirmslavu *лѣсть parasti uzskata par aizgūtu vai nu no gotu *lists*, vai no pirmģerm. *listi- (sk. Valdes Vgl. Wb. II, 404 un sev. Kiparska Die gemeinslav. Lehnwörter aus dem Germanischen, 1934, 207. un nāk.), kaut gan ir pētnieki, kas izsakās, ka šie vārdi slavu un ģermāņu valodās var būt arī rada. Par aizņemtu no ģermāņu valodām pirmsl. *лѣъ jau arī uzskata it īpaši nozīmes dēļ, jo ide. sakne *leis- „zemē ievilkta pēdas, vaga“ tikai ģermāņu valodās esot ieguvusi abstraktāku, garīgu nozīmi „šādām pēdām sekot, zināt, mācīt“. Latv. *likstes mēle* prof. Endzelīns Le. Gr. § 109 izskaidro kā kontāminācijas ceļā no *lišķ- (sal. *lišķas mēle* loc. c. resp. BV. 908, v. 1. un sk. EMv. s. *lišķis*) un *list- („vgl. ursl. *лѣсть“) izveidotu pirmatnēju *lišķtes mēle, no kuŗas pēc tam ar meta-tezi *likstes mēle*. Bet ja tā, tad taču latviešiem kādreiz bijusi pazīstama sakne *list-, kas katrā ziņā tā pati, ko atrodam pirmsl. formā *лѣсть vai nu tāpēc, ka latv. *list- un pirmsl. *лѣсть ir savā starpā pirmatnēji rada un rada arī pirmģerm. *listi-, vai vismaz latv. *list- būtu aizgūta no senkr. *лѣсть. Vēl varētu domāt, ka pirmsl. *лѣсть būtu arī etimoloģiski jāsaista ar sakni *leigh- tagadējā kr. лизъть, tā tad apm. no ide. *lightis, vēlākā, bet visai agrā pirmsl. *лѣзьъ, kā varētu tiešām arī saprast prof. Endzelīna vārdus EMv. s. *lišķis*. Fonētiski gan tas varētu būt iespējams (sal. sensl. масть „tauki, ziede“ no мазъть „ziest“), bet tad sakne slavu vārdos būtu pilnīgi jāšķīr no saknes ģermāņu vārdos, kas neizliekas tik labi iespējams, un arī Kiparskis lib. et. loc. c. šādu iespēju pat nepiemin. Ja nu *lišķa* ar piedēkli -skā- būtu radusies no *liz-skā- (sk. Endzelīna Le. Gr. § 183), tad, ievērojot *lizas mēle*, *lizga*, varam tikai teikt, ka vienā savā sēmazioloģiskā sastāvdaļā latv. sakne *lišķ- un līdz ar to *lišķis*, *lišķēt* (še klāt arī *lišķuot* ar tādu pašu nozīmi Papild. un lab. EMv. I 744, kas tad varētu būt atvasināts tieši no *lišķa*), ja *lišķis* tiešām no *liz(s)kiņas (par -šķis sk. Endzelīna Le. Gr. § 184), mūsu senču valodiskā uztverē tiešām saistījusies ar *laizit* (sal. nozīmes ziņā arī kr. подлизываться „pieglaimoties, pielīšķēties“). Bet tā kā vārdiem *lišķēt*, *lišķis* u. citiem *konkrētas* nozīmes *laizit* laikam gan vairs nekur nav (sk. augstāk piezīmi par *lišķa*), un sastopam tikai *glaimot* nozīmi, pie kam nozīme *laizit* patiesībā tik sevišķi šais vārdos *izjūtama* arī nemaz nav, tad jāatzīst, ka līdzās pirmatnēji *konkrētajam* negatīvajam jēdzienam *laizit*, kas ar šiem vārdiem laikām tiešām bijis saistīts, ar tiem bijis saistīts arī tas vairāk garīgais un pamatos pozi-

tīvais jēdziens *list-*, ko atrodam gotu vārdā *lists*, v. *List* un kr. леть. Tādēļ visticamāki man šķiet domāt, ka latv. pirmvalodā gan bijusi pazīstama ide. sakne **list-* ar to pašu pamatnozīmi kā ģermāņu un slavu valodās (ar konkrētu nozīmi šo sakni bez t, tā tad **liš-*, sastopam lš. vārdā *lýsè* „dobe dārzā“, senpr. *lyso* „dobe laukā“). Tādēļ nav gluži neiespējams, ka *lišķis* izveidojies tieši no **listis*, ģenit. **listja* > *lišķa* (un no tā tad *lišķis* un *lišķēt*). Ievērojot paralēles *pīpēt* un *pīpot*, *ziņgēt* *zingot*, nav neiespējams, ka *liskot* ir vienkārša paralēle formai *lišķēt*; *liska* tad būtu tieši atvasinājums no *liskot*. Tad droši ar *laizīt* varam saistīt tikai retos *lizas mēle* „eine Schmeichelzunge“ un *lizga* „ein Leckermaul“. No tiem pirmais var būt savā nozīmē arī jaundarinājums, sal. Papild. un lab. EMv. I 745 *liza* = mēle, un tādēļ etimoloģiskais sakars starp *lišķēt* un *laizīt* paliek arvienu vājāks. Ja tā, tad nav noliedzams, ka ar lišķības jēdzienu mūsu senčiem saistījies ne gluži negatīvais, kā saka, pielaižīšanās jēdziens, bet tā bijusi atzīstama arī par zināmu, kaut arī viltus gudrību.

Negatīvas, uz neīstuma dibinātas attieces sabiedriskās parādībās ļaužu starpā raksturo arī vārdi *vilt*, *krāpt* un *mānīt*. *Viltus* un *vilt* nozīmi prof. Endzelīns (sk. EMv. s. *vilt*) pēc maniem uzskatiem ļoti pareizi izskaidro no saknes **uel-* „gribēt“; *viļu* tad nozīmētu „lieku citam ko gribēt“, bet *vilties* „cerēt“ — „likt sev pašam iedomās ko gribēt, vēlēties“. No tās pašas saknes arī mūsu dial. *vīdīt* „vīlināt“, *vīldīties* „uz ko paļauties“ (sk. EMv. s. v.). Redzams, ka *vilt* mūsu senčiem bijis mazāk svarīgs krāpšanas veids: tas norisinājies vairāk tīri garīgā plāksnē ar otra psīches izpratni un pielāgošanos tai savtīgos nolūkos.

Vārdu *krāpt*, *krāpju* prof. Endzelīns EMv. s. v. atstājis bez etimoloģijas. Tas gan jāsaprot tā, ka viņu neapmierina etimoloģija, ko šim vārdam sniedz Bernekers Slav. EtWb. 605, atvasinādams *krāpt* no ide. saknes **qrāu-* (sal. latv. *kraut*, *krāut*), no kuŗas ar divskaņa otra elementa zudumu **qrā-* (sal. latv. *krāt*, *krāju*) un ar *p* paplašinājumu **qrāp-* (sal. gr. κρύπτω „slēpju“). To pašu atkārti Valde Vgl. Wb. I, 477. Arī mani šī etimoloģija neapmierina, jo *krāpt* nenozīmē latviski *krāt* un tikai retumis *krāpt* varētu saprast kā kaut ko slēpt. Salīdzinot ar *vilt* tam ir konkrētāka un vairāk ārēja nozīme: mēs varam pievērties ar ko abstraktāku, šķietamu, varbūt pat neredzamu, bet ar ko redzamu var tikai piekrāpties (sakām: āriene ir krāpīga; ziņām, ka teātrī aktieŗi un cirkū burvju mākslinieki mūs krāpj, un tomēr skatāmies). Krāpt ir arī aktīvāka darbība kā vilt, un krāpnieks ir aktīvāks kā viltnieks, kaut arī darbībā seklāks. Lai kādu piekrāptu, krāpējam pašam jādarbojas, jādarina (reāli vai šķietami) kāda lieta (sal. krāpšu tiltus mūsu tautas dziesmās) vai arī kaut kas ar savu ārieni jāizveido vai

jātēlo. Tādēļ domāju, ka vārdā *krāpt* meklējama visdrīzāk ide. sakne **q^{uer}*- „darīt, veidot“ (sk. Valdes Vgl. Wb. I, 517) ar paplašinājumu *p*, kas kopā ar to veido ide. sakni **q^{rep-}*, **q^{rp-}* (Valdes Vgl. Wb. I, 486) ar pamatnozīmi „miesa, veidojums“. Nozīmes ziņā sevišķi zīmīgs ir alb. *š-krep*, *š-kep* „drusku līdzinos“, resp. „esmu krāpīgā izskatā“ [man liekas, kā arī latv. valodā kādreiz līdzās tranzitīvam *krāpju* bijis intranzitīvais **krāpu* (kā *cepu* un *cepu*, *degu* un *dedzu*), apm. „būt krāpīgā izskatā“; tādēļ man liekas, ka EMv. sniegtie *sniega krēpa*, *siena krēpa* būtu saistami ne ar *krēpas* „spļaudekļi“, bet ar *krāpt*, apm. kā „šķietams sniega, siena daudzums, sniega, siena karikatūra“; alternācijas pakāpju ziņā sal. EMv. *lāpa* un *lēpa* „ķetna“, *lēpe* „ezerroze“ un Papild. un lab. EMv. I, 645 *krāpas* līdzās *krēpas*]. Nīdermaņa lš. un v. vārdnīcā atrodam *krópti* (-*pu* un -*piu*, -*piau* u. t. t.) „verb. intr. 1. mit Hingabe arbeiten, eifrig bei der Arbeit sein; 2) schwerfällig gehen“ un verb. trans. „betrügen“. *Krópti* „schwerfällig gehen“ atgādina Papild. un lab. EMv. I, 645 atrodamo *krāpties* (*uz kalna*) *подыматься*; pēdējais gan izskatās pēc kontaminācijas no *kāpt* un *rāpties*, un tas pats varbūt sakāms par lš. *krópti* 2 (sal. lš. *ropóti* „kriechen“ = *rāpāt*, *užsirópiu* „kletterte hinauf“ EMv. s. *rāpāt* un lš. *kópti* „kāpt“). Turpretī lš. *krópti* 1. ar intr. nozīmi varētu būt vienas saknes un vienāds pēc savas izcelšanās ar *krópti* = *krāpt*: zināms pārmērīgi cītīgs un arī ilgstošs darbs varēja radīt aizdomas par darba labo nolūku, par to, vai tas maz ir īsts darbs (istu darbu jau parasti ar tādu pārmērīgu cītību nedara) un ar pāreju tranzitīvā grupā varēja izveidoties tagadējā nozīme „darīt ko viltīgā nolūkā.“

Trešo verbu *mānīt*, kas atgādina kr. *манить* un ko mūsu tauta nereti uzskata par identisku ar to un pat no tā par aizgūtu, prof. Endzelīns EMv. s. v. saista ar *māt*, no tā atvasināto iteratīvo *mādīt* „piegādāt, mājot pieaicināt“ un *māžs* „ein Gaukler“. *Mānīt* tad burtiski būtu „ko neesošu tēlot“, tā tad apm. tā pati nozīme, kas verbam *krāpt*.

Tādējādi no trim apcerētiem negatīvas nozīmes vārdiem tikai vienam ir abstraktāka nozīme; pārējo divu pamatā ir konkrēta ar savtīgu rīcību un viltus kustībām saistīta darbība.

Visi līdz šim apcerētie pozitīvie un negatīvie sabiedriskās dzīves un ļaužu savstarpējo attieču jēdzieni noved mūs pie paša kardinālākā ētikas jēdziena — jēdziena par *labu* un *ļauņu*. Pirmā nosaukuma etimoloģiskie sakari noved mūs pie tās saknes, ko sastopam grieķu vārdos *ἀμφιλάρης* „aptverīgs, liels“, *λάφρον* „guvums, laupījums“, sskr. *lābhatē*, *lambhatē*, *rabhatē* „satvert, sasniegt, iegūt“, *lābhah* „sasniegums, guvums, labums“, *sulābhikaḥ* „viegli sasniezams“, lš. *lōbis* „labums, īpašums, bagātība“, *lōbti* „bagātam kļūt“, senpr. *labs* = *labs* (sk.

Valdes Vgl. Wb. II, 385; Boisacq, Dict. étymol. de la langue grecque 561). *Labs* tādējādi vispirmā kārtā ir tas, kas saistās ar satveršanu un iegūšanu. To pašu novērojam izteicienā *labā roka* = satvērēja, ņēmēja, guvēja roka jeb roka, ar ko kaut ko satver, ņem, gūst. Tāpat arī izteiciens „labs, kas rokā“ liecina, ka labs ir iegūtais, satvertais. Tādu pašu jēdzienu gan pauž arī vārds *labība*, kas man liekas vecāks par Manceļa rakstos sastopamo *labību* labuma nozīmē (sk. EMv. s. v.) un kuŗa pamatnozīme gan ir „no lauka ievācamais, saņemamais, gūtais“; nav tas arī nekāds sekundārs atvasinājums no adj. *labs* modernākā abstraktākā nozīmē. Tāda konkrēta nozīme ir arī defektīvajam substantīvam *labs*, no kuŗa nominatīvu reti sastopam (sk. EMv. II 397 un Papild. un lab. EMv. I 710), bet vairāk viensk. ģenit., instrum. (ar labu) un lokatīvā (manis labā, arī „savā labā“), tāpat ģenitīviskā savienojumā *labad* (no „laba dēļ“). Konkrēti-materiālā nozīme spīd arī vēl cauri vārdam *labums* = konkrēti materiāls ieguvums, sasniegums. Un tikai pašās beigās radies *labs* kā kaut kas abstrakts, bez materiālās nozīmes piejaukuma.

Tā, saprotams, ir stipri konkrēta labuma jēdziena izpratne un konkrēts šā jēdziena uztvērums, bet arī citās valodās šim jēdzienam, kaut arī to pārsvarā lietoju kā abstraktu jēdzienu, tāpat ir kāds konkrēts pamats, piem., kr. добро ir jāsaista ar mūsu dabas vārdu, un savos pamatos добрый ir tas, kas savā būtībā saskan ar dabu. Šādi darināti vārdi bija un ir vēl tagad pazīstami arī latviešiem. Uz mūsu sakni *dabr-* aizrāda senais Turaidas provinces lībiešu kunga *Dabreļa* vārds (nom. Dabrelis, +1211; latīn. *Dabrelis* Indr. chr. IX, 10; IX, 14; *Dabrelus* XIV, 10; XV, 7), kas valodas ziņā ir latvisks. Tāpat arī adjektīvi *dabls* „slaiks, stiprs“ un *dabļš* „spēcīgs, kupls“, kas arī atvasināts no saknes *dab-* vārdā *daba* (sk. EMv. s. *dabļš*). Tomēr šai saknei nebija iegūšanas, dabūšanas nozīmes, bet tā jēdzienā *labs* bija pārsvarā, un tāpēc arī vārds *labs* palika uzvarētājs.

Ar *labs* materiālā nozīmē cieši saistīts mūsu vārds *labklājība*, vecākais *labklāšanās*. Tas gan vēlāk darināts no izteiciena „labi klāties“, bet šis pēdējais savukārt ir stipri vecs. Kaut gan, piem., varētu domāt, ka jautājums „kā labi klājas“ varēja tikt saistīts ar galda klāšanos (ja galdu var bagātīgi klāt, ja tas bagātīgi klājas, tad laudim iet labi), tad tomēr man šķiet, ka tas vedams vispirmā kārtā gan sakarā ar kuļšanu, ar to, kā un cik labības bija iespējams noklāt klonā kuļšanai. Jo labāk labība, sevišķi rudzi un kvieši, bija noaugusi un jo labāk savākta, jo labāk to varēja noklāt klonā, labāk izkult, un arī raža bija bagātāka. Ka izteiciens „kā labi klājas“ tiešām vistuvākā kārtā saistās ar kuļšanu, uz to varētu aizrādīt arī vēl sinonimais izteiciens „kā sviežas“, kas taču laikam atkal saistās

ar kuļšanu, pareizāki — ar salmu izsviešanu, izkratišanu vai vēl labāk — ar labības vētišanu, kad izkultā labība vēja virzienā bija īpatnējā veidā jāsviež. Tā šais izteicienos redzam arī mūsu senču galvenās darbības — zemkopības — atsevišķu darbības veidu ietekmi uz mūsu valodas leksiski-sinonimiskās puses un līdz ar to visas mūsu valodiskās domāšanas izveidošanos.*)

Mums tomēr nav ko kaunēties, ja kāds varbūt mūsu tautai pārņemtu pārmērīgi materiālistisku ievirzi *laba* jēdziena izveidošanā. Tiešām, mūsu jēdziens *labs* gan izveidojies materiālistiskā uztverē, bet toties tā ir mierīga zemes darba un šai darbā gūto panākumu uztvere. Nekur nav aizrādījumu, ka šis iegūstamais labums būtu kā nemorāliski iegūts vai citiem atņemts. Tas ir cilvēka roku un gara spēku sasniegums mierīgā, kārtīgā un neatlaidīgā darbā, ko mūsu senči kādreiz definējuši ar vārdu *labs*.

Aizrādisim te tūlī, ka cilvēka un vispārīgi kāda darba, kāda pasākuma pozitīvo raksturu bez vārda *labs* visai īpatnēji apgaismo jēdzieni *dižens* un *cēls*. Pirmais ir abstraktākā un cildenākā nozīmē izprasts dižuma, lieluma, garīgas grandiozitātes jēdziens, otrs saistās ar pacelšanas, paaugstināšanas jēdzienu. Cēls raksturs, cēli centieni, cēli darbi ir tas pats, ko tagad konkrētāki un banālāki sauc par izcilu raksturu, izciliem centieniem u. t. t., t. i. tāds raksturs, darbs u. t. t., kas pēc savas dziļākās būtības paceļas pāri citiem, stāv daudz augstāk par tiem.

Kas tad nu ir *ļauņš*? Līdzīgi jēdzienam *labs* to sastopam gan substantīviskā (nav laba bez ļauna; nekā ļauna), gan adjektīviskā nozīmē, bet adjektīviskā nozīme te liekas pirmatnējāka, kurpretī vārdā *labs* par tādu var pieņemt verbāli-substantīvisko. Sēmazioloģiski mūsu dienās ļauns ir laba pretstats, bet šis uztvērumš liekas būt jaunāks, un valodnieciski ļauns īsti nav laba pretstats. Ja *labs* ir iegūtais, iegūstamais, tad *ļauņš* nav neiegūtais vai neiegūstamais, bet gan tas vedams sakarā ar *ļaut*, *ļauties* kā adjektīvisks darinājums no šais vārdos esošās saknes (sk. EMv. s. *ļauņš*). Lš. *liāunas* tiek tulkots „pieklāvīgs, lokans, vaļīgs“, un arī latv. *ļauņš* ir vispirmā kārtā tas, kas neprot ieturēt goda robežas, tajās palikt, bet kas rakstura ziņā vaļīgs, kam nav rakstura stingrības un kas ļaujas savām iegribām, negātīvām tieksmēm un kaislībām, citiem vār-

*) Šai sakarā der aizrādīt, ka vārdi *kult*, *kulties*, *iekulties* mums ieguvuši arī stipri pārnestu nozīmi „iekļūt, gūt, piedzīvot“ (sal. izteicienus: *iekulties* maizē, *iekulties* nepatikšanās, *iekulties* brangā vietā un EMv. s. *kult* nozīmi „gedeihen, gross werden, zu etwas gelangen,“ piem.: ai vīriņ, ai draudziņ, kuļamies lopiņos).

diem tas, kas pārkāpj parasto sadzīves kārtību, kas šai reiz nodibinātai sadzīves kārtībai kaitīgs. Tādam ir *launa daba*, un tādējādi *launs* ir patiesībā goda un sadzīves kārtības, ne laba pretstats. Bet tā kā goda nepratējs un cilvēku sadzīves normu pārkāpējs var sev visu atļauties, tad launs drīzi kļūst par vispārīgi negatīvā apzīmējumu, un tādēļ arī izveidojies pretstats starp labu un launu modernā uztverē.

Ka launs tiešām tuvākā kārtā apzīmē to, kas neparasts, kas nesaskan ar parasto cilvēku rīcību, to apliecina izteicieni: drēbēm jāapgriež launā puse, uzvilkt kreklu launā pusē, kažokam launo pusi apgriezt [šim izteicienam ir arī figurāla nozīme — meklēt naidu; sk. prof. A. Švābes jau augst. piemin. r. Latv. tautas tiesiskie uzskati, Latvieši II (1932), 18]. Šeit launā puse apzīmē neparasto pusi — drēbju ieklāja, krekla iekšējo, kažoka vilnas pusi. Šie izteicieni apliecina latviešu dziļo cienību pret nodibinājušos likumīgo un tradīciju sankcionēto sadzīves un rīcības iekārtu: šīs sadzīves normas latviešu apziņā jau no sāкта gala bijušas stipras, un šajā sadzīvē nodibinājušās likumības ievērošanā izpaužas zīmīgs pozitīvi-konservatīvs vilciens latviešu psihē, ko novērosim arī vēl citos gadījumos.

Tā kā launa jēdziens aptver vispirmā kārtā pārkāpumus sabiedriski-normatīvā dzīves sfairā, tad citāda veida negatīvas parādības, liekas, no sākuma launuma sfairā neietilpa. Tāpēc ko fiziskā ziņā negatīvu un mazvērtīgu sauc par *vāju* (bet ja tas kādā ziņā kaitīgs, tad arī par launu), bet kam bija citāda kāda veida sīkāki defekti, tas bija *nelabs* vai vēlāk tika saukts aizgūtā vārdā par *sliktu*. Tas ir arī iemesls, kāpēc līdzās nosaukumam *launs* tomēr turas arī vēl aizgūtais *slikts*.

Launuma jēdziens mūsu tautas uzskatos it īpaši saistās ar cilvēka un vispārīgi dzīvnieka ķermeņa *kreiso* pusi — cilvēka kreiso roku, dzīvnieka kreiso kāju (sk. cit. Švābes raksta 18. lpp.). Iemesls te gan tas, ka cilvēka kreisā roka ir nevarīgāka par labo: tai tiešām fiziski nav tā spēka, veiklības, tā tvirtuma, kas labajai rokai; tā nav pilnvērtīga un tādēļ arī ne pilntiesīga ņēmēja, satvērēja kā labā roka, kuŗas nosaukumā satveršanas moments taisni izpaužas visai stipri (sk. augstāk). Šo nevarību latviešu laudis nav cienījuši, un tādēļ tautas uzskatos arī pati šī roka, būtiski ņemot, ir „greizā, nevarīgā roka“. No šā negatīvā kreisās rokas uztvēruma negatīvais jēdziens tika pārņests vispirms uz katra ķermeņa (arī dzīvnieku) kreiso pusi un pēc tam uz visu, kas saistās ar kreisumu. Tieši mūsu valodā šis kreisās puses mazvērtības uztvēruma palicis tikai izteicienos — drēbēm, kreklam, kažokam kreiso pusi uzvilkt, kur *kreisā* vietā ir arī *launā* puse (sk. augst.). Bez tam vēl senākā zīlēšanas mākslā un pirmatnēji-juridiskā simbolikā kreisā roka, kreisā kāja ir saistīta ar launuma nozīmi. Vārda *kreiss* pirmatnējā sakne ir **krei-*; paplašinātu ar elementu *r* to atrodam mūsu

vārdā *ķeiris*, *ķeire* (ar disimilātīvu r zudumu no **kreiris* u. t. t.), ar *l* — vārdā *kreilis*, ar *v* — vecajā īpašības vārdā *krievs* „greizs, savīts“ (Elgera vārdnīcā, sk. EMv. s. v.), ar *s* — vārdā *kreiss*. Krievu valodā no šīs saknes ir *кривъ*, *кривой* „greizs, līks“ (**kreiv-*), lš. *kreivas* (tas pats), bez tam lš. valodā vārds *krēisa* tieši apzīmē „trūkumu, netikumu, kļūdu“, *krēisingas* „kļūdains, trūcīgs, ar netikumiem“, kuriem līdzās tādā pat nozīmē *krēisva*, *krēisvīngas* (tā tad no **krei-* ar paplašinājumu -sv-).

Vispārīgi ide. valodās nekāds labais nav jēdziens arī pašā saknē vārdā *ļaut* (ide. **lēu-* „padoties, piekrāpties“, sk. Valdes Vgl. Wb. II, 405): lš. *liāutis* „apstāties, mitēties“, pr. *aulaūt* „mirt“ (=mitēties dzīvot), čech. *leviti* „padoties, mikstināt“ u. t. t. Arī latv. valodā *ļaut* patiesībā nozīmē „piekāpties“, un latviešu uztverē patiesībā ļauj jeb atļauj to, kas nedrīkstētu notikt. Katra atļauja ir patiesībā parastās, nodibinātās likumības un kārtības pārkāpšana; kur viss norit pēc likumības un kārtības, tur nekas nav jāatļauj, tur jau katrs pats zina, kas jā dara un kā jārikojas.

Vēcs pozitīvs jēdziens, kas arī var tikt atzīts par pretstatu ļauna jēdzienam, ir *jauks*. Tas saistās ar vārdiem kā *jaucēt*, *piejūkt*, lš. *junkstū*, kr. *привычка*, *прियчать*, got. *biūhts* „pieradis“ un tā tad patiesībā ir „kas pierasts, pie kā cilvēks pieradis“. Ar to ievilkts otrs konsekvents pozitīvs vilciens mūsu tautas garā, un līdz ar to vēl reiz izcelta stiprā pieturēšanās pie apzinīgas, iestādījumu sankcionētas un pašu cilvēku nospraustās sabiedriskās disciplīnas. Te vēl var piezīmēt, ka šā vārda pretstats *nejauks* latv. valodā apzīmē arī *dusmīgs*. Tas var liecināt par zīmīgu aistētisku vilcienu mūsu tautas garā, ar ko vēl vairākkārt sastapsimies, mūsu garīgās īpatnības raksturodami, proti, ka dusmās cilvēks ir aistētiski nepievilcīgs un neglīts. Tomēr tas var liecināt arī par dziļāku *miera* un *mierīgas noskaņas* vilcienu mūsu tautas garā: cilvēka parastais garīgais stāvoklis ir nosvērta dvēseles miera pilns stāvoklis. Tad viņš ir parastā stāvoklī, tad viņš ir jauks. Sadusmodamies cilvēks zaudē savu parasto garīgo un fizisko stāju — viņš kļūst neparasts, nejauks.

Laba jēdzienam nozīmes un *jauka* jēdzienam izveidošanās ziņā visai tuvs tagad vairs tik plaši nelietojamais, bet agrāk daudz plašāk pazīstamais — tagad, par personām runājot, ar mazu smalku ironiju lietojamais — adjektīvs *lāgs* (arī negātīvā formā *nelāgs* to vēl tagad lietojam diezgan bieži); līdzās arī *lādzīgs* un *nelādzīgs*. Šis adjektīvs izveidojies no konkrētā, bet defektīva substantīva *lāga*, *lāgs*, *lāgus* (sk. EMv. s. v.) „kārtā, kārtība“, no kuŗa bez dažām tiešām nozīmē lietojamām locījumu formām mūsu dienās vēl it īpaši izplatīta atributīvā viensk. ģenit. forma, piem., *lāga vīrs*, *lāga zēns*. Tālāks atva-

sinājums no šās saknes ir *lāgadība* „Rechenschaft, Tüchtigkeit, Ordnung“ (EMv. s. v.) un *lāgadīt* (ib.) „pieskaitīt, pārskatu dot, atbildīgam būt“. Šo vārdu tuvākie radinieki ir no tās pašas saknes atvasinātie kr. *лагода* „kārtība, saskaņa“, *лагодити* „darīt otram pa prātam“ (nav tomēr gluži neiespējams, ka no šā latv. vārdam *lāga* radnieciskā krievu vārda latv. *lāgadīt* tieši aizņemts un *lāgadība* ir no tā savukārt jaunatvasinājums). Sakni *lāg-* sastopam lš. *lōga* „reize, kārtā“, un tādēļ *lāga vīrs*, *lāgas puisis* ir burtiski „vīrs, puisis pēc savas kārtas, — vīrs, puisis, kādiem tiem jābūt“, un ar *lāgs* pāreju īpašības vārdā „kārtīgs, pamatīgs vīrs, puisis“. Tālākie šo vārdu sakari citās valodās nav gluži skaidri, sk. Valdes Vgl. Wb. II, 712 un nāk. Nav gluži skaidra arī visu šo vārdu ide. pirmnozīme. Baltu valodās tomēr stāvoklis skaidrs, un tieši latv. valodā zīmīgs tas, ka te diezgan abstraktais vispārīgi pozitīvais kvalificējums *lābs*, ciktāl tas izteikts ar *lāgs* (sal. *lāgi ļaudis*, konkrētāki: *laiks šodien nav nekāds lāgais*), izveidojies no jēdziena „kārtīgs, ar zināmu likumību saskaņots, zināmai likumībai pieskaņots“.

Personības disciplinēšanas ziņā interesanti ir jēdzieni *griba* un *vaļa*. Gribas jēdziens saistās ar jēdzienu no tās pašas saknes darinātā vārdā *greibt* „tvert, sagrābt“ (got. *greipan*, tagad. v. *greifen*), tā ka šā vārda pamatā ir zināma dvēseles trauksme ko sagrābt, satvert. Kā redzams, mums šis jēdziens ir kļuvis vairāk apvaldīts, disciplinēts, arī abstraktāks — no pirmatnējās konkrētās un straujās trauksmainības te nekā vairs nav, un vārds kļuvis vienkārši par zināmas uz kaut ko virzītas tieksmes abstrakti-voluntātīvā rosinātāja spēka apzīmējumu.

Tas pats ir arī jēdzienā *vaļa*. Te sakne tā, kas lat. *volō*, *velle*, v. *wollen*, der *Wille*, kr. *воля*, *позволить* u. c. Bet kamēr krievu un vācu valodā vēl stiprs aktīvās gribas jēdziens, latv. valodā tas jau pavisam niecīgs, un latv. *vaļa* ir patiesībā tās dvēseles stāvoklis, ka cilvēks var gan ļauties tam, ko viņš grib, bet lieta tikai tā, ka viņš šai brīdī parasti neko negrib. Tādēļ arī *vaļa* brīvā laika nozīmē. Aktīvāks šis gribas moments ir vārdā *vēlēt* „wünschen“, bet arī te tas mazāk aktīvs kā krievu vārdā *велѣть*. Un mūsu *pavēle*, *pavēlēt* savu nozīmi ieguvusi kr. *повелѣть* un vēlāk arī līdzīgi skanošā vācu *Be-fehl*, *befehlen* ietekmē. Uz pēdējo, it īpaši literārā ceļā, aizrāda jau prof. Endzelīns EMv. s. v.

Uz spēju sevi savaldīt un ieturēt mēru pat afekta pārdzīvojamu brīžos norāda pa daļai arī mūsu vārds *dusmas*. Krieviski šo pārdzīvojamu izsaka ar *гнѣвъ*, kam sakars ar *гнить*, *гной*, un kas aizrāda uz to dvēselē it kā sakrājušos garīgo puvešu slāni, kas it kā atrod izeju dusmu uzplūdamā. Tas ir diezgan stiprs afekta raksturojums, stiprāks nekā v. *Zorn* (tā pati

sakne, kas v. *zerren*, resp. sein Gesicht verzerren). Pēdējais patiesībā aizrāda tikai uz tām pārvērtībām, kas novērojamas cilvēka sejā, pēdējai pārdzīvojuma brīdī saveltoties. Līdzīgā kārtā arī mūsu *dusmas* izsaka vienīgi to, ka cilvēks šā antipatijas afekta brīdī tikai pastiprināti elpo, pastiprināti dveš, jo šai verbā tā pati sakne, kas vārdos *dvest*, *dusēt*, *aizdusa*, *atdusa* (=atpūta). Zīmīgi, ka mums pastāv gan vārds *sirdīgs* (no sirds), kas dažreiz, bet ne arvienu [sal. sirdīgi (=ar piepīšanos, lielu centību) ko darīt, ko lasīt, ko mācīties] var apzīmēt arī dusmīgu, kurpretī krievu vārdam *сердитый* ir tikai *dusmīgs* nozīme. Vairāk šis dusmu jēdziens izpaužas vārdā *sirdīt*, *sirdīties* (sk. EMv. s. v.), kas nozīmē apm. to pašu, ko *dusmot*, *dusmoties*, tikai vairāk klusi, savā garā, pašam pie sevis, savu pārdzīvojumu neizpaužot spilgti uz ārieni; bez tam jaunākā laikā šos vārdus arī vairs tik bieži nesastopam. Turpretī substantīvam *sirdība* mums patiesībā vairs nemaz nav dusmības nozīmes. Tas nozīmē, ka latviešu uztverē sirds bijusi gan spēcīgu pārdzīvojumu un garīgas enerģijas avots, bet tā bijusi pārsvarā pozitīva, radītāja un tikai mazā mērā negatīva enerģija, kas izplūst un izlietojas nelietderīgi, jaunā nolūkā afektīvā antipatijas pārdzīvojumā vērstoties pret citiem.

Līdzīga un pat vēl vairāk apvaldīta naida un nepatikas pārdzīvojuma raksturojumu izpauž arī mūsu nozīmes ziņā vārdam *dusmot* līdzīgais vārds *skaisties* (sk. EM. s. v.). Še, kā zināms, *s-* ir vecs refleksīvā pronomena elements, un saknes ziņā vārds saistās ar *kaist*, *kaite*, *kaitēt* (sal. parallēlās tag. formas *skaistos* un *skaišos*), tā tad burt. nozīmē „iekšēji degt (gan ne kvēlot, bet lēnākā degsmē), ko nelabu un pašam sāpīgu, negatīvu pārdzīvot.“ Tādējādi arī *skaisties* liecina, ka dusmu pārdzīvojumu latvietis uztvēris pirmā kārtā tikai kā garīgu sakāpumu, kas saistās ar kaut ko pašam pārdzīvotājam negatīvu, kaitīgu, citiem vārdiem, ka latviešu cilvēks uztvēris šo pārdzīvojumu apvaldīti, vairāk iekšējā virzienā uz pārdzīvotāja paša garu un sirdi, bet ne virzienā uz dusmu ierosinātāju personu vai objektu. Arī te tā tad varam runāt par garīgu pašsavaldību, katrā ziņā par rakstura dziļumu, ieslēgšanos sevī, pat zināmu norobežošanos no ārpusaules, kas taču ir šā pārdzīvojuma ierosinātāja un objekts, pret kuru pārdzīvojums virzīts.

Daudz stiprāks par skaišanos ir tas nepatikas un dusmu pārdzīvojums, ko izsaka vārdi *sašust* (*sašūtu*, *sašutu*), *sašutumš*. *Šust* (lš. *siuntū*, *siutaū*, *siusti* „toll werden“ jāsaista ar *šāust* (*šausu*, *šautu*; sk. EMv. s. v.) „sist, pērt“ un burtiski gan nozīmē „pārdzīvot stipru garīgu triecienu, stipru garīgu satricinājumu sajūtamās nepatikas un naida uzliesmojumā.“ Tomēr parādības valodiskais uztvērumš liecina, ka centrā te

atkal pats afekta pārdzīvotājs, ne afekta objekts, t. i. parādības uztvērumš atkal vairāk iekšējs, individuālpšicholoģisks.

Visai spēcīgu individuālas antipatijas pārdzīvojumu gan paūž mūsu *nikns*, kas raksturo dusmu radītu ilgstošaku pārdzīvojuma stāvokli ar aktīvu, uz fiziskas varas izlietošanu ievirzītu nolūku (sal. EMv. *nikties virsū* „sich aufdrängen“). Šai saknei arī ide. pamatnozīme ir „aktīvi naidoties, otru nonievāt“, ide. **neiq-*, sk. Valdes Vgl. Wb. II, 321 un EMv. s. *nikns*. Še arī latv. *naiks*, sk. EMv. s. v., kam veca nozīme „heftig, zornig, böse, aufdringlich“, lš. *-nikti* „heftig beginnen“, kr. про-никнуть, в-никнуть „iekļūt, iedziļināties“, gr. νεῖκος „naida izpaušums, nesaskaņa“. Kā redzam, sensenais šās saknes paustais aktīvais naida un dusmu pārdzīvojums ir dzīvs arī latv. valodā.

Līdzīgu, tikai sevī pašā vairāk apslēptu, vairāk sevī pašā uz iekšu virzītu niknumu izsaka vārdi *igt* (-*stu*), *idzigs*, lš. *ingzdū* „vaidu, skumstu“, *ingis* „sliņķis“. Ide. sakne **aig-*, **ing-* (sk. Valdes Vgl. Wb. I 9) lat. *aeger*, *aegra*, -*um* „nelabi noskaņots, nevesels, nelabs“, *aegrotus* „nevesels, slims“. *Ignums* tādējādi mūsu tautas uzskatos nav nekas pozitīvs: tas sevī koncentrēts niknums, kas saistās ar garīgas un fiziskas aktivitātes trūkumu. Tādu pašu niķnuma noskaņu, ja tā izpaužas uz āru ar zināmu aktivitāti un ir kādreiz pavadīta ar fiziska rakstura represijām pret niknuma ierosinātājiem, saucam par *bardzību*, *bargumu* no *bargs*, ide. **bhorg*^u *os* (sk. Valdes Vgl. Wb. II 188; ibid. arī 171), arm. *bark* „ātrs, dusmīgs; skarbs, rūgts, ass“ (garšas ziņā). Jādomā, ka šā vārda pirmnozīme garšas ziņā sāka lietot pārnestā nozīmē, attiecinot to uz cilvēka raksturu. Tādējādi *bardzību* mūsu tautas valodiskā domāšana arī neatzīst ne par ko labu, bet gan par asu un citiem nepatīkamu rakstura īpatnību.

Jau 181. lpp. aizrādīts uz to, ka *lepnumu* un *lepnību* mūsu senči vispārīgi kvalificējuši kā sociāli-negatīvu rakstura īpašību. Prof. Jurevičs, op. c. 455, atzīmē, ka *lepnība* jeb *lepnums* neesot nekas cits kā apmierinājuma pilns savas personīgās vērtības konstatējums un ar šādu pašapzinīgu uzskatu saskanīga rīcība un izturēšanās pret citiem cilvēkiem. Bet latviešu cilvēki bija precīzi novērojuši, ka pilnīgs vai pat pārmērīgi izpausts apmierinājums pašam ar sevī liecina par paškritikas un par stingra rakstura trūkumu. Tāds cilvēks savā garā patiešām jau bija kļuvis mīksts, slābans, izlepis. Tikai vēlāk, kad *lepns* ieguva vairāk ārēju nozīmi „bagāts, materiāli pārticis, kas dzīvo labākos un smalkākos dzīves apstākļos“, radies tas pa daļai cildenais uzskats par *lepnību* un *lepnumu*, ko daudzīnām mūsu dienās („Lai ligo lepna dziesma...“). Šādā uztverē *lepns* jau ir moderni ētisks jēdziens, kas izveidojies gan it īpaši tādu jēdzienu kā vācu *stolz* (kam laikam tiešām bijis pamatā ārējās

izskatības, brašņa un augstprātības nozīme, sk. Valdes Vgl. Wb. II 656, kaut arī vienā nozīmē — vidusaugšv. *stolz* „töricht“ — tas var būt aizgūts no lat. *stultus*; no viduslejsv. *stolt* laikam gan aizgūts latv. *stalts*, sk. EMv. s. v.) un kr. гордый (sensl. грѣль, kam arī pamatnozīme nav nekāda labā: ide. **gurdos*? „stīvs; nevarīgi stāvošs, pārmērīgu iedomu pilns“, ko Pokornijs Valdes Vgl. Wb. I, 641 ar jautājuma zīmi, bet pēc maniem ieskatiem visai ticami saista ar ide. sakni **guer-* „smags“ ib. 684; sal. sskr. *gurūh* „smags, svarīgs, cienīgs“) ietekmē. Turpretī latviešu pirmatnīgā uztverē *lepnums* bija gan apm. tas, kas kr. спесь, un *lepns* bija спесивый. Šis ar dziļākiem rakstura tikumiem nepamatotais lepnums ir taisni tas, kas latviešiem nekad nav bijis simpatisks, un šādai lepņībai kā pastāvīgu rakstura īpašību kompleksam vēl mūsu dienās iet līdzī negatīva ētiska kvalifikācija: to saistām ar iedomību, nekritisku un nepamatoti augstu pašapziņu.

No ironiski-negatīvas puses lepņību kvalificē arī mūsu vārds *glauns*. Atsevišķos izteicienos tas var būt radies no kr. главный (esmu dzirdējis sakām: pats glaunākais ir tas, ko darīs, piem., Anglija un Francija). Tomēr parastajā nozīmē tas gan laikam latv. vārds, ko prof. Endzelins EMv. s. v. saista ar *glaums*, *glums*, abi ar pamatnozīmi „gļotains, lipīgs“, lš. *gliaumūs* „gluds, slidens“. Kā redzēsīm tālāk, gluduma jēdziens ir arī vārdā *glīts* un citur, bet vārdā *glauns* liekas būt izteikts ironiskā uztverē taisni ārēji varbūt patīkamais, bet iekšēji garīgi tukšais ētiskais glumums: *glauns kungs* tā tad nav pat „lepns kungs“, bet apm. tikai šķietami „lepna kunga izskatā esošs“ pat vēl bez tā iekšējā un arī dziļākā ārējā satura, kas tomēr piemīt „lepnam kungam“.

Visi šie beidzamie apcerētie valodas fakti liecina, ka individuāli-ētiskām un morāliskām cilvēka īpašībām mūsu senči piegriezuši lielu vērību, apsverot tās it īpaši no sociālā viedokļa, t. i. saskaņā ar to, kā tās izpaudās attiecīgā individa rīcībā un nostājā pret citiem sabiedrības locekļiem. Senie latvieši, cieņdami cilvēka personību, tomēr necieta no personības puses neapdomīgu un ar sadzīves likumiem nesaskanīgu rīcību: cilvēks, kas tā rīkodamies cerēja gūt sev kādu īpašu labumu, bija *patgalvīgs*, *patgalvis*, *patgudrs*, t. i. ar pārmērīgi individuālistiskiem, bet nopietni neapsvērtiem rīcības paņēmieniem. Tādai *patgalvībai*, *patgudrībai* un arī *pārgudrībai* ir tuva tā īpašība, ko latvieši izteikuši ar pusaizgūto *stūrgalvības* un *stūrgalvja* vārdu. Pirmā daļa te ir adjektīvs *stūrs* „neapdāvināts, nesapratīgs, ietiepīgs“, ko prof. Endzelīns ļoti ticami (sk. EMv. s. v.) uzskata par aizgūtu no viduslejsv. *stūr* „schwer, störrig, widerspenstig“. Isti latviskais *stūrgalvja* apzīmējums gan ir *tiepums*, *tiepša*, *tiepelis*, bet starpība uztverē ir tā, ka *tiepšas*, *tiepuma*, *tiepības* u. t. t. jēdzienā ir vēl mazāk intelektuāla mo-

mēnta nekā stūrgalvības jēdzienā un arī etimoloģiski tas bur-
tiski vienkārši nozīmē „stiepties, staipīties“, t. i. nevis noteikti
un ar pārliecību kaut kam pretoties vārdos un uzskatos, bet
savā rīcībā un runā it kā locīties, staipīties bez kāda nopietna
pretošanās pamata un vispārīgi bez kāda garīga satura, sal. lš.
tampýti, „mehrfach dehnen“, *tempti* „ziehend spannen“ un mūsu
tempt „dzert gaļiem malkiem“, strēbt; vilkt, stiept, staipīt
(ādu, drēbes)“, sk. EMv. s. *tiept* (*ie* < *en*; no pēdējā lš. *em* un
em arī mūsu vārda *tempt*). Šī *patgalvība*, *stūrgalvība* un *tie-
pība* ir tuvas tai īpašībai, ko mūsu senči jau vēlākā laikā apzī-
mēja ar aizgūtiem vārdiem *spīte*, *spīts* no viduslejsv. *spit*
„Hohn, Kränkung, Verdruss“, sal. viduslejs. *to spite*, latv. *par
spiti* un *spītīgs*, viduslejsv. *spitich* (sk. EMv. s. *spite*). Atšķi-
rība tā, ka *patgalvis*, *patgudrs* un pat *stūrgalvis* gan neklausā
citu derīgus padomus un aizrādījumus, nemotivēti turēdamies
pie savā prātā reiz nepareizi nosprausta rīcības virziena, *spī-
tīgais* (kr. строптивый) turpretī *apzinīgi*, *tiši* dara pretī citu
derīgiem aizrādījumiem, gribēdams pie tam ar savu īpatnējo
un loģiski neattaisnojamo rīcību vēl *sāpināt* tos, kas viņam
likuši iķoties pretēji viņa nepareizi ieņemtam darbības un
rīcības virzienam. Šāda rīcība, šķiet, bijusi mūsu senčiem pa-
visam neizprotama un dzīvē gan laikam arī reti sastopama, un
tādēļ tai nebija arī vārda mūsu valodā. Rīkoties neprātīgi un
tieši pretī dzīves normām un citu lietderīgiem aizrādījumiem
jau arī tiešām bija peļama rakstura īpašība, jo latviešu cilvēks
taču izgāja no tā uzskata, ka neviens godīgs un kārtīgs cilvēks
apzinīgi ļaunu padomu nedos. Tikai vēlākos laikos, kad no
kungu puses nāca rīkojumi, kas tiešām bija vērsti pret latviešu
ļaudīm, viņu interesēm, dzīves un saimniecisko iekārtu, un kad
spēcīgākās tā laika latviešu personības iedrošinājās tādiem rī-
kojumiem apzinīgi stāties pretī un darīt pat otrādi, tad šo pa-
rādību viduslejsv. kungi nosauca par *spiti* un cilvēkus ar šādām
rakstura īpašībām par *spītīgiem*. No kungiem šis nosaukums
pārgāja atpakaļ pie latviešu ļaudīm, un latvieši arī paši sāka
lietot šo nosaukumu attiecīgu psihisku parādību apzīmēšanai.
Tad jēdzieni *spīts* un *spītīgs* mūsu tautā ieguva dažreiz arī
cildenu nozīmi, saistīdamies ar jēdzieniem par *neatlaidību*, *pa-
likšanu* pie savas pārliecības, saviem uzskatiem. Tomēr ikdie-
nišķā nozīmē spītības jēdziens latviešu uzskatos arvienu kvali-
ficēts kā negatīvs.

Ne visai skaidra ir arī mūsu *dumpja* un visu pārējo no tās
pašas saknes mūsu valodā esošo atvasinājumu etimoloģija.
Līdz ar to neskaidrs ir arī jautājums, cik lielā mērā vācu agrāko
gadu simteņu (it īpaši XVII-ā) rakstnieku daudzminātais latviešu
dumpīgums tiešām atzīstams par nacionāli latvisku īpatnību.
Mūsu *dumpis* pēc EMv. nozīmē „dumpfer Lärm, Aufruhr,
Empörung“ (jau Mancela Lettus Gintera izd. 24. lpp-ē atrodam

aufruhr dumpis, bez tam pēc EMv. Elgera vārdnīcā *dumpnis tumultus*, kas liekas būt formas *dumpis* pārveidojums vārda *troksnis* ietekmē). Papild. un lab. EMv. I, 342 atrodam *duņpis*, „Lärm“ (arī otrajā šē ar jautājamo zīmi sniegtajā nozīmē *dumpis* gan apzīmē *trokšņotāju*, *traču cēlēju* ar metonimisku nosaukuma pārnešanu no sekām uz šo seku ierosinātāju), tālāk EMv. *duņpīgs* „aufrührerisch, lärmend, händelsüchtig, Papild. etc. *dumpīgs* „unruhig“, EMv. *dumpjuot* „Lärm machen“ un *dumpuot* „Lärm machen, Aufruhr machen“. Vēl EMv. *duņpis* jeb *bada dumpis* apzīmē purva putnu, vāc. *der Rohrdommel*, viduslejsv. *raredump*, no kuŗa beidzamās daļas arī latv. vārds aizgūts. Iespaidis gan tāds, ka šis putna vārds izveidojies vēlāk sakarā ar šā putna kliegzieni, jo putns taisījis troksni jeb *dumpi*; šis taisāmais dumpis bijis gan raksturīgākā putna pazīme, un tādēļ arī viduslejsv. vārdā elements *rare* kā sēmazioģiski nenozīmīgs un nesvarīgs atmests; jāsecina tādēļ, ka *dumpis* = troksnis gan laikam mums bijis pazīstams agrāk, iekāms izveidojies putna vārds. EMv. *dumpja* vārda etimoloģiju nedod. Nav tam arī nekādu ciešāku radniecisku sakaru ar vārdiem tuvākās un ciešāk mums radnieciskās kaimiņu valodās, jo lš. *dumpis* „мятежь“ EMv. gan laikam aizgūts no latv. valodas. Vismaz Nīdermaņa lietuv.-vāc. vārdnīcā šādu vārdu nesniedz, un tas, liekas, tagadējā lš. valodā nav arī visai pazīstams. Jāpiezīmē, ka mūsu vienkāršās tautas sarunu valodā, sevišķi laikmetā ap 1905. gadu, vācu *Aufruhr*, *Empörung* vietā bieži lietoja jaunāku no krievu valodas aizgūtu vārdu *bunte*, *bunts*, kā arī *buntoties*, *buntavnieks*, kas liecina, ka dumpja vārds modernā nozīmē vienkāršai latviešu tautai tik tuvs nav bijis un tagadējā mūsu valodā tas nostiprinājies literārā ceļā, jo to uzskatīja par vecāku un it kā par senu latv. vārdu. Tomēr ne ar kādu latviešu sakni dumpja vārdu sevišķi labi saistīt nevar [tas tad būtu saistāms ar *duņt*, *-stu*, *-mu* EMv. „sich bewölken, sich trüben, lš. *dumiù*, *dūmti* „blasen, wehen“ un dažiem citiem (sk. Valdes Vgl. Wb. I 852), bet nozīme te liekas gan pavisam nesaskanam, un tādēļ šim salīdzinājumam laikam gan nav pamata]. Tādēļ domāju, ka tas varētu būt aizgūts un aizgūts no vācu valodas (arī kr. бунтъ aizgūts no v. Bund „savienība“, sākumā ar nozīmi „slepena savienība, sazvērestība“). Tomēr aizgūvums jau labi vecs, un aizgūšanas ceļš bijis diezgan likumains un sīkumos nav vairs tik labi restaurējams. Vidusaugšv. valodā sastopam *dumpfe* m. „Dampf“ (vom warmen Blut), viduslejsv. *dumpe* „catarrhus“, vidusaugšv. *dumpfen* „dampfen, ersticken“, jaunaugšv. *dumpfig* (jau XV g. s.) „engbrüstig“, vēlāk arī *dumpficht*; *dumpf*, *dumpfig* apzīmē arī „verwirrt“, lejsv. *dumpig* „dumpf, feucht, moderig“ — kur jau drusku citāda nozīme — (sk. Valdes Vgl. Wb. I 851). Šķiet, ka mūsu latv. uztverē vāciskais elements *dump*, *dumpf* [piem., vi-

duslejsv. vārdā *dumpe* „catarrhus“ un vidusaugšv. *dumpfe* m. „Dampf (vom warmen Blut)“, tā tad kāda ar karstumu un laikam gan ar kāsu saistīta slimība — varbūt savas skaņu gleznas dēļ —] saistījies ar *trokšņa* elementu, kas piemītis ar šo sakni apzīmējamiem jēdzieniem un parādībām, vispirmā kārtā gan ar slimnieka kāšēšanas troksni vai vispārīgi slimnieka vaidēšanu vai pat trokšņošanu karstumā. Tādēļ arī *dumpis* vispirms ieguvis *trokšņa* nozīmi, kādā nozīmē tas it īpaši arī Kurzemē pazīstams tautā (liekas, ka tā ir arī Elgera *dumpnis* nozīme, jo *troksnis* ir arī lat. *tumultus* pirmatnējā nozīme). Tāds slimis trokšņotājs ir nemierīgs, un tā kā viņš, *dumpi* taisīdams, bija arī *dumpīgs*, tad *dumpīgs* tūlīt ieguva nozīmi „nemierīgs“. Bet tādu cilvēku arī vāciski sauca par *dumpfīg*, kurš vārds tad sakusa ar latv. patstāvīgo atvasinājumu un pēdējo vēl vairāk nostiprināja. Cilvēks, kas nemierā trokšņoja, *dumpoja* jeb *dumpojās*, t. i. bija vispārīgi nemierīgs, no kurienes arī *dumpot*, *dumpoties* ar nozīmi „nemierīgam būt“. Bet bija arī vēl vācu vārds *dumpfen* „dampfen“, ko, piem., latvieši varēja dzirdēt, runājot par tvaika radītu troksni vai nu tieši ūdenim vāroties, vai arī līdz ar to kustinot kādu priekšmetu, piem., vāku uz verdoša katla. Šāds katls un tā vāks tad *dumpfete* — dumpējās, un tā tieši no *dumpfen* varēja aprādītā sakarā rasties forma *dumpēties* kā parallēla pašatvasinātai *dumpoties* (ir jau nu gan arī īsti latv. parallēli verbi ar *-ēt* un *-ot* no substantīviem ar *-is*, sk. Endzelīna Le. Gr. 637. §; daudz to tomēr nav, un tādēļ domāt par svešu ietekmi ir pamats). Tādējādi bija vairāki ceļi, kā uz svešā pamata varēja izveidoties mūsu *dumpis*, *dumpjot*, *dumpot* u. c., un liekas, kā arī modernā šo vārdu nozīme „Aufruhr“ ir izveidojusies gan tikai vācu laikos: paši vācu kungi latviešu ļaudis, kad pēdējie izpauda pret viņiem nemieru, laikam gan sauca par *dumpfīge* = verwirrite (varbūt sākumā ironiski). Šis vārds tad varēja pāriet atkal atpakaļ pie latviešiem un tā nostiprināties tāgadējā modernā nozīmē „auführerisch, händelsüchtig“. Tā vien šķiet, ka šē, tāpat kā gadījumā ar vārdiem *spīte*, *spītīgs* u. c., vācu kungi gan būs paši no sava viedokļa piešķīruši latviešu ļaudīm dažas īpašības īpatnējā vācu uztverē un valodiskā formulējumā (t. i. agrāk latv. *dumpīgs* nozīmēja gan nemierīgs, trokšņains, bet ne *dumpīgs* modernā nozīmē „auführerisch“); vēlāk attiecīgais valodiskais formulējums sekmēja mūsu senčos arī attiecīgā jēdziena izveidošanos saskaņā ar šo formulējumu tāpat kā ar to saistīto konkrēto parādību izkristalizēšanos mūsu valodiskā domāšanā īpatnējā uztverē. Ar to es negribētu teikt, ka mūsu senči jau priekš šiem aizguvumiem nebūtu pazīnuši nemiera jūtas un to izpausmi un varbūt pat organizētā veidā pret svešiniekiem un apspiedējiem. Tomēr šo pārdzīvojamu koncepcija gan bijusi citādāka, nekā tā izpaužas tagad mūsu vārdos *dumpis*, *dumpoties* un citos no tiem atvasinātos.

Daži negatīvi vilcieni cilvēku raksturā, kā arī dažas plašākas sadzīves nesaskaņas vai arī savstarpējas pārestības ļaužu starpā vai arī varmācības, ko, piem., kādi svešinieki nodarījuši citu zemes un tautas ļaudīm, rada cilvēkos to pārdzīvojumu, ko sauc par *naidu*. Naidis ir visstiprākais un arī visaktīvākais antipatijas, antisociālītātes un, varētu teikt, pat tīras mizantropijas pārdzīvojums, jo cilvēks ar naidu sirdī *ienīst*, cenšas pat *iznīdēt* to, pret kuru viņš sajūt naidu. Te mūsu priekšā veca ide. sakne **neid-* „noniecināt, nonievāt“, sk. Valdes Vgl. Wb. II 322 un EMv. s. *nāids*, kas mūsu valodā ieguvusi vēl aktīvāku uz pretinieka iznīcināšanu ievirzītas konkrētas fiziskas antipatijas nozīmi. Visai ticamas tādēļ Brugmaņa domas (Valdes Vgl. Wb. loc. c.), ka šī sakne ir ar *d* paplašinātā vēl pirmatnējākā ide. sakne **nei-*, **ni-* (sal. Valdes Vgl. Wb. II 335), ko ar *k* (-*q*) paplašinājumu sastopam mūsu latv. vārdā *nīca* „der Ort stromabwärts“ [sk. EMv. s. v.; šī sakne pēc prof. Endzelīna domām EMv. s. *nikt* jāšķirot — kaut gan parasti pētnieki to saistot — no ide. **neiq-*, ko sastopam augstāk apcerētā *nikns*. Tiešām, Pokornijs Valdes Vgl. Wb. II 321 s. **neiq-* un ibid. 323 s. *neid-* un ibid. 336 s. **nīt-* „niederkriegen, befeinden; heruntermachen, schmähen“ visas šīs ide. saknes ar dažādiem paplašinājumiem atvasina no ide. pirmsaknes **nei-*, **ni-*. Bet arī EMv. s. *nikns* sniedz kr. *вникнуть* (varētu būt arī *проникнуть*, jo abiem nozīme „eindringen“) un sub *nīca* kr. *поникнуть головой*: šeit taču gan laikam etimoloģiski tas pats krievu verbs, tikai ar dažādiem priedēkļiem. Domāju, ka galu galā šīs saknes (vārdā *nikns* un *nikt* resp. *apnikt*) pamatos tiešām būtu saistāmas, jo, piem., vārdos *nikties virsū* (EMv. s. *nikties*), lš. *apnikti* „herfallen über jem.“ (ib. s. *nikns*) tomēr var saskatīt sakaru ar jēdzienu „*lejup, uz zemi*“, kas vārdā *nikns* ieguvis vairāk psihiskas noskaņas nokrāsu: būt noskaņā, kad cilvēks grib otram brukt virsū, kad viņš grib otru pazemot, nonievāt; tādējādi jau tad sakars ar *nīca*, *nīcināt*, *nīcināt*, *nīeks* etc. nav tik neiespējams, un pie šīs grupas pieder jau arī *apnikt*]. Jāpiezīmē vēl, ka *nāids* ir atklāts un kaut arī sociālā ziņā negatīvs, tomēr savā būtībā dziļš un, varētu teikt, dažos apstākļos pat cildens pārdzīvojums. Ar mazu it kā vairāk ierobežotas, bet psihiski koncentrētākas nozīmes nianse variāciju līdzās naidis sastopam arī *ienāids*, līdzās *naidnieks* arī *ienaidnieks*, un cilvēka attieces pret to, kas viņa naidnieks vai ienaidnieks, ir skaidras: tās var beigties ar sadursmi, cīņu, bāršanos, kaušanos, pat ar kaŗu. Zīmīgs te fakts, ka latviešiem tomēr nav vārdu tiem jēdzieniem, ko krieviski sauc par *спорь*, *спорить*, *ссора*, *ссора*, *ссориться*, v. Streit, Zank, Zwist, Hader. Vispārīgi nosaukumi te ir *nesaticība*, *nesaskaņas*, *nemiērs*, *rāšanās*, *bāršanās*, bet šķiet, latviešiem nebija izkopta te sīkāku un konkrētāku šādu nesaskaņu terminoloģija (no Langes vārdn. te sastopam veco vārdu

miena „Wortstreit“, ko prof. Endzelīns EMv. s. v. saista ar *mīt* = mainīt; ievērojot latviešu savrupējo dzīvi, liekas, arī nebija tik daudz iespēju šādām sīkām, bet tomēr visai nepatīkamām nesaskaņām starp dzimtām, atsevišķu ciemu, atsevišķu galu [audīm): tādēļ arī te mums figurē aizgūti libiešu un vācu nosaukumi: līb. *ķilda*, *ķildoties*, vācu *strīdēties*, *strīds*, *ķivēties*, *ķivīņš* un pat tautas valodā sastopamais *cankoties*, *cenkoties*.

Ipatnēju stāvokli mūsu senču ētiskā pasaulē ieņem *skaudība*. Etimoloģiski šim jēdzienam sakars ar „sāpēt, uztrauktam būt, nelāgā omā būt“ (tāda nozīme ir ide. saknei **sqeud-*, sk. Valdes Vgl. Wb. II 554; sal. lš. *praskundū*, *-skūsti* „sākt sāpēt, sākt nogurt“, *skūsti* „nervos mūde werden“, *skūndžiu*, *skūsti* „sūdzēties“, latv. *skundu*, *skundēt* (sk. EMv. s. v.) „nenovīdīgam, skaudīgam būt; sūdzēties“ (kā kursisms ar prezentisku *n* no saknes vārdā *skaust*), lš. *skaudūs* „sāpīgs, nepatīkams“, *skaudēti* „sāpes radīt, sāpēt“, *skaušta* „es schmerzt“; latv. *skauģis*, ko varētu izskaidrot kā kursismu no **skaudis*, ģen. **skaudja* > *skauģa*, bet ko tagad parasti saista ar lš. *skaugus* „skaudīgs“, *skaugē* „skaudība“, *suskaugēti* „ar skopību ko saraust“. Psiholoģiski skaudību, man liekas, pavisam pareizi izskaidrojis prof. Jurevičs op. c. 454: „... Latvietis, kad viņš redz, ka otram tiek kas vairāk kā viņam, izjūt to kā netaisnību, un ja viņš nespēj pielīdzināties otram, tā sakot, uz augšu, tad te ir tikai viens solis līdz tam, lai izjustu vēlēšanos pielīdzināt otru sev, nivelējot to uz leju līdz savai pakāpei — un lūk, tā ir skaudība.“ Autors tomēr turpat atzīst, ka skaudība ar visu savu negatīvo raksturu tomēr nodod liecību par attīstītu taisnības sajūtu latviešos un līdz ar to „par personas pašapziņu un tās ekspansijas nostādīšanu tieksmju centrā“. No sacītā arī skaidrs, ka mūsu tauta skaudību par īsti negatīvu īpašību neatzīst, jo var taču būt gadījumi, kur pēc tautas uzskatiem kādu cilvēku nevar neapskaust. *Skaudības* sinonimi ir *nenovīdība*, *nenovīdēt*, *nenovīdīgs* un *nenoslīcība*, *nenoslīcīgs* (arī *nenolīcība*, *nenolīcīgs*). Pirmais, salīdzinot ar kr. ненавидѣть „neieredzēt, nīst“, ненависть „naids“ ir savā nozīmes spēkā zaudējis un burtiski gan nozīmē „ar skatiem negribēt otram ko piešķirt“ (sal. EMv. *novīdēt*, *vidēt* „gönnen“, kam etimoloģisks sakars ar *vidēt*, lat. *video*, *-ēre*, kr. видѣть, завидовать); tā tad tomēr nozīme seklāka kā jēdzienos *skaust*, *skaudīgam būt*. *Nenoslīcīgs* jeb *nenolīcīgs* pirmatnē gan nozīmējis *nepakalpiģu*, kas negribējis otra labā neko darīt, pat ne noliekties vai ko noliekt otra labā. Arī šis jēdziens, salīdzinot ar *skaust*, ir seklāks, ārišķīgāks. Tomēr ne skaudību, nedz *nenovīdību* jeb *nenoslīcību* par pilnvērtīgi-pozitīvu parādību tauta neuzskata. It īpaši *skauģis* pats nav laimīgs: tas cieš dvēseles sāpes, ir sagrauzts, noskumis, atrodas nelāgā gara stāvoklī; nav viņam dzīves un vispārīgi nekāda prieka.

Šis *prieka* moments ir dzīvē visai svarīgs. Mēs tālāk redzēsim, ka latviešus apgarojis dziļš darba un dzīves kārtošanas prieks, un tas ir tikai vispārīgā optimistiskā latviešu pasaules uzskata specifisks izpaudums. Tādēļ priekam mūsu tautas pasaules uzskatā ir visai svarīga loma. Īsti ņemot, prieks ir pats svarīgākais, cildenākais un visam sadzīves konkrētumam pāri paceltais dziļākais emocionālais pārdzīvojums, ko latviešu psīche pazīst. Etimoloģiski tas saistās ar sskr. *priyāḥ* „mīļš, vēlams, cienīgs“, *priyatē* „ir ar ko apmierināts, mīl“, kr. *приятель* „draugs“, burt. „mīlētājs“, g. *frijōn* „mīlēt“, sk. EMv. s. v. un Valdes Vgl. Wb. II 87, ide. sakne **prēi-*. Citās valodās šai saknei ir novirze uz erotisko, vispārīgi uz aktīvas patikas un tīksmes izpausmi, arī uz tieksmi tādu patiku sagādāt citiem. Latv. valodā tam ir stipri koncentrēta individuāla un, var teikt, apskaidrota, patīkama pārdzīvojuma raksturs, kas atkal var liecināt par latviešu tautas senās morāles stingri disciplinētiem pamatiem un tādiem pašiem pamatiem arī individuālā latviešu raksturā.

Diemžēl tik skaidrs un izprotams nav mūsu *bēdu* jēdziens. To saista ar sensl. бѣда, tāpat kr. бѣда, lš. *bēdā*, *biēdnas*, kuņus Būga K. ir. S. I, 138 tomēr gribētu atzīt par dzimtiem leišu vārdiem. Lš. *biēdnas* aizrāda uz diftongisku sakni, uz to pašu arī sensl. un kr. бѣда. Krievu valodā sastopamo побѣда, побѣдить, убѣдить u. c. saista ar gotu *baidjan* „zwingen“, ide. **bhoidh-*, **bhaidh-* (Valdes Vgl. Wb. II 185), bet бѣда nozīmes ziņā no tiem atšķiras un būtu labāk izskaidrojams no ide. **bhēdh-* (no **bhēidh-*); ide. **bhēdh-* tad varētu meklēt arī sskr. *bādhatē* „drāngt, drūckt, zwingt ein“. *Bēdas* tad būtu vispirmā kārtā psīchiskas nomāktības stāvoklis neatkarīgi no iemesla, kas cilvēku tādā stāvoklī novedis: *bēdu* jēdziens tad būtu pilnīgs pretstata paralēlisma jēdziens priekam. Kamēr vienīgi vēl tikai *bēdas* spiež cilvēku, viņš tomēr vēl galīgi nezaudē savas intelektuālās spējas, prāta varu pār sevi. Ja *bēdas* ar vienu pieaug, tad cilvēku pārņem *izmisums*, viņš *izsamīst*. Šis vārds saistāms ar *maisīt*, *mistrus*, lš. *maišyti*, t. i. cilvēks tad *bēdās* galīgi apjūk, viņa intelektuāliem spēkiem zūd nepieciešamā koordinācija, tie, tā sakot, galīgi samaisās savā starpā. Ja *bēdas* ir vājākā pakāpē, tad tās ir tikai *skumjas* un *sēras*. *Skumjas* [no ide. saknes **squeu-* „aplāties, ar čaulu pārsegties“, no šejienes nozīme „*aptumšoties*“, sk. Valdes Vgl. Wb. II 546 un 548, burtiski tā tad „cilvēka priecīgā gara, gaišās noskaņas aptumšojums“ (no šejienes jāsecina, ka priecīgs cilvēka gars atzīstams par normālu stāvokli, un tādēļ arī šis vārds *ex contrario* pierāda latviešu optimistisko pasaules uzskatu)]. *Sēras* kā psīchisku pārdzīvojumu prof. Endzelīns s. v. saista ar adj. *sērs* „rūgts, negards“, kas varētu būt rada kr. сѣра

(mūsu substantīvs *sērs* ķīmiskā elementu nozīmē no šā krievu vārda aizgūts); *sēras* tad būtu vienkārši „dvēseles rūgtuurs“.

Samērā labi izprotams ir bēdām nozīmes ziņā tuvais jēdziens *rūpes*. Tas saistās ar jēdzieniem, ko izsaka vārdi *raupjš* „nelīdzens, rupjš“, lš. *rupšs* (ar tādu pašu nozīmi), latv. *rupjš*, lš. *raupai* „bakas, masalas (resp. šo slimību izsitumi)“, *raupyti* „izdobt“ (sal. mūsu uzvārdus *Mežaraups*, *Luksturaups*, kur *raups* apzīmē kādu nelielu padziļinājumu — lāmu). No šās pašas saknes darināts vecangļu *réofan* „lauzt“, lat. *rumpō*, *rūpi*, kas liecina, ka šās saknes pamatnozīme ir „saplosīt, lauzt, nelīdzenu darīt, grumbāt“; rūpes tā tad ir tāds psihisks pārdzīvojums, kas lauž, saplosa vai vismaz ievēl dzijas grumbas cilvēka garā, cilvēka dvēselē (sk. Valdes Vgl. Wb. II 354). Šai vārdā atkal labi novērojama pāreja no tieši konkrētā uz pārnesto un vairāk abstrakto.

Priekā pārdzīvojumus esam parādūši mūsu dienās saistīt ar dažādām *baudām*. Pats *baudas* vārds esot Vecā Stendera jaundarinājums no *baudīt*. *Baudīt* saistās ar *bust* „pamosties“, *budināt* „modināt, mudināt“ un ir patiesībā kauzātīvā forma verbam *bust*, tā tad „likt kam bust = likt kam modram, uzmanīgam būt“ (sal. lš. *baudžiū*, *baūsti* „zurechtweisen, strafen, züchtigen, antreiben“). Tādu burtisku nozīmi jau arī atrodam verbā *pārbaudīt* (burt. vēl reiz *baudīt* = likt vēl reiz tiešām bust, vēl reiz modram būt, saņemot visus savus spēkus un pārādīt savas spējas, savas zināšanas), tāpat jaunvārdā *pārbaude* un vārdā *bauslis* = izteiciens, pamudinājums, ar ko liekam kādam modram būt, savu pienākumu pildīt. Likdams kādam modram būt, attiecīgais licējs to *pārbauda* (modernā nozīmē) jeb *bauda* (vecajā nozīmē = liek modram būt), un sākumā šie izteicieni, saprotams, lietoti tikai par cilvēkiem runājot. Bet jēdziens un vārds *pārbaudīt* tiek drīzi pārņemts uz nedzīviem priekšmetiem, sevišķi ēdamām lietām, dzērieniem u. t. t., kas bija jāpārbauda, tos nogaršojot. Tā kā *pārbaudīt* vietā agrāk lietoja *baudīt*, kā nupat aprādīts, tad *baudīt* drīzi vien ieguva nozīmi *nogaršot*, un tā kā savukārt nogaršošana ir relatīvs jēdziens (var ēst un dzert līdz sirds patikšanai un tomēr tikai nogaršot), tad drīz vien vispārīgi ko ēdamu, dzeramu uzņemt sevī izteica ar vārdu *baudīt*, sevišķi ja baudāmais bija kas patīkams. Vārdam *baudīt* iegūstot konkrētā nozīmi, jēdzienam „prüfen“ kā noteiktāku un pēc savas nozīmes perfektīvu paturēja tikai ar prēfiksā saistīto formu *pārbaudīt*. Tādējādi jēdzienā *baudīt* slēpjas mūsu nacionālā pirmatnēji iedzimtā mēra sajūta, jo, kā nupat redzējām, burtiski *baudīt* jau nozīmē tikai ēst, dzert nogaršošana, tā tad mazu daudzumu. Tādējādi mūsu *baudas* un *baudīšanas* jēdzienam nav tās uztveres, kas kt. наслаждаться, наслаждение vai vācu *geniessen*, *Genuss*: pēdējie visi savā uztverē koncentrētāki un spēcīgāki.

Ar nosvērtību un apdomību cilvēka rīcībā un turēšanos pie reiz dzīvē nostiprinātā un sadzīves normu un ļaužu uzskatu sankcionētā cieši saistās mūsu valodā un mūsu tautas garā tik stipri izteiktais *kārtības* un *likumības* jēdziens. Kārtība saistās ar *kārtu*, un kārtas pamatnozīme ir tā, ko sastopam izteicienos „zemes kārta, akmeņu kārta, sviesta kārta uz maizes“ u. t. t., tā tad slānis, kr. слой, v. *Schicht*. *Kārtas* vārdā tā pati sakne, kas vārdos *cērtu*, veckr. кратъ „grieziens, cirtiens“, tā ka kārta ir zināma nogriezta, nocirsta vai nogriežama, nocērtama kādas cietas vielas zināma biezuma daļa jeb daudzums. Tā kā dabā, un tāpat arī zināmu vielas kompleksu sadalot, kārtas seko zināmā secībā, tad arī pašu šo secību tauta sauc par *kārtu* („pēc savas kārtas“ = savā laikā un secībā); modernā uztverē te vairāk lietojam *kārtības* vārdu. Kā kārtas zināmos dabā novērojamos vielu kompleksos un priekšmetos seko cita citai zināmā kārtībā, tā arī visām parādībām un norisēm jānotiek zināmā kārtībā. Šī kārtība jāievēro, un tai pastāv savi nerakstīti *noteikumi*, *nolikumi*. *Likums* ir augstākās varas iestādījums, tas saistās ar Dievu („Dieva likums“) un ar citām augstākām varām („Laiemes lēmums“, resp. lēmums kā likuma piemērojums konkrētā dzīves gadījumā). Vārds *likums* darināts no saknes vārdā *likt*, tāpat kā *nolikums* no *nolikt* (sk. Švābes augst. min. r. 16. lpp.). Šāds likums sākumā gan domāts kā zināma noteikta robeža, kuŗas ietvertā joslā atļaujama zināma rīcības brīvība, bet vēlāk tautas juridiskā domāšana likumu figurāli iedomājas kā ceļu, pa kuŗu kārtīgam cilvēkam jāiet un kas nav jāpārkāpj. Kas likumu pārkāpj, tas ir *noziedznieks*, tas *noziedzas*. Šā vārda burtiskā nozīme ir *pārkāpt*, jo sakne te tā pati, kas lš. *žēngti* „iet, solot“, *nusižēngti* „spert nepareizu soli“, vāc. „einen Fehltritt begehen“, *žīngsnis* „solis“. Pēc satura te tā pati uztvere, kas kr. преступление, преступникъ, bet ne tā, kas v. *Verbrechen*, *Verbrecher*, jo pēdējais raksturo aktīvāku normu neievērošanas un to pārkāpšanas veidu.

Ar augstākās varas nolikumu vēlākos gadu simteņos mūsu tautas valodiskā domāšanā saistījies arī *likteņa* jēdziens, kas gan pēc prof. Šmita domām esot jaunāks valodas veidojums, jo vecākos laikos likteņa vietā lietojot *laiemes* vārdu. Man šķiet, ka šai sakarā jāizprot arī *laika* jēdziens. Sakne te tā pati, kas vārdos *likt*, *lieku* (no ide. **leiq* - „likt, atstāt pāri“, sk. Valdes Vgl. Wb. II 39 u. n. un prof. Endzelina aizrādījums EMv. s. *laiks*, *likt*). Man tikai neliekas gluži iespējams uzskatīt pašu vārdu *laiks*, par pirmatnēju adjektīvu ar nozīmi „lieks, pāri palicis“ resp. „pāri palicis laiks, vaļa.“ Tad būtu jāatzīst, ka vai nu *laika* jēdziens bijis jau iepriekš, tikai bez nosaukuma (tas nebūtu gluži neiespējams), vai arī, ja ievērojam, ka zināms jēdziens izveidojas pilnīgi tikai kopā ar nosaukumu, jāatzīst,

ka izskaidrojumā ir zināms *idem per idem* jeb *circulus vitiosus*. Tādēļ domāju, ka laiks kā jēdziens un kā vārds jau pirmatnē bijis kaut kas substantīvisks ar nozīmi „piešķirts, nolikts“ (sal. EMv. II 469 izteicienu *kā likts* = apm. augstākas varas noteikts, nolemts un III 55 *palaiki* „atliekas, pārpalikumi“, lš. *āt-laikas* „Rest“; atvasinājuma un diftonga ziņā sal. *spiežu*||*spaidis*, *kliegt*||*klaigas*, *šķiest*||*skaida*) un pie tam sākumā ideāliskā telpiski-lokālā nozīmē. Kā zināms, *laika* jēdziens cilvēka domāšanas gaitas attīstībā izaudzis no *vietas* un *telpas* jēdzienā (sk. par to I nod. min. Kasirera grāmatā 168—170) un tas tā bijis arī mums, jo vēl jau tagad mums ir vārdi kā *posms*, *spridis*, kurus lietojam gan telpiski-lokālā, gan temporālā nozīmē. Ja sakām „svārki pašā laikā“ vai „nūja bija pašu laiku, tautietis mani teica pašu laiku“ (t. i. „pilnā briedumā, pilnā košumā“, sk. EMv. II 406, jēb, sportistu valodā runājot, „pilnā, labā formā“, tā tad veidā, izskatā) vai arī „pielaikot, uzlaikot“ (lieluma, formas, izskata, tā tad telpiskā ziņā), tad nevar būt šaubu, ka te laika nosaukums un laika jēdziens nepārprotami uztverams taustāmi-formālā un telpiskā nozīmē. Laiks te domāts it kā kāds ideāls veidols, it kā kāda ārēja čaula, kas telpiski ierobežo priekšmetu, it kā precīzi saskanot ar to. Ja sakām „svārki man pašā laikā“, tad domāšanas process patiesībā šāds: līdzās man it kā pastāv mana ideālā telpiskā forma; šai formai ir piemēroti, šai formā it kā iederas jaunie svārki, tādēļ tie „pašā laikā“. Laiks te ir it kā telpisku robežu, telpiskas ierobežotības jēdziens: kas šais telpiskās robežās iederas, tas ir „pašā laikā“. Sal. šai ziņā tautisko krievu izteicienu „сюртукъ въ самой разъ“, kur vārds *разъ*, ko tagad gan izprotam tikai laika momenta nozīmē, lietots gan vēl vecākā nozīmē „grieziens“ (sal. kr. образъ „veidols, veids“, burt. „apgriezums, izgriezums“), resp. mūsu priekšā te atkal tā pati ideālā cilvēka forma jeb ar zināmām robežām ierobežots ideāls cilvēka veidojums, ko latviski, kā nupat teikts, tik spilgti uztveram izteicienā „pašā laikā“. Līdzīgi tas ir ar kr. *пора*, jo saka arī *сюртукъ ему въ пору* jeb *какъ разъ въ пору* jeb *въ самую пору*. Tagad kr. *пора* parasti izprot laika nozīmē. Etimoloģiski te ide. sakne **per-* „pāri vest, pāri nest, pāri klūt, izvīrīties“, sk. Valdes Vgl. Wb. II 39 un A. Preobraženska Etimologič. slovarj russk. jazyka II, 106 (1915). No šās saknes kr. valodā vārds *переть* dažādās nozīmēs, un ar to kr. *пора* gribētu saistīt Preobraženskis; Valdes vārdnīca to ticamāk saista ar sensl. *porjē*, *prati* „zerschneiden“, un tad *порá* būtu „spridis, izgriezums“ sākumā atkal telpā, tad laikā; tā jau arī patiesībā ir *порá* nozīme. Tādējādi izteiciens *въ пору* atkal nozīmē to pašu ko „pašā laikā“, t. i. *порá* atkal lietots kādas ierobežotas telpas, varētu teikt telpiskas schēmas nozīmē tāpat kā *разъ* augstāk pieminētā izteicienā *въ самый разъ*. Kā

redzam, pirmatnējākā lokālā nozīme ar vēlāko temporālo te cieši saistīta. Ir gadījumi, kur pirmatnējākā temporālā nozīme citu izteicienu ietekmē ieguvusi arī lokālu nozīmi, piem., mūsu izteiciens „pašā reizā“ (EMv. III, 507), kur vārdam *reiza* jeb *reize*, kas aizgūts no viduslejsv. *reise*, gan sākumā bijusi tikai temporāla — atsevišķā laikā ierobežota posma (sal. šai ziņā mūsu *brīdis* no *brist*, tā tad burtiski „viens brīdiens“) nozīme, bet kuŗam izteicienā „pašā reizē“ gan tā pati lokāli-telpiskā nozīme kā vārdam *laiks* izteicienā „pašā laikā“. Ja vispārīgā sakara ziņā vēl ievērojam verbu *laicit* EMv. „masēt; sargāt; gaidīt“, *-ies* „raisīties, kautrēties“ un sevišķi izteicienu „*kā Dieviņš laicis*“ (= noliks jeb noteiks; Pap. un lab. EMv. I 711) un ievērojam, ka *laiks* apzīmē ne tikai laiku absolūti, bet arī ierobežotu, noteiktu temporālu ilgumu, tad domāju, ka *laika* jēdziens un nosaukums mums tiešām radies tā, kā tas te tēlots: sākumā noteikts un nolikts ierobežots posms telpā, tad noteikts posms ārējā stundu, dienu un gadu ritumā un beidzot visa ārējā notikumu plūsma absolūtā nozīmē.

No sacītā redzams, ka tas, kas saistās ar zināmu nodibinātu secību un kārtību, iegūst likumības un līdz ar to augstākas varas sankcionētu nepieciešamības raksturu, t. i. regulāri-uzuālais iegūst debitīvi-obligātorisku raksturu. Šo mūsu tautas valodisko domāšanas gaitu labi raksturo *debitīva* izveidošanās mūsu valodā. Debitīvs, kā zināms, izveidojies no relatīvā vietniekvārda *jis* partitīvā ģenitīva vai daudzsk. nek. kārtas akuz. okazionālās saistīšanās ar verba īstenības izteiksmes trešo personu, pie kam senatnē šo savienojumu parasti ievadīja kāds aizrādījums uz kādas parādības vai kāda stāvokļa faktisko pastāvēšanu, piem., tagadējais izteiciens „man (ir) piens jādzer“ kādreiz nozīmēja „man ir piens (=apm. „manā rīcībā ir piens“), jā (=no kā) dzer“, „man ūdens jāpasmel = man ir ūdens (=manā priekšā ūdens), jā („no kā“) pasmel (sal. kr. *почерпнуть воды*) u. t. t. Kur izloksnēs sastopam jā (sk. Endzeļina Latv. v-as sk. u. f. 499. §), tur to var uzskatīt arī par daudzsk. nek. k. akuzātīvu (jeb nomināt.), piem., izteicienā „man milti (sal. pr. *meltn*) jāmaļ“ = man ir milti, jā (=ko) maļ u. t. t. Kā vienā, tā otrā gadījumā sākumā domāts tikai aizrādījums uz faktisko konkrēto situāciju un ar to saistīto parādību konkrēto, bet pastāvīgo norisi, bet, kā jau teikts, no parastās, kārtējās parādības norises attiecīgā situācijā un šās norises katreizējās jaunatkārtošanās, tiklīdz rodas attiecīga situācija, izveidojies uzskats par tās nepieciešamību, par tās obligāti-debitīvo raksturu. Te līdzīgs domu gājiens kā mūsu vārdos *pienākums*, *pienākties*, kur arī, regulāri atkārtojoties zināmai situācijai, kuŗā man gadās, man nākas arvienu kaut ko darīt, no šās regulārās atkārtošanās izveidojies mans pienākuma jēdziens ar obligāti-debitīvu raksturu. Līdzīgs domu gājiens jau-

nākos laikos novērojams vācu vārdā *Pflicht* no *pflügen* [šeit tomēr ne katrreiz ir tik skaidra šā *pflügen* vecākā nozīme, sk. R. Mēringera rakstu „Pflügen, Pflicht, Pflug“, IF XVII (1904/1905), 100 un nāk.]. Citādāks ir domu gājiens krievu vārdā *обязанность* no **обязанность* „saistība“.

Šai grupā ieskaitāms arī mūsu vārds *pareizs*, kas atkal pauž mūsu tautas konservatīvo dzīves uztveri. *Pareizs* ir darinājums no *pareizi*, kur *reizi* ir vecais viensk. datīvs no *reiza* jeb *reize* ar nozīmi „kārtā, rinda“ (sk. EMv. s. *reize*), kas šai nozīmē jau ir drusku sekundārs sēmazioloģisks pārveidojums no aizgūtā vidusleļsv. *reise* „ceļojums, gājiens“, no kuŗa vispirms nozīme „kārtā“, v. Mal. kr. *разъ*. Katrā tādā reizē (=braucienā, gājienā) bija vairāki pajūgi, vezumi un kājām gājēji, un tādēļ *reize* ieguva arī rindas un līdz ar to jau arī plašāku — kārtības nozīmi. Tā kā arī pašas šīs *reizes* (=gājieni) atkārtojās zināmā relatīvā noteiktā secībā, tad arī šā iemesla dēļ *reizes* vārds varēja drīzi vien iegūt vispārīgāku kārtības nozīmi („sasēda meitiņas reizītē“). Ja nu kas notika zināmā sankcionētā secībā un kārtībā, tad tas bija *pa reizai* (=pa kārtai; sal. nu ir mana reiza, mana kārtā), un kas tā pa noteiktai reizai noteiktā kārtībā notika, tas bija „*pa reizai* resp. *pa reizi*“. Nesaprotot vairs vārda izcelšanos, sāka runāt *pareizi*, no kurienes radās adjektīvs *pareizs*, kas tad sekundāri atkal balstīja izrunu *pareizi*.

Tādējādi redzam, ka, zīmējoties uz cilvēka individuālo raksturu, uz cilvēka nostāju dzīvē pret sevi, savu personību, citiem cilvēkiem un visu sabiedrību ar tās tradīcijām un iestādījumiem, mūsu valoda raksturo katru atsevišķu mūsu tautas locekli un līdz ar to visu mūsu tautu un tās garu kā lielas individuālas pašapziņas un pašcieņas, bet arī veselīga konservatīisma pilnu, kas godā un uzskata par nesatricināmu visu reiz nodibinājušos, kam piemīt liela iekšēja disciplīna, nosvērtība, mēra sajūta, dziļa nopietnība un instinktīvi-veselīga savas rīcības izpratne gan attiecībā pret sevi pašu, gan arī pret visu sabiedrību. Šis latviešu gars būtu dēvējams par *sabiedriski-individuālistisku garu*, jo tas sevī dziļi nosvērts un apvaldīts, un ja tam varbūt mazāk aktivitātes, kā garam dažās citās tautās, tad savukārt tam organiski pretīga katra nenosvērtība rīcībā un uzskatos.

Visu laiku šai nodalā esam runājuši vairāk par pašu latvieša cilvēku, viņa personību, viņa garīgās dzīves vispārīgākām norisēm, viņa nostāju pret sevi pašu, kā arī pret visu apkārtējo ļaužu sabiedrību ar tās iestādījumiem. Tālākā daļā raksturosim cilvēka iekšējos garīgos spēkus, kā arī šo spēku ierosināto cilvēka iekšējo garīgo un ar to saistīto ārējo fizisko darbību, it īpaši zīmējoties uz konkrēto *nedzīvo* ārpasauli.

Cilvēciskai individuālītai vispārīgi nepieciešams kāds iekšējs virzītājs, tās garīgo spēku un spēju (abi no ide. saknes **sphē(i)*-, sal. kr. спѣю, спѣлый, lat. *spēs* „cerība“, sskr. *sphāyati* „briest, top pilnīgāks“, sk. Valdes Vgl. Wb. II, 657) rosinātājs. Šis iekšējais rosinātājs spēks ir cilvēka *gars*, kas krēti ar elpošanu un *dvašošanu* (te tā pati sakne, kas *dvēseles*, saistās ar *dzīvību* cilvēkā, ar viņa nemirstīgo *dvēseli*, bet *kon-dvesmas*, arī *dusmu* — sk. augst. — tāpat kr. духъ, душа, vārdā), ar *siltumu* un *karstumu* cilvēka miesā (sal. kr. горячій, жарчій, latv. *garoza* „karstumā pārveidotā maizes virskārta“, *garaiņi* „karsti ūdens tvaiki“ un izteicienu „uzmest pirtī garu“ = radīt karstumu). *Garu* mūsu valoda pielīdzina kaut kam lidojošam, vēsmai līdzīgam, kas *apgaro* cilvēka rīcību. Gars saistās ar *rosmi* (no *ross*=kustīgs), ar zināmu *sparu* (tā pati sakne, kas vārdos *spert*, *spārdīt*), ar *možumu* un *modribu* („možs, modrs gars“, sal. lš. *mandrūs* „munter, keck“, sensl. *mądrъ* „gudrs“; visi no ide. **mondh-*, kas ir alternācijas pakāpe saknei **mendh-*, pie kam pēdējā ir savukārt ar *dh* paplašinātā ide. sakne **men-* „garīgi darboties“; še klāt gr. *μανθάνω* „pētīt, mācīties“, vācu *munter* „dzīvības pilns, modrs“; tādējādi *možs, modrs* ir patiesībā „garīgas pētītāja rosmes, mācīšanās un vērošanas dziņas pilns“). Šā kustīguma dziļākais aktīvais pamats tādējādi ir zināma diezgan stipra tieksme uz garīgu darbību, tas, ko sauc par gara *ceņšanos, censiņu* jeb, kā tagad parasts teikt, *centību* (no saknes **cens-* jeb *cent-*, kam sakars ar **cin-* vārdā *cināties* „celties, traukties augšup“; ar pēdējo jāsaista verbs *cīsties, cīstos*, un no tās pašas saknes tad arī *cītīgs, cītība*); ar centību saistīta cītība ir savukārt īpatnējs cilvēka garīgās rosmes un dziņas izpaudums. Cilvēka gars ar savām īpatnībām visos savos raksturīgos izpaudumos tad arī veido cilvēka nostāju pret ār pasauli — dzīvo un nedzīvo, liek cilvēkam šo ār pasauli skatīt no šāda vai citāda viedokļa.

Latviešu cilvēka nostāja pret ār pasauli pēc valodas liecībām, kā to vairākkārt jau augstāk redzējām, ir *dziļas nopietnības, nosvērtības un apzinības pilna*. Latvietis ar neapmīglotu, savas rīcības apziņas izpratēju skatu raugās dzīvē. Latviešu cilvēks ir dzimis un izaudzis tai pārliecībā, ka viņš kaut kam *der*. Vēl tagad šim vārdam mūsu valodā ir konkrēta nepārejoša nozīme „piemērotam būt“, un tā ir šā vārda pamatnozīme, sal. sskr. *dhārāyati* „viņš tur“ (no turēt), kas ir atvasinājums no šās pašas ide. saknes **dher-*. Sākumā *derēt* nozīmējis „piemērotam būt“ tīri telpiskā nozīmē, apm. kā namdaži saka „šis dēlis, šis akmens tur der vai neder“. Nākošā šā jēdziena attīstības pakāpe ir *derēt* vispārīgā nozīmē, piem., „es deru par ganu“ = kriev. „я гожусь въ пастухи“, kur vārdam *derēt* vēl vispārēja stāvokļa, nepārejoša nozīme. Bet kā no nepārejošās nozīmes „viņš man mīl“, „er ist mir lieb“ sākumā

vēlāk izveidojās „viņš mani mīl“, tāpat nupat minētais izteiciens „es deru par ganu“ aprādītā nozīmē pārveidojās par izteicienu „es deru par ganu“ = es līgstu par ganu, no kurienes tad vārdam *derēt* rodas no vienas puses pārejoša nozīme „derēt viņu par ganu“ un līdzās ar to vispārīgāka plašāka nozīme „līgt, kaulēties“, t. i. panākt kādu sakaru, izlīdzinājumu, sal. lš. *дорà* „saskaņa“ no šās pašas saknes (lš. *deriù, derēti* „kaulēties; nest labus augļus) un sskr. *dhármaḥ* „noteikums, likums“ (sk. Valdes Vgl. Wb. I 857 u. n. un EMv. s. *deret*.)

Ar *derēt* tā dažādās nozīmēs kā kauzātīvs saistās *darīt* ar pamatnozīmi „ko pārveidot par derīgu“. Tādējādi jēdzieni „darīt, darīšana“ izpauž zināmu kārtošanas principu (sal. izteicienu „lai viņi savā starpā izdarās“ = nokārtojas, tāpat vārdus *izdarīgs, izdarība* un tagadējo vārdu *darījums*) — ko chaotisku pārveidot par lietošanai, dzīvei, tālākai kultūrai derīgu, un tādējādi visu, ko latvietis dara, apgaro šis *aktīvais kārtošanas gars* (to it īpaši skaisti pauž tautas dziesma: gaŗām gāju sila malu, āboliņu dēstidama: es gribēju sila malu par ārisku padarīt; tas ir citādāks darbības jēdziena uztvērums kā kr. дѣло, дѣлать, kas atvasināti no ide. saknes **dhē-* „likt, dēt“ un uztver darbību bez kādas iekšējas motivācijas, iekšēja *raison d'être* kā vienkāršu koordinētu kustību, vienkāršu kustības lietā likšanu, it kā darba kustību kraušanu citu uz citas; tas pats arī vācu vārdam *Tat, tun*, tas pats arī lat. *facere*, sal. perf. *fēcī*). Šo aktīvo *kārtošanas* un *jaunveidošanas* principu un nozīmi šai jēdzienā sevišķi pauž sekundāri-kauzātīvais verbs *darināt*, piem., *darināt pūru* „kārtot, gādāt pūru“, *linus darināt* „Flachs ir Ordnung bringen“, *apdarināt* jeb *nodarināt zarus* „zarus nocirst“. Latv. *darīt*, lš. *daraũ, daryti* varētu saistīt arī ar ide. **derā-* (sk. Valdes Vgl. Wb. I 803), gr. *δράω* „daru, veicu“, *δράμα* „darbība“ u. c., Hom. *δράλω* „daru“, bet katrā ziņā mūsu tagadējais ar *darīt* saistāmais jēdziens nav tikai kails jēdziens *darīt* = дѣлать, un tādēļ pirmā etimoloģija tīcāmāka (sk. EMv. s. *darīt*).

Ar jēdzienu *darīt* saistās *darba* jēdziens, un to pēc Valdes Vgl. Wb. I, 803 tiešām arī varētu uzskatīt kā atvasinātu ar formantu *bh* no saknes vārdā *darīt*. Bet lš. *dirbti* (arī latv. izloksnēs *dirbt* liecina, ka latv. vārdā *darbs* b gan pieder pie pirmatnējās saknes, un tādēļ to parasti atvasina no ide. **dherbh-* (Valdes Vgl. Wb. I 863) „derb, kräftig“ un „arbeiten“ (=wohl „derb un kräftig sich betätigen“), lš. *dirbu, dirbti* „strādāt“ (ne „darīt“), *darbūs* „strādīgs“ (ne „darbīgs“), *darbas* „darbs“. Tomēr latviešu valodiskajā domāšanā darba vārds gan ievirzījies jēdzieniskā sakarā ar *darīt*: klasiskā formula ir *darbu darīt; labs tas darbiņš, kas padarīts*. Tādējādi, ja vārdam *darbs* arī piemītis sākumā jēdziens „smags, grūts“, tad, nākdams sakarā ar verbu *darīt*, tas pieskaņojies pēdējam, ieguvīs

cildenāku nozīmi. Ar to izskaidrojas, ka mums vispārīgi zudusi forma *dirbt*, jo šai vārdā bija izjūtama tā pati negatīvā pieskaņa, kas sākumā varēja būt vārdā *darbs*. Kad pēdējam nozīme mainījās, tas ar *dirbt* vairs neasociējās: radās jauns atvasinājums *darboties*, un *dirbt* kā vispārīgās domāšanas ievirzes nepamatots un neatbalstīts panīka un izzuda.

Ar darīšanu un darbu saistās pati īpatnējākā latviešu dzīves filozofija, latviešu dzīves ziņa. Nekavēšos te pie uzskatiem, kas šai ziņā paužas mūsu bezgalīgi daudzajās un daudzējādās darbam veltītās tautas dziesmās, nekavēšos arī sevišķi pie tā, ko par darbu teikuši mūsu dzejnieki un rakstnieki (te sevišķi ievērojami ir Raiņa uzskati Zelta zirgā, kur Antiņš jautā: „Vai tad es pēc savas laimes dzenos, dzenos es pēc sava darba“, ar ko darbs tiek atzīts par augstāku pienākumu nekā laime: darbs pats sevī slēpj arī darba atlīdzību un galu galā nes arī laimi darītājam. Tāpat visai pazīstami ir arī Ausekļa vārdi: „Darbs ir latvju krietnais tikums, Pamats katrai svētībai, Darbs ir viņu lepnais likums, Pamats dārgai brīvībai“). „Am Anfang war die Tat,“ saka Ģēte, un arī latviešu dzīves filozofija atzīst, ka visu lietu pamatā ir *darbs, darba rosme*. Šo darbu latvieši iedomājas kā neatņemamu dzīves sastāvdaļu, kā ko nopietnu, svarīgu, bet ne pārcilvēcīgi grūtu un smagu. Latviešiem īsti nav jēdzienu, kas ietvertu sevī specifisko darba grūtumu, nepatīkamo pašā darbā, un nav arī vārdu šādu jēdzienu apzīmēšanai. Darbs tikai grib būt nepārtraukti darāms, tas nepārtraukti arī jādara, un tas ir viss. Darbu darot paiet visa dzīve, un tādēļ *dzīvot* jau arī nav nekas cits kā tikai darbu darīt. Tādēļ vēl priekš gadiem četrdesmit, šā gadu simteņa sākumā, Rietumu Kurzemē ar nozīmi „darboties, strādāt“ pazina tikai vārdu *dzīvāt* kā parallēlformu vārdam *dzīvot* „vivere“. Toreiz vēl uz laukiem maz pazina vārdu *strādāt*, strādnieks. Pēdējais attiecās tikai uz darbu pilsētā, bet uz laukiem un arī kungu gaitās gāja un dzīvoja darbinieki, kalpi. Ja latīniski saka, ka *vivere est militare*, tad latviski var teikt, ka *vivere est laborare*, bet bez tā ciešanu elementa, kas saistās ar *labōrāre*. Darba smaguma un negatīvās puses stiprāks uzsvars latviešu valodiskā domāšanā sāk patiesībā izveidoties tikai svešu tautu un svešu valodu ietekmē, jo citām tautām uzskati par darbu ir daudz negatīvāki par latviešu uzskatiem. Tā kr. работа saistās ar рабъ „vergs“, tā tad burtiski ir „vergošana, verga darbs“ un atiet atpakaļ uz to laiku, kad visus netīrākos un smagākos darbus darīja vergi; tā pati sakne arī vācu vārdā *Arbeit*, got. *arbaiþs*. No krievu valodas mums ir ienākuši vārdi *strādāt*, *strādnieks*, kr. страдать „ciest“, bet страдовать „darīt grūtu lauku darbu“, страдовой, „strādīgs“, страдá, it īpaši лѣтняя страдá, „vasaras darbi“, veckr. страдьникъ „strādnieks“. No viduslejsv. *pulen* „eine mühsame Arbeit verrichten“

aizgūts latv. *pūlēties*, no kuŗa atvasināti *pūles*, *pūliņš*. Mūsu vārdi *muōct*, *muōcīties*, *muōkas*, kuŗus bieži saista ar darbu, arī ir aizgūti no kr. *мука*, *мучить*. Tādējādi darbam paliek tikai epitēti *smags*, *grūts*, kas ir īsti latviski, bet kas darbam senajā latviešu uztverē tik visai bieži gan arī piešķirti netika. Ka darbs nav rotaļa, ka tas prasa spēka ieguldīšanu, tas skaidrs pats par sevi, un tas nav sevišķi jādaudzina. Darbu kārtīgi darot, tas labi *sokas* jeb *virzās* uz priekšu, tas labi *veicas*. Pašam darbam ir sava *veiksme*, un veiksmē ir arī darba darītājam cilvēkam. Cilvēks, kam tāda veiksmē un kas darbu labi *veic*, ir *veikls*. Tāds patīkami veicams darbs labi *vīkst* (=sokas). Sakām arī „otru cīņā uzveikt, ienaidnieku uzveikt“, t. i. šim vārdam resp. tā saknei arī latv. valodā spīd cauri tā sēmazioloģiskā nianse, kas lat. *vincō*, *vīci* „uzvarēt“, gotu *weihan* „cīnīties“, ir. *fichim* „cīnos“, bet redzam, ka mūsu valodā taisni *miermīlīgā* nozīme ir pārsvarā, kurpretī vecākās valodās tieši šī nozīme parādās mazāk pazīstamos darinājumos, piem., lat. *pervicāx* „neatlaidīgs, stūrgalvīgs“, gr. *οὐκ ἐπιεικτός* „unbezwinglich“ = nenomācams resp. neuzveikts, neuzveicams. Tādējādi tur, kur citu tautu uztverē pirmajā vietā stāv cīņa ar *cilvēku* kā naidnieku un pretinieku, tur latviešiem mierīgas dzīves uztvere, cīņa ar dabu, ar darba smagumu. Uzvara te ir mierīgā darba frontē. Saprotams, ka šis darbs ir tuvākā kārtā lauku darbs.

Lielo latviešu cilvēka saaugšanu ar darbu raksturo latv. *dīks*, *dīkā stāvēt*, *dīkdienis* un citi tās pašas saknes vārdi (sal. arī lš. *dīkas* „leer, müssig, unbeschäftigt, übermütig“). Līdzās tagad vispārīgi pazīstamaī nozīmei *dīks* „bez darba stāvošs“ ir šim vārdam arī veca nozīme *tukšs*: tiešām, zeme, kas stāv dīkā, ir tukša, neapstrādāta zeme; cilvēks, kas ir dīks, tāpat paliek arvienu tukšā un nekad neko nevar ne sasniegt, ne iegūt. Viszīmīgākais tomēr tas, ka mūsu *dīks* savā vēl dziļākajā pirmatnējā nozīmē saistās ar krievu *дикий* (tāds pats vārds ar tādu pašu nozīmi ir arī ukrainiešu, poļu un augšlauziešu v-ā) „mežonīgs“, v. *wild* (sk. EMv. s. *dīks* un Valdes Vgl. Wb. I 775), un šķiet ka šī slaviskā nozīme šai vārdā ir vecāka par mūsu latvisko. Tiešām, piem., kr. *дикая мѣстность* ir tukšs, neapstrādāts apgabals, tālu no kultūras ietekmes un kultūras kārtotāja darba esoša vieta. Zīmīgi tomēr, ka latviešu uztverē raksturīgākā mežonības pazīme — vienalga, vai runājam par zemi, vai cilvēku, bija tā, ka par mežonīgu uzskatāmais priekšmets vai cilvēks neko nedarija un ar to nesaistījās arī nekāda pozitīva darbība: tā no **dīks* „mežonīgs“ drīzi vien izveidojās *dīks* „bez darba, bez nodarbības“. Otrādi sakot — kas stāv dīkā, tas savā pirmatnējā būtībā ir mežonis, necivilizēts; civilizēta cilvēka pazīme ir tā, ka tam arvienu jādabojas.

Ja darbs savos pamatos ir kārtošanas, pārveidošanas, kultūras centienu darbs, tad šim cilvēka kārtotāja garam jāizpaužas dzīvē arī konkrētos sasniegumos. Kur cilvēks ar savu darītāju roku pāri gājis, tur jārodas labiem rezultātiem. Un tiešām, darba sekas latviešu uztverē ir vispirmā kārtā kaut kas *ražens, skaidrs un skaists*.

Vārda *ražens* tuvākie radi ir adjektīvs *ražs* (=ražens, sk. EMv. s. v.) un *ražā* (=kas radies, t. i. izaudzis); drusku tālāki jau ir tās pašas saknes vārdi *rads, radīt, rast*. Ja tagad izteicienu *ražens darbs* nostatām līdzās izteicienam *ražena dzīvošana, ražens tikumiņš* (sk. EMv. s. v.) „laba dzīve, labs tikumiņš“, tad savienojumā ar darba jēdzienu *ražens* vispirmā kārtā gan nozīmējis to, ko tagad saprotam ar *radītāju* jeb, kā tagad ne gluži pareizi saka, ar *radošu* darbu. *Ražens* darbs bijis ar radīšanu un jauncelšanu saistīts darbs, darbs, kuŗa rezultātā cilvēks ko rada, kuŗa rezultātā rodas kaut kas tāds, kas savukārt atraisa un ierosina jaunus cilvēka spēkus tālākam darbam.

Skaidrs vedams sakarā ar vārdiem *skaida, šķaidīt, šķiest*, gr. σχιζω, lat. *scindō*, gotu *skaidan* „abtrennen“; tādējādi *skaidrs* ir tuvākā kārtā kaut kas *apdarināts*, no kuŗa liekie negludumi (ja tas cieta viela, it īpaši koks) skaidu veidā dabūti nost. *Skaidrs* ir arī tas šķidrums, no kuŗa ar atšķaidīšanu dabūtas nost tur piejukušās cietās vielas. Apm. tas pats, tikai īpašā optiski-aistētiskā uztverē un pakāpē ir arī *skaists*, kas atvasināts no tās pašas saknes. Augstāk mēs redzējam, ka *jauks* ir tas, pie kā esam pieraduši, bet aistētiskā uztvere var izaugt arī no darbības rezultāta: *skaists* tuvākā kārtā nav vis tieši dabas un dabā dotais, tas ir tuvākā kārtā *kultūras darba* produkts. Tas pats sakāms arī par īpašības vārdu *šķīsts*, kam tā pati sakne (un, saprotams, arī verbā *šķīst*): no pirmatnējākās, tomēr vēl sastopamās nozīmes *šķīdrs* (kas arī no tās pašas saknes; dažās izloksnēs *šķīsts* ir tas pats, kas *šķīdrs*: *šķīsta putra*) izveidojusies nozīme *tīrs* (jo šķidrāks jeb šķīstāks, piem., paliek kāds ar netīrumiem sajaukts ūdens, jo tas arī tīrāks), *skaidrs*; vēlāk arī tikumiskā ziņā *tīrs*, nevainīgs; no *šķīsts* „tīrs“ nozīmē tālāk atkal atvasināts *šķīstīt*. No kopējās ide. saknes **skeid-* (**sqeid-*) visus šos vārdus atvasina arī prof. Endzelīns, sk. EMv. s. *šķīst* un sev. s. *šķiest*. Valdes Vgl. Wb. II 544 izsacītās domas, ka *šķīsts, šķīdrs* u. t. t. jāšķir no *šķiest, šķiedra, šķaidīt*, bet kopā ar *skaists, skaidrs* jāsaista ar ide. sakni **sqāi* (t-, -d-), sk. ibid. 537, man neizliekas ticamas: autora sēmazioloģiskā pieeja man te šķiet pārmērīgi abstrakti-aistētiska, un tai runā pretī jau turpat 537. lpp. no šās saknes minētie vārdi ar konkrētu nozīmi, un šo konkrēto nozīmi no pirmatnējākās abstraktākās nekā atvasināt nevar (bet gan otrādāki).

Diemžēl mēs droši nezinām, ko nozīmē savos pamatos mūsu *daiļš*, lš. *dailūs*. Prof. Endzelīns s. v. izsakās, ka visticamāki to esot saistīt ar sskr. *didēti* „spīd, mirdz“, Hom. *δέατο* „videbatur“, un šādu uzskatu (no ide. saknes **dei-*, **deiā-* „hell glänzen, schimmern, scheinen“) aizstāv arī Valdes Vgl. Wb. I 772. Bet jau agrāk lib. c. 764 aizrādīts, ka lš. *dailūs* ārēji esot līdzīgs atvasinājumiem no ide. **dā(i)-*: **dī-* „dalīt, sadalīt, saplosīt“, ar ko šī vārdnīca ibid. atrod par iespējamu saistīt arī sensl. *даля* „daļa“. Šai sakarā vārdnīcas autors izsakās „Wohl nur zufällig klingt an lit. *dailūs* „zierlich, hübsch“, *dāilinti* „glätten“, *dailidē* „Kunstdrechsler“. Arī man jāatzīst, ka šai sakarā (izejot no ide. saknes ar nozīmi „dalīt, sadalīt, saplosīt“) saskaņai starp *dailūs* un citiem drošiem atvasinājumiem no šās saknes ir tikai gadījuma raksturs. Bet arī saistīt mūsu *daiļš*, lš. *dailūs* ar jēdzienu „spīdēt, mirdzēt“ es tāpat neatrodu par iespējamu. Patiesībā nekad vārdam *daiļš* nav optiska mirdzuma nozīmes, nekad neko spīdīgu nesaucam par daiļu tāpēc vien, ka tas mirdz jeb ir spīdīgs. Ja varam sacīt „skaista saule“, tad nekad neteiksim „daiļa saule“, ja sakām „kāda skaista, koša gaisma“, tad nekad nesakām „kāda daiļa gaisma“, ja sakām, ka kaut kas „skaisti, koši, jauki spīd“, tad nekad nesakām „daiļi spīd“. Tas liecina, ka daiļš nav cēlies no mirdzuma vai spīduma jēdziena, bet ka tas no „spīdēt, mirdzēt“ tieši jāšķir. Tādēļ atliek tikai domāt, kā arī daiļuma jēdzienā aistētiskais patīkamības resp. skaistuma jēdziens izveidojies kā zināmas apdarināšanas rezultāts, uz ko var aizrādīt tieši lš. *dāilinti* „gludināt“ un *dailidē* „koka tēlnieks, virpotājs“, tā tad atkal „koka nogludinātājs, noapaļotājs“. Tādēļ visai ticami saistīt *daiļuma* jēdzienu un vārdu ar ide. sakni 3. **del-* (Valdes Vgl. Wb. I 809) „spalten, schnitzen, kunstvoll behauen“. No šās saknes (sk. lib. c. 811) ir arī lš. *dylū*, *dilti* „sich abnutzen, sich abschleifen“ (aus **abhobeln*), arī latv. *dilt* un sevišķi latv. *dilot* „abschleifen“ (sk. arī EMv. s. v.). Ir viegli iedomājams, ka saskaņā ar Endzelīna Latv. v-as sk. un f. 44. § p. e minētām iespējām visai viegli varēja rasties jauna alterācijas pakāpe **dail-* (kā *gainīt* jeb *gaināt* no *dzīt*) ar to pašu kauzātīvi-iteratīvo nozīmi, kas raksturīga šai pakāpei. Līdzās nupat minētam *dilot* tad varēja rasties arī kāds **dailot* ar to pašu nozīmi „noberzt, notīrīt, gludu darīt“, sal. jau min. lš. *dāilinti* „gludināt“. Ar gludumu jau vispārīgi cieši saistīts aistētisks jēdziens, tādēļ *gludu darīt* viegli ieguva nozīmi *skaistu darīt* (sal. arī mūsu *izdailot* „ausbilden, verschönern“). Tā kā **dailot* varēja uzskatīt par atvasinājumu (sal. *labot*), tad viegli varēja atvasināt formu *dails*, **dailūs* (lš. *dailūs*) > *daiļš* ar nozīmi „gludi apdarināts, labi veidots“ (sal. EMv. s. *daiļš*: daiļi kukulīši, daiļa rota; tas pats gan arī izteiciens „daiļš augums, daiļa mute“). Tādējādi ir stiprs pamats ticēt, ka *daiļš* pēc savas nozīmes un izveidošanās pieder tam pašam

jēdzienu un vārdu tipam kā augstāk minētie *skaidrs, skaists* u. c.

Ka gluduma jēdziens saistās ar aistētiski patikamo, liecina arī mūsu vārds *glīts* (arī *glīts*). Šai vārdā esošā ide. sakne **glei-t-* (sk. Valdes Vgl. Wb. I 619 un EMv. s. *glīts*) saistāma ar latv. vārdiem *glīts*, lš. *glītūs* „glatt“, *glītēt*, lš. *glītēti* „schlüpfrig, glatt werden“, latv. *glīta* „der Schleim“ (līdzās ir latv. sakne *glid-*: latv. *glīds* „weich, wässerig“, *glīeds* „glatt“ u. c.), lat. *glūs, -tis*; *glūten, -inis* „līpekļis“, *glīs, glītis* „humus tenax“, gr. *γλία* „Leim“, kr. *глина* u. c., tā tad tai pamatnozīme „lipināt, līpt, noziest“. Ar to, kas līpīgs, kā, piem., māliem, var kādu virsu nogludināt, līdzenu un gludu un tā tad arī *glītu* padarīt. Tā tad arī *glīts* ir cilvēka kārtotājas darbības rezultāts.

Šī pati kārtotāja darbība plašā mērogā saistāma ar jēdzieniem *tiešs, tiesa, paties, taisīt, taisns*. Vispirmatnējākā nozīme gan laikam vārdā *tiešs*, lš. *tiesūs* „gerade“, ko saista ar kr. *тихъ* „mierīgs, rāms“, kr. *утиха* „mierinājums“; pirmatnējā nozīme tad būtu apm. „vienmērīgs“, un, kā aizrāda prof. Endzelīns savā vārdnīcā s. *taisīt*, varētu domāt par vienmērīgi mierīgu cilvēka gaitu vai upes plūsmu — tā tad būtu *tiešā* jeb *īstā*, cilvēkam piemērotā gaita; tā pati īstenuma nozīme būtu arī izteicieniem kā „tiešie nodomi, tiešā nozīme, tiešs pamats“. Šī pati sakne arī vārdā *tiesa* = īstenība, patiesība („kas tiesa, tas tiesa“) un visos atvasinājumos ar juridisku nozīmi, sal. lš. *teisūs* „gerecht“. No *tiešs* radies adverbs *tiešām* jeb *tiešam* un no *tiesa* datīviskā savienojumā *pa tiesi* radies adverbs *patiesi*, arī *patiesi*, no kuŗa adjektīvs *paties* un vēlāk arī substantīvs *patiestība*. No uztveres jēdzienā „tiesa, tiešs“ ar pakāpi *ai* atvasināts *taisīt*, tā tad burtiski „kaut ko par tiešu, īstu pārvērst, padarīt“ (sal. lš. *tiēsti* „taisnu padarīt“), padarīt par tādu, kādam tam vajadzētu būt. *Taisns* tā tad burtiski ir *apdarināts, apstrādāts* no sākuma konkrētā, vēlāk arī juridiskā un vispārīgi abstraktā nozīmē. Redzam, ka vārdos *taisīt, taisns* u. c. atkal izpaužas latviešu cilvēka aktīvā kārtotāja darbība — pārvērst kaut ko pareizā stāvoklī.

Garām ejot jāpiezīmē, ka diemžēl, mēs atkal pavisam droši nezinām, kāda ir jēdziena *īsts* pirmatnējā nozīme. Prof. Endzelīns EMv. s. *īsts* to saista ar lš. *ýsčias* „deutlich, offenbar“, lš. *áiškus, éiškus, ýskus* jeb *ýškus* „deutlich“ [sk. arī Endzelīna rakstu ZfSlPh. XVI (1939), 1/2 111], latv. dial. *iksts* „īsts“ (no saknes **isk-*, kas tad arī lš. vārdos). Lš. *áiškus*, veclš. *iškus* (*iškus* „deutlich“ sniedz arī Kuršāta vārdnīca) Valdes Vgl. Wb. I 2 atvasina no ide. *ai-* „brennen, leuchten“, bet nesaista ar to ne sensl. *истъ* „īsts“, ne arī latv. *īsts* (lib. c. 203, kur pieņemts *истъ*, bet bez etimoloģijas). Trautmanis BSIWb. (1923), 105 dod to pašu etimoloģiju, ko Endzelīns, bet tālākus

sakarus arī nenoskaidro. Katrā ziņā maz ticams ir Bernekera aizrādījums Sl. et. Wb. 436, ka latv. *īsts* aizgūts no krievu valodas (kr. истый = *īsts*). Ja apcerētās etimoloģijas pareizas, tad latv. *īst-* būtu atvasināts no pirmatnējās saknes **ai-s-* ar otrēju paplašinājumu *-t-*, tā tad **aist-* (**aist-* var būt arī kontāminācija no **ai-s-* un **ai-to*, sal. sskr. *ētaḥ* „schimmernd, schillernd“ Valdes Vgl. Wb. I 3). Nebūtu neiespējams domāt arī par šās pašas saknes paplašinājumu **ai-dh-* (Valdes Vgl. Wb. I 4) „degt, gaišam būt“, kas vēl būtu dabūjis klāt *-st-* (sk. ibid. 5) kā lat. *aestās*, *-ātis* „vasara“ (=karstais, gaišais laiks) no saknes **aidhst-*; *īsts* tad arī būtu gaišais, bet ar konkrētāku nozīmi *degošs*, kādas mūsu vārdam *īsts* nav. Tādēļ šis atvasinājums nav drošs.

Runājot par *darīšanu*, *taisīšanu*, nevar paiet garām tik svarīgam jēdzienam, kāds mūsu latviešu gara un materiālās dzīves pasaulē ir jēdziens *rikuot* un *rikuoties*. Par šiem un ar tiem saistītiem citiem vārdiem, it sevišķi par vārdu *riks*, jau daudz rakstīts, sk. Būgas plašo piezīmi K. ir S. I 64—66, kur pieminēti arī agrāki raksti, un pēc tam prof. Endzelīna piezīmes EMv. s. *rikot* un *riks*. Būga, runādams par lš. *rykāuti* „regieren, schalten, herrschen“ [Būga: „valdýti, tvarkýti („etwas in die gehörige Fassung bringen“), rēdýti („bekleiden“; aizgūts no slavu valodām, sal. kr. рядить, неряжать, pirmnozīme arī „sakārtot“)] negrib to šķirt no latv. *rikuoties* „anordnen, schalten und walten“ un grib abus tos saistīt ar lš. *rykas* „ierocis, trauks“, latv. *riks* (ar tādu pašu nozīmi, sal. *riku lupata* = trauku lupata). Visus tos Būga uzskata par dzimtiem baltu vārdiem un šķir no Daukanta rakstos sastopamiem lš. *rykē* un *rykys* („valsts; valdinieks, karalis“), uzskatīdams pēdējos par individuāli daukantiskiem literāriem aizguvumiem no senpr. valodas. Citiem lietuvju rakstniekiem un lš. sarunas valodai šie vārdi sveši. Prof. Endzelīns gribētu *rikot* nozīmju grupā šķirt abstraktākās, vairāk ar vispārīgu kārtošanas jēdzienu saistītās nozīmes „anordnen, verfügen, zu irgend einem Behufe anwenden; vorbereiten, fertig machen, zurichten“ no konkrētākās „ein Pferd beschirren“ un tāpat šķirt arī abstraktāko refleksīvo „sich anschicken, Vorbereitungen treffen“ no konkrētākās „hantieren, sich zu schaffen machen, sich mit etwas abgeben“. Konkrētākās viņš gribētu saistīt ar *riks*, abstraktākās turpretī uzskatīt par izveidotām uz kādas aizgūtas ģermāņu saknes **rik-* pamata, saistīdams tās ar senpr. *rikawie* „regiert“; pēdējā atvasināta no senpr. *rikijis* „Herr“, un tas savukārt aizgūts no ģerm. **rikis*. Paša *rika* etimoloģiju EMv. s. *riks* prof. Endzelīns atzīst par neskaidru; varbūt ka *riks*, saskaņā ar Leskīna visai atturīgām domām Abl. 281, saistāms ar lš. *reikia* „vajaga“, kuŗa pirmatnējā nozīme savukārt neskaidra; vai pēdējais saistāms ar lš. *riekti* „maizi griezt, pirmo reizi art“, latv. *riekt* (tas

pat), ir jautājums (sk. Valdes Vgl. Wb. II 344). Ar *riks* EMv. ar jautājuma zīmi saista latv. *rieči* = rīki, das Handwerksgerät.

Viss šis jautājumu komplekss reducējams uz diviem: 1) vai *rīkot* un *rīks* ir vienas saknes un pie tam baltu vārdi, kā domā Būga, jeb vai tie dažādu sakņu vārdi un *rīkot* pa daļai izveidots uz svešā pamata, kā domā prof. Endzelīns, un 2) kāda ir šo vārdu etimoloģija.

Ja atzīstam principu, ka abstraktākā vārda nozīme parasti izaug no konkrētākās, tad grūti saredzēt nopietnu pamatu šķirt konkrētākās vārdu *rīkot* un *rīkoties* nozīmes no abstraktākām. Tiešām, ja sakām „rīkot jeb sarīkot arklus aršanai, izkaptis pļaušanai, traukus ūdens nešanai, zirgus braukšanai“ vai pat „sarīkot savus amata rīkus tādām un tādām darbam“, kur visur taču *rīkot* tādā pašā nozīmē, kā *rīkot zirgu*, t. i. stipri konkrētā, un ja sakām „viņš veicīgi rīkojas ar saviem amata rīkiem“ (sal. EMv. „izveicīgi rīkoties“), tad kāpēc būtu jāmeklē īpaša nozīmes nianse izteicienos „rīkot jeb sarīkot (te vairāk saka izrīkot) ļaudis, rīkot saimi, rīkoties uz kāzām“? Man šķiet, ka te dažādos gadījumos *rīkot* un *rīkoties* vienīgi ar to nozīmes niansi, kas parasti ir vārdiem pārnestā nozīmē, piem., viņš taisa ratus — taisa troksni, jokus, labus veikalus; viņa taisās sev drēbes — viņa taisās doties uz pilsētu. Tādēļ man atliek pieslieties tikai Būgas uzskatam un domāt, ka mūsu *rīkot*, *-ies* visās nozīmēs ir vecs baltu vārds un tā nozīmi atsevišķos gadījumos lieki censties saistīt ar aizgūto ģerm. sakni **rīk-*. Arī *a priori* izliekas maz ticams, ka tik izplatīts un mūsu sadzīvē tik svarīgs jēdziens kā *rīkoties* būtu aizgūts. Bez tam aizgūst taču tuvākā kārtā substantīvus, un ja mums un arī leišiem nekāda aizgūta substantīva **riks*, **rykas* ar nozīmi „valdnieks, kārtotājs“ nav, tad grūti ticēt, ka substantīvam neesot (*riks* no *rīkot* pēc šā uzskata taču jāšķir), uz it kā aizgūtas saknes pamata vien būtu izveidojies kāds verbs ar tik svarīgu nozīmi. Atsevišķi tad paliek senpr. 2. Sg. Praes. *rikawie* „regierst“, 3. Sg. Pr. *rickawie* „herrschet“, 2. Pl. Imper. *rikauite* „herrschet“, kuŗus, kā zināms, saista ar senpr. *rikijs*, sk. Trautmaņa Apr. Spr. 221, un pēdējo, kā jau augstāk teikts, uzskata par aizgūtu no ģerm. **rikis*; no kāda ģermāņu vārda (varb. no gotu *reiki* „valsts“, bet varbūt arī no vēlākā viduslejsv. *rike* „Reich, Kaiser“, sal. Būgas uzskatu lib. cit. 64) katrā ziņā aizgūts senpr. *rijs*, *riks* „Reich“. Ja nu arī tiešām senpr. valodā visu šo vārdu starpā būtu presumējamais sakars, tad tomēr ar to nepietiek, lai šo sakaru attiecinātu arī uz lš. un latv. valodu. Bez tam tas senpr. verbs, no kuŗa atvasināta prūšu forma *rikawie* u. c., var būt arī īsti baltisks verbs kā mūsu *rīkot*, lš. *rykauti*, kam tikai vēlāk radusies saskaņa ar aizgūto *rikijs*. Varam iet

pat vēl tālāk un teikt, ka pat senpr. *rikijs* ir tikai pa daļai aizņemts. Būtu pilnīgs pamats apgalvot, ka tajā saplūduši divi vārdi: viens varētu būt atvasinājums no baltu saknes vārdā *rikot*, *rykāuti*, latv. apm. **ricis* = rikotājs (sal. lš. *kariāuti* = karot un *karjys* „karotājs, varonis“), un otrs — aizguvums vai patstāvīgs veidojums no aizgūtās ģermāņu saknes **rik-*, kas atrodama arī, kā jau teikts, katrā ziņā par aizgūtu atzīstamā senpr. *rijs*. Šis aizgūtais jēdziens saistījies ar pirmatnēji prūsiski-baltisko jēdzienu vārdā *rikijs* un tā piešķīris pēdējam aizgūta vārda raksturu. Tā kā pēdējais tādejādi bija kļuvis tuvāks arī vāciešiem, tad pēdējie to uzskatīja par savu vārdu un sevišķi kultivēja, nobīdīdami prūšu valodā pavisam pie malas veco prūšu vārdu no saknes *vald-*, no kuŗa sastopam tikai viensk. dat. *waldniku* „dem König“ un daudzsk. ak. *waldnikans*.

Etimoloģiski Būga lib. c-66 saista lš. *rykas* ar lš. *rikē* „kārtība“ (*suvesti i rike* „sakārtot“; veclš. *rikia arba eilē* „rinda“) un to tad saista ar vidusaugšv. *rihe*, tag. v. Reihe un tālāk ar lš. *riekti* (arī latv. *riekt*), sk. augst. Pamatnozīme pēc Būgas būtu „taisni iegriezta svītra, taisni novilkta vaga, taisne vispārīgi, rinda, kārtība“. Šo pašu etimoloģiju lš. *riekti* sniedz arī Valdes Vgl. Wb. II 344 [no ide. saknes *reik(h)* „ritzen, reissen“], bet *rika* vārdu ar to nesaista. Turpretī EMv. s. *riks* sniedz augšz. *maizes reiks* (= *rīks*) „maizes nazis“, kas tā tad atļauj *rika* jēdzienu saistīt ar *riekti*, mūsu *riekt*. Vēl ciešāks kļūst šis sakars, ja *rika* vārds saistāms ar *rieči*, ko ar jautājuma zīmi atzīst EMv. s. v., kam taču sakars ar *riekt* vēl tuvāks. Ja vecs ir vārds *rice* EMv. s. v. „Einrichtung“, daļur auch *ierice*, un ja arī šis vārds, kas tagad izskatās pēc neoloģisma, patiesībā ir vecs vārds, tad jāatzīst, ka šie vārdi patiesībā nozīmē iekārtu, resp. te mūsu priekšā Būgas uzsvērtais un jau augstāk pieminētais kārtības, sakārtošanas jēdziens, kas var būt izveidojies ne tikai Būgas aprādītā veidā, bet arī no apdarināšanas, kultūrālīzēšanas jēdziena. Ja sakām *šaujamaiss rīks*, *dzirdes rīki*, *vīra rīki*, tad te tiešām *rīks* savos pamatos ir kas sakārtots, apsvērti izveidots, bet ja runājam par kādu vienkāršāku rīku, tad pirmatnējā veidā tas varēja būt kaut kas (kāds rīks modernā nozīmē vai arī kāds koka trauks), kas tikai kārtīgi izgriezts un apdarināts ar nazi. Šāda nozīme ir gan pirmatnējā vārdam *rieči*, jo tas apzīmē ar naža palīdzību darinātus priekšmetus (sk. EMv. s. v.) — slotas, dakšas, spriguļus, un tādejādi arī *rika* vārds jau pašos pamatos varēja būt vēl sevišķā ciešākā konkrētā sakarā ar *riekt*, ietverot, saprotams, sevī arī šai saknei piemītīgo jau ļoti agro kārtības jēdzienu. Jaunizveidotais rīks arī pats nereti atkal nodereja griešanai, un tā *rika* jēdziens varēja vēlreiz sekundāri saistīties ar *riekt*, kā to novērojam augstāk min. *maizes rīks*. No *rīks* darināts *rikot*, un tas pirmatnēji nozī-

labāk pielāgot un sataisīt darbībai. Cilvēks, kam piemēroti rīki, bija *rīcīgs* cilvēks, tam bija sava *rīcība* sākumā konkrētā nozīmē (= rīku krājums), vēlāk abstraktā (= prasme tos rīkot, vēlāk prasme, māka un veids vispārīgi rīkoties). Gribētos tā tad teikt, ka jēdziemā *rīkot* mēs sastopamies ar jēdzienu, kas radniecisks tam, ko atrodam vārdos *darīt, taisīt, kārtot*.

Šis kārtotājs un pozitīvā virzienā veidotājs princips latviešu cilvēka rīcībā un cilvēka uzskatos ir novedis arī vēl citādā ziņā pie veselas rindas citu mūsu svarīgu jēdzienu un to nosaukumu izveidošanās. Cilvēka rīcībai nepieciešams, lai viņš vispirms pats būtu ticis un kļuvis par rīcībai spējīgu cilvēku un pie tam pozitīvā virzienā, lai viņš būtu pārdzīvojis zināmu garīgās un arī materiālās izveidošanās procesu. Šeit nu sastopamies ar mūsu jēdzienu un nosaukumu *tikt, tīku, tiku* = patīkt (tomēr lš. *tikti* „passen, taugen“), bet arī ar mūsu dienās pat vēl svarīgāko jēdzienu *tikt, tieku, tiku* (lš. *tenkü* „reiche hin, werde zu Teil“; latviski te infinitīvam vajadzētu būt **tekt* un pagātnei **tēku*; sk. abus *tikt* EMv. s. v. un Le. Gr. 576). Ja ņemam inf. *tikt*, tad tas mums tagadējā sadzīves valodā biežāk liekas saistīts un saistāms ar *tieku, tiku* nekā ar *tīku, tīku*, lai gan tas tā īsti nav un pirmā verba nozīme tikai stipri ietekmējusi arī otru. Ja ņemam *tikt* (*tīku* no **tīnku* ar tagadnes nāsālo infiksu), tad jēdziens *tikt* te patiesībā arī ir zināma rezultātīva stāvokļa izpaudums, apm. tāpat kā *kļūt*, bet tikai ar spilgti izpaustu pozitīvu un labpatikas jeb tīksmes momentu, zīmējoties uz šās parādības uztvērēju, t. i. to personu, kuŗas vārds parasti stāv datīvā. Kas kādam *tīk*, tas var būt pārdzīvojis arī īpašu *tīkšanas* (no *tieku*) jeb tapšanas procesu, bet svarīgākais ir tā vai viņa (ja tas dzīvs priekšmets) tagad sasniegtais, tagad pārdzīvojamais jeb pieredzamais stāvoklis, kad tas vai viņš visiem *tīk*. Tādējādi ja tautas dziesmā jaunava saka, ka jauneklis „netīk manam prātiņam“, tad tas tuvākā kārtā nozīmē, ka attiecīgais jauneklis rakstura vai kādā citādā ziņā nav izveidots tā, lai būtu viņai piemērots. Turpretī, kas attiecīgi piemērots ir, tas *tīk*, tas *tīk* arī citiem, un kas visiem *tīk* (=patīk) un arvienu ir *ticis*, tas ir *tīkls*, tam ir *tīkums*, tas ir īsti un piemēroti izveidojies šīnī pozitīvā izveidošanās procesā. *Tīkums* tā tad nozīmē garīgu veidojumu aistētiskās vērtības virzienā, kādas augstākas varas veidotu cilvēka garīgo apstrādājumu, apdāvinājumu morāliski-pozitīvā un morāliski-aistētiskā virzienā. Cilvēkam ar tīkumu ir sava garīgā pievilcība, kas visiem tīk, tam ir kāds vērtīgs garīgs saturs, tam ir sava garīgā satversme, sava *ticība*, apm. tā, kā tauta saka, ka „zāģim nav ticības“ vai „ķēvei ticība bija laba“. *Ticība* te nozīmē apm. *veidojums*, un saknei *tik-* šai gadījumā ir tā nozīme, kas jo spilgti parādās tās divskaņu *ei||ai* pakāpē, sal. tālāk min. senpr. *teickut* „schaffen“, *taykowuns* „gemacht“, *tickint* „machen“ (sk. EMv. s. *tēikt*). Ja to izsa-

kām ar verbu, tad jāatzīst, ka *ticēt* te nozīmē, kā saka prof. Endzelīns EMv. s. *ticēt*, „fest gefügt sein“, t. i. stingri nostiprinātam būt, piem., zināmā pārliecībā, zināmos uzskatos, pie kam aistētiskais moments te nozīmē atkāpies sēmazioloģiski-pirmatnējākā vispārīgākā apdarināšanas, pielāgošanas momenta priekšā. Un tiešām, ja kāds ir par kaut kādu lietu vai kaut kam par labu zināmā drošā pārliecībā, ja viņš, tā sakot, ir nostiprināts, pielāgots viņam par labu, tad viņš tam (cilvēkam, parādībai, idejai) *tic*. Kad vārds *ticēt*, sākumā nepārejošā, zināma stāvokļa nozīmē, līdzīgi daudziem citiem pirmatnīgiem i-celma vārdiem ieguva pārejošu nozīmi, tad radās jēdziens *ticēt* pilnīgi modernā nozīmē un arī pilnīgi modernā šās parādības uztverē (jāievēro, ka līdzās „es to ticu“ biežāk tomēr ir sastopama konstrukcija „es tam ticu“, pie kam vecākā, pirmatnējākā semazioloģiskā nianse un parādības uztvere gan izpaužas konstrukcijā ar datīvu). Pirmatnējā ar sakni verbā *ticēt* saistītā veidošanas nozīme vēl parādās mūsu vārdā *teikt*, ko tagad gan vairāk pazīstam ar nozīmi *sacīt* (lš. *teikti* „fügen“, *tēikti* „sagen“), un arī vārdā *teika*, kas kādreiz nozīmējis kaut ko *sacerētu*, *izveidotu*, *sataisītu*, tagad izjūtam tikai „sacījuma, stāstījuma“ nozīmi. Turpretī vārdā *pateikt* = pateikties vēl jūtama vecā nozīme „ko labu atdarīt“, ar m. kā kr. благодарить = одарить чѣмъ-нибудь благимъ. Vēl vairāk tas jūtams leišu vārdos *tiēkti* „bereiten“, jau minētā *teikti* „fügen“, *tāikyti* „mehrfach zusammenfügen“, *tāikus* „zusammenpassend“, *santaika* „miers“, jau min. senpr. *teičkut* „schaffen“, *taykowuns* „gemacht“, *tickint* „machen“ (sk. dažus aizrādījumus arī Valdes Vgl. Wb. I 725). Šī veidošanas un darināšanas nozīme ir tomēr cieši saistīta ar morāliski-aistētisku niansi, jo visos šais vārdos dažādās pakāpēs ir tā pati sakne, kas vārdos *tikt*, *tiku* = patikt (bet, kā jau augstāk teikts, veidošanās nozīme ir gan pirmatnējāka par morāliski-aistētisko). Tomēr nav noliedzams sakars arī ar otru nozīmes un lietošanas ziņā līdzīgu verbu, jau augstāk pieminēto *tikt*, *tieku* (<**tenku*) „klūt, tapt“, un dažas, sev. ref. form. no *tikt*, *tiku* ir arī ar nozīmi „notikties = norisināties“; citiem vārdiem sakot, starp dažām formām no *tikt*, *tiku* un dažām no *tikt*, *tieku* nav novelkamas stingras robežas. Tomēr verbam *tikt*, *tieku* pašam par sevi nav pamatā nozīmes „pārveidoties par kaut ko labu“, bet tikai tirā nozīme „veidoties, klūt, tapt“. Īpatnēji-pozitīva nozīme ir tikai vārdiem *pārtikt*, *iztikt*: kas ir īsti ticis, tas ir ticis arī pāri zināmām grūtībām, ticis no tām ārā, tās veicis, un tas ir tādējādi *pārticis* un *iztīcis*. Tādā ceļā tas guvis arī zināmus panākumus un tuvākā kārtā, saprotams, materiālā dzīves laukā. Visās šais parādībās zīmīgs tas, ka mūsu vārdiem, kas saistās ar tikumības jēdzieniem, piemīt arī skaistuma jēdziens: tas mūsu tikuma un tikumības jēdzienu tuvina grieķu *καλοκάγαθία* jēdzienam. Tādēļ arī, piem., *tīkls* ir dažreiz ne

tikai tikumiski augstvērtīgais, bet tāds, kas izskatā kārtīgs, glīts, pievilcīgs (sal. mūsu austrumu izloksnēs *netikle* „apģērbā nekārtīga, nesasukāta meitene“).

Ētimoloģiski ar *tikt*, *tieku*, bet sēmazioloģiski ar *tikt*, *tiku* saistās mūsu vārdi *saticība*, *saticīgs*, *satikt*. Tie patiesībā pieder savstarpējo sociālo attieču raksturotājiem vārdiem kā *laipns*, *pieklājīgs* u. c. (sk. 183. lpp.). Šaurākā uztverē *satikt* tagad nozīmē *sastapt* („es viņu satieku vai satiku“), bet plašāku savstarpēju attieču raksturojumā („viņi labi satiek“) tas pēc savas nozīmes būtībā līdzinās tam, ko citādi izsakām ar vārdiem „saderēt, saderēt kopā“, tā tad apm. „fest aneinder gefügt sein“, un līdz ar to apm. ar to pašu pamatnozīmi, kas *ticēt* un citiem. *Saticīgs* jau arī ir tuvākā kārtā *saderīgs*, *saticība* ir *saderība*. Savstarpējā garīgā saskaņa ļaužu starpā, saprašanās un vienprātība tā tad dibinās vispirmā kārtā uz ārējās, vēlāk arī uz dziļākas garīgākas savstarpējās piemērotības, *saticības*.

Jau tas fakts vien, ka tik principiāls jēdziens kā tikuma un tikumības jēdziens mums tik cieši saistās ar aistētisko skaistuma jēdzienu, liecina, ka aistētiskajam daiļuma jēdzienam ļoti svarīga nozīme mūsu tautas garā. Zīmīgs šai ziņā ir mūsu vārds *balts*, kas konkrēti apzīmē tīri optisku iespaidu, ko mūsu tauta jo stipri atzīst arī par aistētiski vērtīgu un patīkamu. Šis optiski patīkamais un aistētiski augsti vērtējamais iespaids tiek pārņemts arī uz cilvēka tikumisko (tautu meita ir balta ar savu tikumiņu), savstarpējo simpatiju (balta māmuliņa, brālīti balto) un vēlāk arī uz vispārīgo pat dzīves praktiskā ziņā pozitīvo sfairu (baltas dienas). *Balts* tādējādi ir kā aistētiski, tā arī ētiski pozitīvais. Aistētiskā principa lielā nozīme mūsu tautas garā izpaužas mūsu valodā arī vēl tai faktā, ka mums ir kādi desmit vārdi skaistuma jēdzienu apzīmēšanai (skaists, daiļš, glīts, jauks, grezns, lepns, patīkams, košs, smuks, krāšņs — pēdējie divi pat aizgūti. Arī citi īpašības vārdi atsevišķos gadījumos var tikt lietoti aistētiski patīkamā apzīmēšanai).

Tikumiski jēdzieni ir arī *krietns* un *nopietns*. *Krietns* (sk. EMv. s. v.) saistās ar *krits* „tikliņš“, *krija* „liepas miza, groziņš no liepas mizas“, *kriet* „krejot“, gr. *κρίνω* „šķirt“, lat. *cribrum* „siets“. *Krietns* tā tad ir „izsijāts, caur dzīves sietu izgājis“. Vārdā *nopietns* sakne tā pati, kas vārdā *piets*, *piete* (cirvim), senpr. *pentis* „papēdis“; burtiski tā tad *nopietns* ir „kas ko dara no pašiem pamatiem, pašiem papēžiem“.

Svarīgs sadzīves un vēlāk sevišķi kareivisks tikums arī mūsu senčiem bijusi *drūosme*, *drūosma*; cilvēks ar tādu tikumu bija *drūoss* jeb *drūošs*. Lš. *drāšūs* „drošs“ aizrāda, ka tas saistāms ar *drēšū* „wage“, *drīstēti* „wagen“, mūsu agrāko *drīstēt*, tagad *driktēt*. Redzams, ka te pamatā atkal vairāk tīri miermilīgs sadzīves un ne kara gaitu tikums: *druošs* bija tas, kas dzīvē

šķitās drīkstam ko darīt, ko, varbūt, citi nedarija aiz bailēm no riska, drošs bija dzīves uzņēmības, darba neatlaidības pilns, cilvēks ar „drošu gribu“. Te apm. tāds pats jēdzieniskais veidojums kā mūsu vārdos *veikls, veikts*, salīdzinot ar lat. *vincō*.

Drosmes ārējais izpaudums bija *brašums*. Kas bija drošs, bija arī parasti *brašs*. Šā vārda etimoloģija nav droši zināma, sk. EMv. s. v., bet iespējamie sakari aizrāda uz jēdzieniem „lepnam un diženam būt, spīdēt, mirdzēt“.

Fināli ievirzīts, bet citādi pasīvs stāvoklis ir tas, ko izsakām ar vārdiem *cerēt, cerība* (sal. augst. 116. lpp. par vārdu *vilties*). Pamatā te jēdziens *degt, kvēlot*, t. i. degt ilgās, gaidās; sakne te tā pati, kas vārdos *ceri, ceras* „karsējamie akmeņi pirti“ (sk. EMv. s. *ceri*; neskaidra ir Valdes Vgl. Wb. I 411 sniegtā etimoloģija).

Ja ņemam tīri intelektuālos jēdzienus un to nosaukumus, tad jāsap, ka šī katēgorija arī vēl mūsu dienu valodā nav tik pārmērīgi kupla. Viena daļa nosaukumu te ir veci vārdi kā *prast* (sal. gotu *fraþjan* „verstehen“), *prāts* (g. *fraþi*, „Verstand“, *froþs* „verständig“), *maņa, minēt, zināt, atzīt, jēga* (jāsaista ar gr. ἦβη = spēka pilns vecums) (sk. visus šos vārdus EMv. s. v.), daži aizgūti kā *uōma* (arī *uōma* un *uoms*) no kr. умъ (jau stipri attālā senatnē) un *duōma, duōmāt* no kr. дума. Šā pēdējā vietā latv. izloksnēs sastopams *teñcināt* „pateikties“ (sk. EMv. s. v.), kas ar saknes beidzamā līdzskaņa variāciju saistāms ar lat. *tongeo* „atzīt“, gotu *þagkjan* „domāt“, v. *denken*; *tenkas* tad burtiski būtu kāda cita cilvēka atziņas un domas par otru; tās parasti mēdz būt negatīvas; tādēļ arī negatīva nozīme *tenkas* jeb *tenku* vārdam. *Tencināt* turpretī ir ar pozitīvu nozīmi un liekas izveidojies jau tad, kad vārdam *tenkas* vēl nebija negatīvas nozīmes; tā burtiskā nozīme „likt ļaudīm būt labās domās par kādu, sagādāt kam labu slavu ļaudīs“; *tencināt ko* retumis arī tieši nozīmē „daudzina, slavēt“. Ar negatīvu nozīmi, kas varētu arī būt pilnīgi adekvāta *tenku* jēdzienam, sastopam *tincināt*, burt. „spiest otru izteikt savas domas“.

Ipatnēji latvisks intelektuāls jēdziens ir *gudrs*, no kuŗa arī daudz citu atvasinājumu. To prof. Endzelīns EMv. s. v. saista ar lš. *gūdinti* „geistig anregen“, lš. *gūsti* (praes. *gundū*) „klug werden“, Nīdermaņa lietuviski-vāc. vārdnīcā *gūdinti* tulkots „jemanden an etwas gewöhnen, jm etwas beibringen“, t. i., ļauj saskatīt šai vārdā sakaru ar lš. *gāuti* „dabūt“, latv. *gūt*; ar šā vārda sakni (ide. *gouā-, *gū- „Hand, ergreifen, einhändigen“) Valdes Vgl. Wb. I 637 — gan ar jautājuma zīmi — saista lš. *guvūs* „gewandt, geschickt“, kas nozīmes ziņā tuvs latv. vārdam *gudrs*, lš. *gudrūs*. Latviešu tautas uzskatos *gudrā, gudribas* jēdzienu parasti saista ar prasmi sev kaut kādu labumu

iegūt (sal. paruņu, ka gudram maize uz akmeņiem aug; taut. dziesmu: dažā labā rudzu klēts gudra vīra galviņā). Tādēļ pēc latviešu tautas uzskatiem *gudrs* katrā ziņā jāsaista ar *gūt*, un arī valodas dati īsti pretī tam nerunā, kaut arī to ar visai dziļu pārlicību neattaisno. Pap. un laboj. EMv. s. v. I 416 aizrādīts, ka Holg. Pedersens to saistot ar het. *kutruš* „liecinieks“; liecinieks tā tad būtu „kādā notikumā gudrais, informētais par to“, bet vārda pamatnozīmi tas sīkāk nenoskaidro, kaut arī nupat izteiktiem uzskatiem pretī nerunā.

Ar *gara* un *prāta* jēdzienu es gribētu saistīt arī latv. *mantas* vārdu. Prof. Endzelīns EMv. s. v. izšķir divus *maņtas* vārdus: vienu ar nozīmi „pārlicība, prāts“ (es teiktu arī „gara spēks“) viņš gribētu saistīt ar ide. sakni **men-* (lat. *mens*, latv. *miņa*, *mīnēt*, *maņa*), otru gribētu uzskatīt par aizgūtu no vecā vācu (viduslejsv.) *monthe* „Münze“. Ar lš. *menta* „Sinn, Geist“ pirmo vārdu saista arī Frenkelis FBR. XI, 52; par *mantu* īpašuma nozīmē Frenkelis domā tāpat kā Endzelīns, sk. ib. 58. Man tomēr ir zināms, ka prof. Endzelīns vēl neatzīst jautājumu par galīgi izšķirtu. Es tādēļ gribētu aizstāvēt savu jau kādreiz izteikto uzskatu, ka *manta* „Gut, Eigentum“ nevar būt aizgūta no *monthe* [ka šis vārds varētu būt aizgūts no viduslejsv. vārda *monthe*, to aiz kultūrvēsturiskiem motīviem negribētu atzīt arī prof. A. Švābe (sarunā)]. Kaut gan EMv. s. v. aizrāda uz parallēlēm kā gotu *skatts* „naudas gabals (δηναριον, μνᾶ)“, bet senaugšv. *scaz* „Geld, Schatz“ (bet arī *denarius*), tad nav jāaizmirst, ka šiem ģermāņu vārdiem jau no sākta gala bijusi arī plašāka nozīme „nauda“ (sal. Kiparska Die gemeinslav. Lehnw. aus. d. Germ. 187 uzskatu par šā vārda nozīmi: „... die für das Germ. so charakteristische Bedeutung „Geld“), ko starp citu pierāda arī jau gotu *skattja* „naudmainis“; tā tad apm. *naudinieks*, kas šādā nozīmē gan iespējams tikai tad, ja arī g. vārdam *skatts* pieņemam plašāku nozīmi. Un no plašākā jēdziena *nauda* jau viegli var izveidoties naudas gabala nozīme, piem., ja latviski saka, ka lats (zināms konkrēts lats) ir nauda, t. i. naudas gabals. Bez tam, ja šis vārds būtu aizgūts no viduslejsv. valodas, tad tas būtu samērā vēls aizguvums un tad varētu sagaidīt, ka tas būtu aizņemts ar konkrētu pekuniāru vērtību — kā *orts*, *ārtaugs*, *mārka* u. c. —, vai vismaz, ka vārdam *manta* būtu kaut kur tieši naudas gabala nozīme, bet tādas nozīmes nekur nav: *mantas* nozīme arvienu plašāka. Tādēļ domāju, ka *manta* kā cilvēkam piederīgu materiālu vērtību kompleks nav šķīrāma no *mantas* „prāts, pārlicība“ un burtiski ir šis pats vārds, kas tikai vēlāk ieguvis materiālās vērtības nozīmi. Un robeža starp *mantu* kā prātu, kā gara spēku un *mantu* materiālā nozīmē arī ikdienas dzīvē nemaz nav tik viegli novelkama. Ja ņemam, piem., izteicienu EMv. s. *manta* II (no Janševska): „man viena manta, kāda vieta“, tad nemaz nevar droši apgal-

vot, ka te pirmatnēji *manta* domāta materiālā nozīmē. Šai vietā sakām arī „viena alga, viss viens (vulgariter „viens pīpis“), tā tad no vienas puses tiešām apm. „vienāds guvums, vienāds labums“, bet no otras puses arī „vienāda gara noskaņa, vienāds prāts“. Tādēļ liekas, ka pat konkrētākā *mantas* vārda agrākā nozīme bijusi vairāk ar abstraktāku vispārīgāku raksturu un proti *vērtība*, viss viens, vai tā materiāla, vai garīga rakstura. Un šķiet, ka vēl pirmatnējākā uztverē *mantas* jēdzienam varēja būt vēl ciešāks sakars ar prāta jēdzienu saknē **men-*, proti, mūsu senči intuitīvi izprata, ka to, kas tiešām ir *manta* (=vērtība), to noteicis cilvēka prāts, un lai kaut ko atzītu par mantu, bija nepieciešams, lai prāts to būtu par zināmu vērtību atzinis, atzinis par kaut ko pozitīvu, apsvēris un pārbaudījis. Citādā formulējumā — *manta* ir tas, kam prāts (*mens*) ar savām spējām, tā sakot, izurbies cauri, to cauraudis, apgarojis, izpratis tā dziļāko vērtību, tā iekšējo būtisko nozīmi un tā pilnīgi savā uztverē pārvērtis par savu („prātiskojis“, sit venia verbo); *manta* tad burtiski būtu „etwas Sinngemässes, Verstandmässiges“. Domāju, piem., tādēļ, ka jēdziens *mantas* EMv. „Geschenke, die bei einer Beerdigung den Sargträgern u. a. verabfolgt werden“ nav šķirams no *mantas* vārda: nesējiem tiešām dod *mantas* kā vērtības, bet šīm vērtībām ir arī sakrāls, rituāls, tikai ar prātu izprotams (vai pat neizprotams) raksturs. Tāpat pēc būtības garīgais un materiālais jēdziens apvienoti vārdā *apmantāt, apmantot* EMv. „apvārdot; savā garā un prātā vēlēt, lai bērnam nepiesitas nekas ļauns, lai viņam būtu viss labs, visāda *manta*“. Saprotams, šai vārdā abstraktais un ar tiešo prāta darbību saistītais jēdziens bija pārsvarā, un to jau bija, piem., izjutis Langijs (1685), savā vārdnīcā (mana izd. 159. lpp.) šķirdams *Manta (Padohms)*, ein Schatz, Haab, Gutt; *Mantoht, eemantoht* erben, belietzen no *Mantaht, (zittahd darriht.)* ändern. *Mantahtchana*, die änderung. *Apmantaht (Apmahnächt, Apkawächt,)* verkehren, verblenden, begaucklen, bethören. *Apmantatchana (ap-mahnäh[chana])*, die Begauckelung, Verblendung, Hexenwerck. Tomēr, kā redzējām, dziļāk lietas pārdomājot, izrādās, ka materiālais un garīgais jēdziens te jau it cieši saplūst. Konkrētā *mantas* vārdā arī vēl tagad, kā redzējām, dažreiz apm., tāda pati nozīme kā *algas* vārdā, kas tāpat saistās kā ar garīgo, tā ar materiālo (sal. sskr. *arghaḥ* „valeur, prix“, *arhati* „mériiter“). Ka ar materiālās vērtības izpratni ļoti cieši saistās arī attiecīgās lietas garīgs vērtējums, to liecina mūsu *ciena* (sk. EMv. s. *ciens*) vārds, kam pēc būtības ir tīri materiālas vērtības vērtējuma nozīme, un kas saknes ziņā saistās ar kr. цѣна, lš. *kaina*, gr. ποινή (sal. tomēr kr. чинъ, kur jaucas jau atkal klāt garīgas vērtības nozīme). Jādomā, ka priekš vācu vārda *wert* aizgūšanas mūsu *ciens, cienīgs* lietoja šā aizgūtā vārda nozīmē un ka varbūt šā vārda spilgti izpaustais

garīgi-abstraktais raksturs bija tas iemesls, kāpēc mums tik plaši tīri materiālās vērtības nozīmē ieviesās svešie *vērts, vērtēt*.

Šās paralēles, domāju, vēl vairāk runā par labu tam, kā arī *mantas* un verba *mantot* jēdziens jāizprot tiešām sinkrētiskā garīgi-materiālā nozīmē. Tiešām, objektīvi jau arī *mantot* nozīmē „ar visu savu gara un miesas spēku palīdzību ko gūt“, un te atkal garīgais nav šķirams no materiāli-fiziskā. Bez tam svarīgs ir jautājums, kāpēc speciālā nozīmē latv. *mantot* nozīmē arī *erben*, наследовать, kurpretī *manta* pati par sevi nenozīmē *das Erbe*. Man šķiet, tas tādēļ, ka *mantot* „erben“ jāsaista ne ar *mantas* nozīmi modernā, bet gan agrākā abstraktākā uztverē: *mantot* te nozīmē pēc prāta un sadzīvē pastāvošās likumības obligāti ko gūt, kaut arī guvumam nebūtu reāli-materiālas nozīmes; *mantojums* ir patiesībā nevis tādā ceļā iegūtās materiālās vērtības, bet tas dziļais cilvēciski-loģiskais un sabiedriski-juridiskais kontinuitātes sakars, kāds pastāv un arvienu pastāvējis starp agrāko paaudzi un nākošo. Objektīvi šis sakars izpaužas tais materiālās un garīgās vērtībās, ko nākamā paaudze pārņēmusi no iepriekšējās, un tādēļ arī saprotams, ka taisni šis pārņemamais ieguva mantojuma nozīmi, ar to saistījās mantojuma nosaukums un līdz ar to pašam jēdzienam *mantot* radās visciešākais sakars ar materiālās mantas, materiālo vērtību jēdzienu. Uz nupat raksturoto garīgo momentu mantošanas jēdziena uztverē aizrāda arī EMv. s. *apmantāt* sniegtais izteiciens *apmantot* tēvu „den Vater beerben“, lai gan citādi te *apmantāt, apmantot* nozīmē „feien, behexen“.

Ka materiālo vērtību iegūšanai ciešs sakars ar gara darbību, liecina latv. *padoms*, kas apzīmē gan „Sinn, Gedanke, Vernunft“, gan „der Rat, Ratschlag; Plan, Ausweg, Anschlag“, gan arī „der Vorrat“ [sal. jau augstāk no Langija vārdnīcas sniegto *Manta (Padohms)*]. Par *padoms* EMv. s. v. prof. Endzelīns izsakās, ka ar visu savu konkrēto *krājuma* nozīmi šo vārdu tomēr nevarot šķirt no vārda *padomāt*. Es varu tam tikai pievienoties un formulēt sakaru tā, ka garīgā padoma (=prāta, Sinn, Gedanke; sal. izteicienu: *garī mati, īss padoms*) rezultāts ir arī materiālais padoms, t. i. kam kas vērtīgs garīgā padomā, tam analogiskas vērtības arī materiālo bagātību nozarē, tam arī savs naudas un mantas padoms.

No sacītā redzams, cik cieši mūsu latviešu gara pasaulē materiāli vērtīgais bijis saistīts ar garīgi vērtīgo, cik lielā mērā garīgais princips apgarojis arī mūsu tautas materiālo dzīvi un ar to saistīto cilvēka rīcību. Viss dzīvē pozitīvais, šādā vai tādā veidā reāli-vērtīgais ir augstu stādīts, un cilvēks, kam bijušas spējas un māka pie šādām vērtībām tikt, augsti cienīts. Tam tiešām bijis labs padoms, cienījamas mantas, laba dzīves ziņa un gudrs prāts. Kaut arī visos dziļumos mūsu senči neizprata abstraktās domāšanas spēju lielo nozīmi, pret gudru prātu, pret

konkrētā dzīvē noderīgu rīcības māku un prasmi mūsu senči arvienu izturējušies ar cienību. Turpretī tukša, neauglīga un bezvērtīga, ar pārmērīgu fantaziju apgarota gudrošana un prātošana nav bijusi visai lielā cieņā. Uz to aizrāda drusku ironiskā nozīmē lietotais vārds *prātot* (sakām parasti „tukša prātošana“), arī izteiciens „prāta vēders“. Turpretī pēc nopietniem apsvērumiem pieņemti praktiskas rīcības atzinumi bija ievēribas cienīgi: tie bija jau *spriedumi*. Šis vārds atvasināts no saknes **sprend-*, lš. *sprēsti* „eine Spanne messen, urteilen“; latv. *sprīest* = arī *stiept* (piem., *audeklu sprīest* = audeklu izstiept; sal. Raiņa izteicienu „vēl elkoņi spriežas“); še arī latv. *sprīdis*. Burtiski *sprīest, nosprīest* tā tad nozīmē „nostiept, pa sprīžiem izmest“, sal. izteicienu „sprīdi sprīest“ (*mērīt* un *mērs* ir gan aizgūti no kr. valodas), tā tad *nosprīžot*, secīgi un pakāpeniski pa sprīdim visu labi apsvērt. Tādējādi *sprieduma* vārds pauž lielu nosvērtību un apdomību kāda lēmuma pieņemšanā.

Sprieduma pieņemšanai, saprotams, nepieciešams visas lietas, visu stāvokli labi pārredzēt, to apsvērt, garā aptvert un apķert. Tādēļ arī cilvēka apķērīgais gars un prāts bija augsti cienijami.

Vispārīgi visos nupat apcerētos valodas faktos atkal izpaužas reāli-konkrētā parādību uztvere, reāli-konkrētais dzīves parādību novērtējums un tādi pati pieeja tām, t. i. tas pats, ko novērojām kā raksturīgu pazīmi daudzās arī mūsu valodas gramatiskās domāšanas parādībās.

Spilgti intelektuāls raksturs ir vārdiem *vērot, vērigs*, kas saistāmi ar latv. *vērties* „raudzīties, skatīties“ (sal. *apvārsnis* = cik tālu apkārt var redzēt, var pavērties). Še arī mūsu defektīvais **vēra* jeb **vērs*, no kuŗa sastopam vienīgi tikai viensk. lokātvīvu izteicienā *vērā ņemt, vērā likt*. Mūsu (*veŗos, vēros*) *vērties, vēriba, vērigs, vērā* Valdes Vgl. Wb. I 284 atvasina no ide. saknes **uer-* „gewahren, acht geben“, pieminēdams turpat arī senaugšv. *wara* „Aufmerksamkeit, Obhut“ un *wara nēman* (no ide. saknes **uor-*), tagad. vācu *wahrnehmen*, kas burtiski atgādina mūsu *vērā ņemt*. *Vērā* tad nebūtu atvasināts, kā senaugšv. *wara*, no saknes **uor-* (sal. augst. min. *apvārsnis* no vecākā **apvārsnis*; tad arī latviski būtu **vara*), bet no **uer* un laikam gan *vērties, vēros* ietekmē; *vērot* jau pats ir denominātīvs no tā paša defektīvā **vēra* jeb **vērs* (sal. EMv. s. *vērot*). Bet tā kā sakne **uer-* vārdā *vērties, vērigs* esot radnieciskos sakaros (Valdes Vgl. Wb. I 286) ar vācu *wahr*, lat. *vērus* no pamatsaknes **uer-*, **uerə-* „freundliches, frohes erweisen; freundliche Hingabe, Vertrauen“ (pirmatnējā nozīme pēc Valdes Vgl. Wb. I 286 tad būtu „worauf freundlich achten“), tad nav gluži neiespējams, ka mūsu **vēra* ir pamatos tas pats, kas kr. *вѣра* (no tās saknes, kas lat. *vērus*), tikai mūsu *vērties, vērigs* ietekmē tā ieguvusi savu tagadējo drusku atturīgi skept-

tisko nozīmi; šī skepse jau vispārīgi stipri raksturīga latviešu garam un intelektuālajam darbības veidam. — Gaŗām ejot var pieminēt, ka *vērā likt, vērā ņemt* vietā tagad saka *iegaumēt*, agrāk arī *gaumē ņemt, gaumē likt* (no šā izteiciena abstrahēts tagadējais nominatīvs *gaume*), bet šos vārdus prof. Endzelīns EMv. s. *gaume* uzskata par aizgūtiem no ģērmaņu valodām, sal. gotu *gaumjan* „beachten“, vidusaugšv. *goume nemen* „wahrnehmen“; to pašu atkāŗto Valdes Vgl. Wb. I 635.

Intelektuāla nozīme ir arī jēdzieniem *mācēt, mācīt*, bet, diemžēl, to pirmatnēja nozīme nav gluži skaidra un nav arī pilnīgi droši izprotama [lš. *móku, mokēti* „können, zahlen“; lš. *mókstu, mókti* „erlernen“ un še klāt gan mūsu senais Vecā Stendera vārdnīcā sastopamais *mākt* „können, verstehen zu machen“ (sal. izt. EMv. s. *mākt*: kas kait man mākušam nemākušu pamācīt?“), tagadne *māku*, bet tā varētu būt bijusi arī **mākstu*; lš. *mokinti*, senpr. *mukint* „mācīt“]. Es tomēr iedrošinātos *mācēt, mācīt* saistīt ar mūsu konkrēto *mākt* (no ide. saknes **maq-* „kneten, quetschen, drücken“ Valdes Vgl. Wb. II 224), arī citās ide. valodās, starp citu arī lat. *macto, -āre* „schlagen, prügeln“. Latviešu vārdos ir gan intonācijas starpība, bet sēmazioloģiskā ziņā starp tiem nav nepāŗejamu šķēršļu. Ja ievērojam, ka katra mācība mācāmo nomāc, apvalda un savalda, ka *mācīts* zīmējas tiklab uz cilvēku, kā uz dzīvnieku (piem. mācīts suns, mācīts lācis), ka „bez pēŗiena neviens nav izmācīts“, ka dzīve, cilvēku mākdama un spaidīdama, to arī māca, tad jāŗaka, ka sēmazioloģiskie sakari starp *mākt, mācēt* un *mācīt* pat diezgan tuvi (sal. nozīmes ziņā lat. *domō, -āre* „savaldīt, piejaucēt“; no aizgūtā lat. *domāre* senā velsiešu valodā radies vārds *ar-domaul* „gelehrig“, sk. Valdes Vgl. Wb. I 789; kas ir apvaldīts, piejaucēts, tas ir arī mācīts, sal. mūsu *piejaucēt* un tās pašas saknes kr. учить). *Mācēt**) jau arī vēl tagad nozīmē „izmācītam būt“, t. i. atrasties mākas, prasmes stāvoklī, un agrāk tam (kā vecajiem *i-* un tiem tuvajiem *o-*celmu vērbiem, piem., *tecēt*) bija nepāŗejoŗa nozīme (sal. formālā un arī nozīmes izveidoŗanās ziņā paralēles ar augstāk apcerēto *tikt|ticēt*); *mācīt* ir burtiski „likt kaut kam mākt (Stendera verba nozīmē)“, t. i. atrasties tādā stāvoklī, kad cilvēku vai dzīvnieku māc un tai pašā laikā liek ko derīgu piesavināties [atvasinājuma ziņā sal., piem., *mīkt, mīkstu, mīku* „weich werden“ un *micīt*, tāpat *plūst* un *plūdit* „wässern, begiessen“, *spirgt* un *spirdzīt* „quälen (ironisch: munter machen, flink machen? Prof. Endzelīns EMv. s. v.), *dzist* un *dzisīt* „dzesēt“. Šādu vērbu tagad maz, jo attiecīgās kauzātīvās formas tagad atvasina ar *-ināt*; ar *-īt* parasti tie paglabājuŗies tikai tur, kur kauzātīvā nozīme vairs nav tik labi jūtama. Attālāki var salī-

*) *Mācēt* var būt arī tieŗi atvasināts no *mākt*, sal. *spirdzet* (EMv. s. v. un Ceji IX, 292) no *spirgt*

dzināt arī EMv. *plāt, plāt^o*, lš. *plóti* „breitschlagen“ un *plātu* „breit machen, ausbreiten“; sal. šeit arī intonāciju variācijas]. Vēlāk nozīmes stipri specializējās, un šo specializāciju vidus un augšzemnieku dialektā atbalstīja arī vēl intonāciju dažādība; tādēļ abas pamatjēdzienā vēl samērā cieši saistītās sēmazioloģiskās nianse vēlāk tālu aizvirzījušās viena no otras.

Ja šī hipoteze būtu pareiza, tad jāatzīst, kā arī verbos *mācēt* un *mācīt* izpaužas latviešu veidošanas un kārtošanas gars: šie vārdi izsaka, ka kaut kas neizveidots, pirmatnīgi-mežonīgs jāapvalda un ar ietekmi jāpārvērš par kaut ko zināmām dzīves un kultūras prasībām piemērotu.

No vecās ide. saknes **uoid-* „zināt“ mūsu valodā šai nozīmē nekas nav uzglabājies, ja neskaita mūsu pag. g. s. 70-os gados literātūrā ieviesušos *vaidelotīs* (f. *-te*) jeb *vaidelaitīs*, kas aizgūts un pārveidots no senpr. *waidelotte* (pārveidojumā *vaidelis* šis vārds sastopams jau XVIII g. s. Langes vārdnīcā). Toties otrā nozīmē „redzēt, skatīt“ no ide. pakāpes **ueid-* šī sakne bieži sastopama mūsu valodā (*vidēt* „tālumā neskaidri redzēt“, *viēdēt* „redzēt, ar redzes spējām apdāvinātam būt“, *viēdoklis* u. t. t.), bet intelektuālā nozīmē šai saknei nav visai spilgta.

Nav tomēr sveši mūsu valodai vēl daži citi vēlāki veidojumi ar sekundāri intelektuālu raksturu un nozīmi. Tie ir vārdi *lasīt* un *rakstīt*, tāpat kā *burts* „rakstu zīme“, kas savukārt saistās ar *burtnieks*, *burt*, *burvis*. Vārdam *lasīt* intelektuālā nozīmē gan izveidojusies stipri vēlu. Savā pamatā tas ir iteratīva forma verbam *lest* jeb *lēst* (lš. *lēstī*) „mit dem Schnabel aufpicken“, kuram līdzās jau agri pastāvējis *lest*, *lešu*, *lesu* „saskaitot sakārtot aužamās drānas pavedienus“. Arī verbam *lasīt* mums ir vēl konkrēta nozīme: *ogas*, *sēnes lasīt*. Nozīmi „grāmatā jeb grāmatu lasīt“ tas gan ieguvis stipri vēlu.

Raksts, no kura atvasināts *rakstīt*, pēc prof. Endzelīna domām (EMv. s. II *raksts*) esot pēc savas izcelšanās jāšķir no lš. *rāštas*, *rašyti* „raksts, rakstīt“, saistot mūsu *raksts* ar lš. *rākštas* „kapa zīme“, *rakštis*, -iēs „kaps; skabarga“ (no pēdējā aizgūts pēc EMv. s. v. *raksts* „skabarga“ Dunikā, un no tās pašas saknes arī *rakšķis* „skabarga“ Smiltēnē). Šiem vārdiem sakne tā pati, kas *rakt*, lš. *rākti*, (*rankū*, *rakaū*), un tādēļ mūsu *raksts* būtu savā pamatnozīmē „pēdas, kas cēlušās kā kādas mīkstas zemes izrakņāšanas sekas“ (sal. EMv. s. *rakstīt*: „bērīts mans kumeliņš tek pa ceļu rakstīdams“). Pirmā šā vārda pārnēstā nozīmē ir *izšūt*, *izšūdināt*, t. i. ar adatu izbadīt un atstāt pēdas uz auduma (sal. izteicienus „izrakstīt kaŗa karodziņu, izrakstīt cimdus“), otra, iepriekšējai ļoti līdzīga, — kaut ko apzinīgi ar zināmu nolūku iebadīt, iedurstīt kādā cietākā masā tā, lai paliek pēdas, piem., ierakstīt (=iegriezt) kokā vai pat mīkstākā akmenī kādu zīmi vai vārdu; no šejienes jau *rakstīt* modernā nozīmē.

Ar šo pašu iegrebšanas jēdzienu gan saistāms mūsu *burta* un *buršanas* vārds. Prof. Endzelīns EMv. s. *burt* to saista ar kr. борть pirmsl. *брътъ „bitēm izgrebts, izdobts koks“ resp. vispārīgi „izgrebums“ (no ide. saknes **bher-* „ar asu priekšmetu griezt, urbt, skrāpēt u. t. t.“, sk. Valdes Vgl. Wb. II 159). Arī latviešiem, liekas, kādreiz pastāvējis *burts* ar nozīmi „kokā izgrebts, izdobts bišu mājoklis, dore“, jo latv. vietas nosaukums *Burtnieki* laikam gan atbilst (kā radniecisks, ne kā aizgūts vārds) veckr. бортьники „dravnieki“ un arī latviešiem apzīmējis biškopjus. No nozīmes „izgrebums, izdobums“ varēja viegli izveidoties arī nozīme „iegrebums“ (ja tas ir seklāks), un zināma veida iegrebums jau ir *burts* (modernā nozīmē), agrāk arī siev. k. *burta* (varbūt pēc asociācijas ar *zīme*). Tādām iegrebumam (= burtam) kā pazīšanas zīmei (kaut tai pašā bišu kokā) sākumā varēja būt, protams, praktisks raksturs, bet ievērojot to, ka ar katru tādu iegrebtu (= raksta) zīmi varēja saistīties kāda apslēpta cilvēka doma vai nolūks, te agri piejaucās klāt arī kas garīgs, noslēpumains, pārdabisks: tādēļ arī pati tāda iegrebšana varēja iegūt neizprotamu, noslēpumainu un ar pārdabiskiem spēkiem un spējām saistītu raksturu. Šo noslēpumaino pārdabisko darbību latviešu senči apzīmēja ar vārdu *burt* (pakāpes ziņā sal. no ide. saknes **der-* latv. *durt*, no ide. **ker-*, **kr-* latv. *kurt*), un šādas pārdabiskas darbības veicējs bija arī pats ar pārdabisku spēku apdāvināts — tas bija *burvis* [jau no saknes *bur-* kā *kalvis* no *kalt*; *cirvis* no **cirt-vis* (no *cirst* < **cirt-ti*), *šķilvis* no *šķilt*; sk. arī Valdes Vgl. Wb. II 161, kur autors pēc manām domām par velti apšaubā faktā, ka viņa sniegtā patstāvīgā sakne 4. *bher-* esot tikai īpašs sēmazioloģisks nozarojums no plašākās nozīmes saknes **bher-* „iegriezt, iekalt“: tā tas gan tiešām ir]. Tā arī pašas iegrebtās zīmes drīz ieguva sakrālu raksturu, un *burts* jeb *burta* ieguva nozīmi „slepena, sakrāla zīme, zīme ar noslēpumainu spēku“ (sal. lš. *būrta* „Stück, Los, Zauberei“; *burtas* „Los, Zeichen“). Kociņus ar iegrieztām sakrālām zīmēm *burvis* varēja izmantot dievības gribas izziņai, un tā radās nosaukums *būrtas koks*, *burtu koks* jeb *burtskoks*, vēlāk arī profānā nozīmē „der Kerbstock“. Cilvēks, kas šādas zīmes pazina un prata to lietošanu, nu jau bija *burtnieks*, sākumā „der Zauberer, Zeichendeuter“, apm. tas pats kas *burvis* (sal. EMv. s. *burtnieks*: tavs tēviņš burtenieks, mana māte raganīte BV. 21051; sal. arī Pap. un lab. EMv. *burtavnīca* „eine Zauberin“ — no augšz. izlokšnēm), vēlāk arī cildenā modernā nozīmē „tautas apslēptās gudrības glabātājs un pratējs“, no kuŗa jaunākos laikos jau izauga jēdziens par burtnieka pili un visu, kas ar to sakarā. — Viss tas liecina, ka raksti un burti latviešiem bijuši jau sen pazīstami un ka tādēļ sākumā no austrumiem un vēlāk arī no rietumiem atvestās grāmatas rakstu zīmju ziņā viņiem nebija nekas neparasts: pa-

rasti grebjamās zīmes gan jau laikam agri latvieši bija iemācījušies ar kādu krāsainu vielu nereti arī vienkārši uztriept.

Interesanti aizrādīt, ka *matēmatiskās domāšanas* laukā mūsu senčiem tomēr pastāvējusi liela nedrošība. To liecina tas, ka vārdi *skaitis*, *skaitlis*, *skaitīt* tuvākā kārtā jāsaista ar vārdiem kā *šķiet*, *šķist* un ka *skaitīt* jau mums vēl tagad tāpat kā krievu radnieciskais *считать* nereti nozīmē *iedomāties*, vāc. *vermuten*, kr. *предполагать* (vairāk mūsu austrumu izloksnēs sastopamais *skaitīt* = lasīt radies gan laikam krievu ietekmē, kur sakars starp *считать* un *читать* ir visai dzīvs; *šķiet*, ka arī lš. valodā *skaityti* „zählen, lesen“ šo otru nozīmi ieguvīs krievu resp. baltkrievu ietekmē; *skaitīt* = lasīt Rucavā var būt lituānisms: nozīmi „lasīt“ mūsu latv. valodā varēja stiprināt izteicieni kā „pātarus skaitīt“: ja tos teica no galvas, tad skaitīja, ja skaitīja no kādas rakstītas lapas, tad patiesībā lasīja). Nav jau lielas noteiktības arī augstāk minētajā *lest*, *lešu*, *lēsu* (no kuŗa tagad reizēm lietojam *lēse*, *aplēsums*) „uzlasīt saskaitot“, no kurienes tad arī vispārīgā nozīmē „skaitīt, saskaitīto sakārtot, matēmatiski apsvērt un salīdzināt“. Iemesls te gan tas, ka vienkāršā latviešu zemkopju lauku dzīve neprasiņa tik precīzas statistikas un sadzīves matēmatikas kā pilsētnieciskā kultūra un it sevišķi ar tirdzniecību saistītā dzīve. Tādēļ varēja apmierināties ar aptuvenu daudzuma zināšanu, un tas jau arī ir tas, ko izsakām vārdos „man šķiet (ka tur tik un tik daudz bija)“. Viss tas dara saprotamu, kāpēc no aizgūtā *rēķins*, *rēķināt* mēs arī vēl mūsu dienās vaļā netiekam.

Noslēgumā vēl dažas piezīmes par mūsu tautas *religiskiem* jēdzieniem, cik daudz par tiem var spriest pēc valodas datiem. No ide. senatnes mūsu senči glabājuši, un arī mēs vēl tagad glabājam *Dieva* un *dievības* jēdzienu — vienalga, vai to iedomājamies kristīgās uztveres Dieva vai mūsu tautas dziesmu Dieva jēdzienā un izskatā. Kā zināms, *Dieva* nosaukums darināts no ide. saknes **dei-*, **deivā-*, ar paplašinājumu **deieu-* (**deiyo-*, **diyo-* un **dieu-*, **diu*), sk. Valdes Vgl. Wb. I 772, kam pamatā nozīme „hell glänzen, schimmern, scheinen“. No šās saknes arī sskr. *dyauh* (*diyauh*), „debesis, gr. *Zeús*, ģen. *Διός*, lat. *Jū(pīter)*, *Juppiter* = *Zeús páter*, gen. lat. *Jovis*, veclat. *Diovis*, arī kā nom., osk. *Diúvei* (viensk. dat.), lat. *Dīspīter*, sskr. *dēvah* (no **deiyo-*), lat. *deus* un *dīvus*, senpr. *deiws*, lš. *diēvas*, latv. *dievs*. Kā nupat teikts, saknes pamatjēdziena nozīme ir „mirdzēt, spīdēt“, bet vai Dieva jēdziens pirmatnē saistījās ar gaismu kā augstākās varas un līdz ar to dzīvības atribūtu (tumsā nav nekādas dzīvības), pie kam dievība tad uzskatīta par šās gaismas avotu (kā, piem., saule), jeb vai pirmatnējais dievības jēdziens vairāk saistījies ar mirušo dvēseli (veli), ko pirmatnējais cilvēks iedomājās vai šķīta savā

priekšā redzam kā gaišas, baltas miglas mākonīti kļīstam apkārt pēc nāves, to te nenoskaidrosim.

Ar jēdzienu „mirdzēt“ no šās pašas saknes variācijas **div-*, no kuŗas sskr. *dīvyati* „mirdz, spīd, ir gaišs“, atvasināts sensl. дивѣ „brīnums“, arī диво, -ece (tas pats), kr. дивный, (veckr. дивьнъ), no kuŗa aizgūts latv. *dīva, dīvs* „brīnums“, *dīvaiņs* „brīnumains, noslēpumains“.

Nupat augstāk pieminētais *velis* (lš. *velys*), parasti daudzsk. *veļi* (līdzās arī *velēnieši, veļāmieši, vēļi*), ar ko saistās arī *velns*, tiek atvasināts no ide. saknes **uel-* (sk. Valdes Vgl. Wb. I, 304) „plēst, laupīt, ievainot“, no kurienes plašākā nozīmē „kautiņš, kaujas lauks ar nokautiem“, sal. seno ziēm. *valr* m. „kaujas laukā kritušie“. Tādējādi *velis* savā pamatnozīmē ir vienkārši mironis, sākumā varbūt kaŗā kauta vai varmācīgā nāvē miruša cilvēka dvēsele, vēlāk vispārīgi cilvēka dvēsele pēc nāves.

Ipatnējs latviešu reliģisks jēdziens ir *Laima*, ar ko saistās arī cilvēka *laime*, kas senāk apzīmēja arī cilvēka *likteni* (sk. EMv. s. *laima* II 409). Laima mūsu tautas dziesmās it īpaši pieminēta kā likteņa dievība (līdzās Dēklai, Kārtai un Mārai), sal. izteicienu: Laimiņ', mūža licējiņa. Laimu arī bieži min kopā ar Dievu, un pēc tautas uzskatiem Dievs *lemj*, bet Laima *liek* cilvēka mūžu. No laimes vārda saknes atvasināti vārdi *laimīgs, laimēt, laimēties*. Prof. Endzelīns EMv. s. *laima*, iziedams no jēdziena *liktenis* (sal. nozīmes ziņā lat. *fortūna* „gadījums, laime“), atvasina *Laimas* un *laimes* vārdu no saknes **laid-* vārdā *laist* ar plašāku nozīmi „piešķirt, apveltīt“, minēdams izteicienu *dieva laists* „von Gott beschert“ un „viens otram kā laisti“; latviskā pamatsakne tad būtu **laidm-*. Valdes Vgl. Wb. II 394 šā vārda noskaidrošanā iziet no tās pašas nepaplašinātās saknes ide. **lē(i)-* „gewähren, Besitz“; med. „erwerben, gewinnen“; urspr. „überlassen“ (no šās pašas saknes ar paplašinājumu -d-, t. i. *lēid-* veidojusies sakne mūsu vārdā *laist, laidu*, lš. *lēidziu*, praes. arī *lēidmi* „lauju“), pievienodama šē klāt lš. *laimūs* „glücklich“, *laimēti* „gewinnen“. Tiešām, grūti pasacīt, vai piedēklis -*mā-* vai -*m(i)e-* pievienots augstākai pakāpei no saknes *lēi-* vai *lēid-* (resp. *leid-*), jo nozīmē abas saknes tuvas, un arī piedēklis -*mā-* resp. -*m(i)e-* var būt gan vairāk aktīva [sal. latv. *lauma, rīma, sarma, zīme*, laikam gan arī *bauma* no **baudma* (te ide. sakne **bheudh-*, resp. tās pakāpe **bhoudh-*, latv. *baud-*, sal. *baudīt*, sk. EMv. s. *bauma*], gan arī vairāk pasīva nozīme (piem., *dusmas*); tādējādi arī *Laima, laime* var būt gan kā aktīva būte — mūža licējiņa, gan kā pasīva parādība — tas, kas cilvēkam piešķirts.

Mūsu otras likteņdievības *Dēklas* vārds atvasināts no saknes vārdā *dēt*, ide. **dhē-* „likt“, tā tad tā dievība, kas *liek* (= *dēj*) pamatu cilvēka dzīvei. Turpretī *Kārta* — mūsu trešā likteņ-

dievība — tiklab etimoloģijas, kā arī nozīmes ziņā nav gluži skaidra. Prof. Endzelīns EMv. s. v. saka, ka tautas dziesmu sacerētājas Kārtas vārdu saistījušas ar *kārt*: pats šis vārds kādreiz esot apzīmējis das Aufgehängte > Bestimmte. Bet Kārta taču ir pati kārēja, un kā īsti no kāruma (sal. taut. dz. „Dēkliņ, tavu kārumiņu“) būtu radies kārējas vārds, tas tomēr paliek drusku neskaidrs (atliek tad tikai domāt, ka jēdziens *kārta* kā piešķirtais, kas slēpa sevī arī piešķirēja resp. piešķirējas jēdzienu, vēlāk kļuva par pašas piešķirējas apzīmējumu). Tādēļ ja Kārta ir tiešām kārēja, tad varbūt to varētu uzskatīt tieši kā vecu aktīva rakstura darinājumu ar *-t-* [sal. *cirta*, kas saistāma (sk. EMv. s. v.) ar *cirsties* (no *cirst*, *cērtu*, kas ir ide. saknes **sqr-*, **qer-*, sk. Valdes Vgl. Wb. II 573 paplašinājums ar *-t-*), tāpat *strutas*, arī *būte*; no vīr. k. vārdiem sal. *strauts*; tam tuvi arī rīku nosaukumi *kalts*, *krits* „mazs tīkliņš“, *siets*, *šķiets*; sk. par elementiem *-t-* un *-d-* Hirta Idg. Gr. III (1927), 120, sev. 125].

Negribu šeit ielaisties diskusijās par *Māras* jeb *Māras* vārdu. Ka daudzos gadījumos tas saistās ar Dievmātes Marijas (Māras, Māres) vārdu, nav noliedzams. Bet vai līdzās priekšstatam par Laimai pielīdzināto svešo Māru nav pastāvējis latviešiem kāds vecs priekšstats par kādu pārdabisku būti (vai pat vairākām), kam bijis sakars ar mirušā cilvēka dvēseli, ar nāvi un kuņas nosaukums tad būtu atvasināts no ide. saknes **mer-*, **mṛ-* (Valdes Vgl. Wb. II 276), to lai izšķir mītoloģi.

Mūsu *laumas* vārds, kā atzīst prof. Endzelīns EMv. s. v., nav etimoloģiski skaidrs. Tomēr tam taču gan laikam sakars ar *launs*, *laut*, *lauties*, resp. pakāpi **lou-*, baltu *lau-*, sal. senpr. *aulaūt* „mirt“; tādēļ tā arī pēc mūsu tautas uzskatiem ir kāda ļauna, cilvēkam naidīga un kaitīga dievība, kaut arī vēlākos laikos, varbūt svešu mītoloģisku tēlu ietekmē, tā ieguvusi arī it kā pozitīvu raksturu.

Ar dievību saistīti vēl daži jēdzieni. Dievība valda pār cilvēkiem, tāpat kā cilvēku vecākie un kungi valda pār saviem apakšniekiem. Jēdziens *valdīt* (līdzās arī *valdēt*) ir izveidojies no jēdziena „stipram būt“ ide. saknē **ual-* (sal. Valdes Vgl. Wb. I 219; EMv. s. v.), sal. lat. *valeō*: leišiem arī vārdi *veldū*, *vel-dēti* „regieren“, *pavildes* „beherrscht“; no šejienes tālāk arī mūsu *valsts*. Nav pamata domām, ka šī sakne un līdz ar to visi jēdzieni par valsti, valdīšanu un to, kas ar tiem sakarā, būtu aizņemti no ģermāņu valodām.

Ar *valdīt* saistās arī *varas*, *varēšanas* un verba *varēt* jēdziens; še klāt senpr. *warrin* jeb *warrien* „Gewalt, Macht“. Šā vārda etimoloģija arī nav gluži skaidra. Prof. Endzelīns EMv. s. *vara* gribētu iziet no jēdziena „valdīšana, īpašums, piederums“ (Herrschaft, Eigentum, Besitz) un to tad saistīt ar vidusaugšv. *wer* „Besitzrecht, Gewalt“, vecfrīzu *ware* „Verwahrung, Besitz“;

kas tad tālāk jāsaista ar latv. jau augstāk apcerēto *vērties* „skatīties“, *vērot*, *vērā* (sk. 225. lpp.), ide. **uer-* „gewahren, achtgeben“, sk. Valdes Vgl. Wb. I 284. Še varētu vēl pieminēt senaugšv. *wara* „Aufmerksamkeit, Obhut“. Šī etimoloģija ticama, bet es neteiktu, ka tā mani pilnīgi apmierinātu. *Varas* pirmatnējā nozīme tad būtu uzraudzība, un, tiešām, tas, kas atrodas kāda uzraudzībā, nereti atrodas arī pilnīgi šās personas varā, rīcībā, kaut arī ne arvienu. Stiprais spēka un spēju, kā arī spēka un šo spēju apziņas jēdziens, kas tagad piemīt mūsu vārdiem *vara* un *varēt*, tad būtu jāizskaidro kā latviskās individuālās pašapziņas izpaudums: ja es ko uzraugu, tad es arī ko spēju; manās rokās ir uzraudzība, tā tad manās rokās ir spēks; uzraudzības (varas) stāvoklis tā tad ir spēka stāvoklis, uzraudzība (vara) ir spēks. Tomēr nebūtu neiespējams, ka šī spēka nozīme, kas tagad piemīt vārdiem *vara* un *varēt*, bet kas īsti pirmatnēji šiem jēdzieniem un vārdiem piemist nevarēja, varētu būt cēlusies tā, ka šo vārdu pirmatnējākai sēmazioloģiskai niansei piejaukusies klāt vēl kāda cita, kuŗā vairāk izpaudās aktīvais spēka raksturs. Uz to vispirms varētu aizrādīt mūsu *vārēt*, kas gan izveidojies no *uzvarēt* caur *uzvārēt* ar otrās zilbes patskaņa sekundāru pagarinājumu, bet kas tomēr ieguvis īpatnēju nozīmi „veikt, savaldīt, atgaiņāt, nomākt“. Šāda nozīme jau patiesībā piemīt arī verbam *uzvarēt* (tas pats arī citiem salikteniem, piem., *apvarēt* „bewältigen“, *novarēt* „überwältigen“ — saka arī *novārēt* —), un liekas, ka saliktenos vārdam *varēt* ir it kā vēl kāda cita nozīme nekā parasti vārdam *varēt*. Šī nozīme mūs virza uz Valdes Vgl. Wb. I 280 minēto ide. sakni 7. **uer-* „verschliessen, bedecken“, woraus „durch Verschliessen schützen, retten, abwehren“. Konkrētā un pavisam tiešā nozīmē no tās pašas saknes mums latviešiem ir vārdi *vērt* (durvis, vārtus), *vārti*, *atvars*, modernais *aizvari*. Varēja nu būt, ka no šās saknes kādreiz mums pastāvējis vārds *vara* jeb **vars* (sk. EMv. s. I *varis*) ar nozīmi „nocietināta vieta, atbalsta punkts“; sal. Valdes Vgl. Wb. I 282 minētos ģermāņu valodu vārdus ar līdzīgu nozīmi: pirmziemeļnieku *waru* „der umschliessende Steinkreis um ein Grab“, senisl. *vor* f., jaunnorv. *vor* m. „Reihe von Steinen an beiden Seiten eines Landungsplatzes“, ags. *waru* „Schutz“; no pagarinājuma pakāpes senaugšv. *wuori* f. „Damm“, gotu *warjan* „wehren“ un no seno rietumģerm. valodu elementiem izveidotais *-varū* latinizētos nosaukumos *Chatuariū*, *Bojuvariū* ar nozīmi *aizstāvji*, vēlāk *apdzīvotāji*. Ja kam bija tāda **vara*, tad tas tiešām bija stiprs savā pašapziņā un arī faktiski, tas tiešām ko varēja; ja kas atradās tādā **varā* (= pilī), tad tas tiešām atradās attiecīgās **varas* kunga varā gan pozitīvā, gan negatīvā nozīmē, t. i. atradās tiklab viņa apsardzībā, kā arī neierobežotā rīcībā, pilnīgā padotībā un atkarībā. Kas varēja balstīties uz tādu **varu*, tas varēja arī ienaidnieku *varēt* jeb

vārēt — no sevis atgaiņāt, sal. nupat minēto gotu *warjan*. Ka šis aktīvais aizsardzības un apsardzības, kā arī spēka jēdziens, kas izaudzis no citas saknes **uer-* nekā sakne **uer-* vārdā *vērties*, ir tomēr atvasinājumiem no pēdējās tuvs, uz to aizrāda arī Valdes Vgl. Wb. I 283, kas ar visu to tomēr ieteic abas saknes šķirt. Mūsu valodā tās tomēr šķiet īpatnējā veidā sakusušas: no saknes **uer-* ar nozīmi „vērties, uzraudzīt“ radusies sakne **var-* ar diezgan neitrālu nozīmi „uzraudzība“, bet šī neitrālā sakne **ver-*||**var-* pakļāvusies aktīvākas nozīmes saknei **ver-*||**var-* ar pamatnozīmi „aktīvi nocietinājumā aizsargāties, no nocietinājuma atgaiņāt.“

Ar dievību kā cilvēka likteņa noteicēju saistās jēdziens *lemt*. Tas izveidojies senās sadzīves apstākļos no saknes **lem-*, kas jāsaista ar latv. *lemesis*, kr. лемсхъ „lemesis“, latv. *limt*, arī *līmt* „lūzt, sabrukt“, kurz. *izlīmināt* „izmežģīt“, *lāma*, varb. arī *lamatas*, kr. ломъ, ломоть, vāc. *lahm* „locekļu darbībā traucēts“, sev. „klibs“, senpr. *limtvei* „lauzt“, visi tā tad ar pamatnozīmi *lauzt*. Šās saknes tagad abstraktā nozīme formā *lemt* izveidojusies šādā kārtā. Jau augstāk teikts, ka dievu gribu mēģina izziņāt ar burtu koku palīdzību. Šķiet, ka iegarenos kociņus iegrebuši burtus, tad kociņus salauzījuši pa atsevišķām rakstu zīmēm, izkaisījuši un pēc tā, kā tie krituši, arī mēģinājuši izprast dievu gribu. Vienas tādas burtu koku serijas lauzums bijis viens lēmums (=lauzums), un ar katru tādu lēmumu jeb lauzumu saistījusies arī viena dievības atbilde. Tā kā konkrētai laušanas darbībai tomēr pastāvēja otrs un šķietami konkrētā nozīmē vairāk pazīstams vārds *lauzt*, tad ar *lēmuma* vārdu bija izdevīgi saistīt pašu dievišķās gribas izpaudumu, kas izpaudās viena lauzuma resp. lēmuma paņēmienā.

Ko Dieva jeb dievību prāts bija lēmis par atsevišķu cilvēku, tā bija cilvēka *loma* — viņam piešķirtais uzdevums dzīvē, kas tā tad no tās pašas saknes kā *lemt* (sal. *nemt*||*noma*). Vārds *loms* (arī *loma*) vienreiz noķertu zivju daudzuma nozīmē ir gan laikam aizņemts no libiešu valodas.

Dievības gribu bez burtu koku palīdzības varēja arī vienkārši vairāk vai mazāk *paredzēt*. Ar tādu gaišredzības spēju apdāvināti vīri bijuši *reģi*, *pareģi*, *pareģoņi* jeb *paregoni*, sievietes — *raganas* jeb *paraganas*, *paragones*, *paregones*. Gaišredzības spēja saistās ar dažām citām pārdabiskām spējām, tādēļ arī *raganas* ir sievietes, kurām pazīstamas slepenas gan pozitīvas, gan negatīvas mākas. Dievības gribu mēdza arī *zīlet*, t. i. pēc *zīles* lidojuma, kas bija atzīta par pareģotāju putnu (sakne tā pati, kas krāsas nosaukumā *zīls*; pēc krāsas putns arī nosaukts), šo gribu noteikt.

Dievība ar sev uzticamu un savas gribas izpratēju cilvēku garu un muti deva pamudinājumus un pabudinājumus jeb pamācības, kā dzīvot un rīkoties. Tie ir dievības, jaunākos laikos

sevišķi kristīgo Dieva *baušļi* (viensk. nom. *bauslis* no **baudslis*; ide. sakne **bhoudh-*, otrā pakāpe no ide. **bheudh-* „modram būt, modināt; garīgi modram būt, citus mudināt“, sk. Valdes Vgl. Wb. II 147; sal. augst. apcerēto latv. *baudīt, pārbaudīt*, lš. *baudžiū, baūsti* „zurechtweisen, strafen, züchtigen“ u. c.).

Dievības tuvumā cilvēks sajūt un izjūt to, ko sauc par *svētumu*. Parasti saka, ka mūsu *svēts, svētīt, svētki* un līdz ar to visi vēlākie atvasinājumi no šiem vārdiem esot aizgūti no vecākās krievu valodas. Tomēr būtu nepareizi teikt, ka mums nebūtu bijis šā svētuma jēdziens jau agrāk priekš sakariem ar krieviem. Pareizāki būtu teikt, ka mums bijuši jau agrāk visi šie tagad šādā valodiskā ietērpā izsakāmie jēdzieni, tikai to valodiskais ietērps gan būs bijis citāds: ja tie arī būtu bijuši atvasināti no mūsu, kā tūliņ redzēsim, ar svētuma jēdzienu saistītās dzimtās latviešu saknes, tad to nosaukumi vēlāk stipri *pārveidoti* krievu ietekmē, un daži nosaukumi (kā *svētīt* un *svētki*) šādā formā tiešām pilnīgi aizgūti no krievu valodas. Tomēr ja salīdzinām mūsu kursisko *Sventājas* vārdu (nom. *Sveņtāja*, lš. *Šventóji*, tā tad *Svētupe*), tālāk mūsu veco kādā Ernesta Dinsberga vēstulē sastopamo *sventelu dienas* („uz dzimšanas, vārda un citām sventelu dienām“), kā arī mūsu vārdus *svinēt, svinīgs*, kam visiem tā pati sakne, kas lš. *šventas*, beidzamiem dieviem tikai redukcijas pakāpē, tad redzam, ka vecā ide. sakne **kuen-*, „svētīt, par svētu atzīt, dievināt“ (Valdes Vgl. Wb. I 471; varbūt, ka tai ir sakars ar ide. sakni **keu-* „spīdēt; gaišs) mūsu tautas psihē un valodiskā domāšanā jau no pašas sirmākās senatnes bijusi dzīva un pazīstama.

Ar to šī nodaļa galā. Varētu jau varbūt vēl pakavēties pie viena otra vairāk vai mazāk svarīga abstraktāka, vairāk ar pašu cilvēku, viņa dziļāko cilvēciski-sabiedrisko un garīgo būtību, viņa gara darbību saistīta un vēl neapcerēta palikuša jēdziena valodiskā ietērpā un līdz ar to paša jēdziena tagadējās izpratnes izveidošanās apceres, kaut arī dažreiz šie jēdzieni nebūtu tik visai abstrakti. Tiešām, dažreiz jau arī konkrēta jēdziena izveidošanās dod norādījumus un dažreiz pat visai zīmīgus un interesantus par cilvēka gara darbību un šās darbības atspoguļojumu valodā. Tomēr man šķiet, ka paši svarīgākie jēdzieni, kas raksturo cilvēka garīgo pasauli un ar to saistīto pārējo pasauli tās dažādos aspektos, ir jau vairāk vai mazāk apcerēti un vēl viena otra valodas fakta ielēgšana mūsu apceres lokā nekā sevišķi jauna mūsu vispārējiem atzinumiem nedos. Tādēļ šo nodaļu te beidzam un līdz ar to beidzam arī visu mūsu tematā sprauto jautājumu apcerei veltīto darbu.

VII. Noslēgumi un secinājumi.

Atlausimies šai beigu nodaļā savilkt kopā augstāk iegūtās atziņas un līdz ar to formulēt dažus secinājumus.

Ievada daļā redzējam, ka jau kopš XVII g. s. ievērojamākie cilvēces domātāji ir bijuši par cilvēka valodu pareizos uzskatos, atzīdami, ka cilvēka personālā un līdz ar to atsevišķas tautas objektīvā gara darbība nekur citur tik labi neizpaužas kā valodā. Šī atspoguļošanās norisinās visās valodas parādībās visdažādākās valodas nozarēs — gan fonētikā, gan morfoloģiskās parādībās. Dažas mūsu valodas vokālisma parādības nodod liecību par diezgan stipru un dziļu iekšējās kārtības apziņu, kas neapjausta valda mūsu v-as fonētikā, sevišķi akcentuācijas un vokāliskās izteiksmes pasaulē, un līdz ar to atspoguļo šādu kārtības apziņu arī pašā mūsu tautas garā. Dažas parādības konsonantismā liecina par norises ziņā diezgan ātro izrunas paņēmieni sistēmu, kas raksturo mūsu tautas vispārējā temperāmenta relatīvo straujumu un līdz ar to no savas puses apstiprina uzskatu par latvieti kā par nemītīgu tieksmju jeb centienu un zināmas sajūsmas pilnas aizrautības cilvēku, ko uz citādu faktū pamata konstatējis arī prof. Jurevičs savā apcerējumā „Latviskā dvēsele“ Daugavā, 1939. I, 352. Mūsu gramatiskās sistēmas parādības daudzos gadījumos veidojuši stipri konkrētisma un konkrētas valodiskas domāšanas centieni. Tie gan dažreiz pieder visai attālai mūsu valodas un valodiskās domāšanas pagātnei, bet šo centienu vispārīgais raksturs mūsu valodā stipri vienāds visos laikos. Latviešu tautas valodiskā domāšana necieš abstraktas un konkrētas valodiskas izpausmes un izteiksmes sajaukumu. Vielisko īpašības vārdu izzušana, tagadnes aktīvo divdabju atvasināšana tikai no nepārejošiem vārdiem ir šās konkrētās un abstraktās izteiksmes stingrās diferenciacijas sekas. Šie paši konkrētākās parādību uztveres centieni un zināmā posmā pārdzīvotais jo sevišķi konkrēti izpaustais valodiskās domāšanas attīstības veids un virziens ir bijuši par iemeslu mūsu salīdzināmo pakāpju sistēmas jo stiprām pārveidībām. Par konkrētu parādību uztveri liecina arī vājā pasīva izplatība mūsu valodā. Ir saskatāma mūsu valodā arī latviskā gara darbība citādā virzienā — centienos atšķirt no īpatnēja sadzīves viedokļa absolūtas īpašības no vairāk relatīva rakstura īpašībām, kā arī saistīt zināma veida atziņas, tā saucamā cilvēka personālā un tautas objektīvā gara izpaudumus, ar dažām laiku (tagadnes un imperfekta) formām mūsu tautas dziesmās, bet šie centieni vairs nav tik spilgti izjūtami un nav arī tik skaidri vairs izsekojami.

Rosīga un ļoti daudzpusīga mūsu valodiskā gara darbība izpaužas mūsu *piešķļu sistēmas* parādībās, t. i. tais faktos, kā zināmas plašākas vārdu sēmazioloģiskās nianse saistās ar dažādiem mūsu piešķļiem. Tomēr šai darbībai vairāk individuāli-leksikāls raksturs, t. i. attiecīgo piešķļu nozīmju nianšu variācijas stipri atkarīgas no atsevišķa vārda, it īpaši tā sak-

neš sēmazioloģiskās pamatnozīmes, un tādēļ plašākas gara darbības vilcieni šai parādību sfairā nav tik labi izsekojami. Zīmīgāki un interesantāki ir tie gadījumi, kur novērojama plašākā mērogā dažu abstraktāka rakstura piedēkļu izžušana vai vismaz atkāpšanās dažu konkrētāka rakstura piedēkļu priekšā. Šie gadījumi jau labi iekļaujas vispārīgā mūsu valodiskās domāšanas sistēmā, kuŗas raksturīgākās pazīmes ir vieglāk tveŗamā un stipri konkrētā valodiskā domāšanas veida pārsvars pār sareŗģītāko un abstraktāko. Visai zīmīgus faktus mūsu valodiskās domāšanas paņēmienu dziļākai izpratnei varētu dot mūsu *prēfiks*u apcere, pieejot tiem no dziļāka, vairāk tīri loģiski-sēmazioloģiska viedokļa un cenŗoties izprast atseviŗķu prēfiks

daŗādo nozīnju sīkākos izveidoŗanās ceļus. No šā uzdevuma veikŗanas autoram bija jāatsakās.

Kopsavilkumā par mūsu tautas gara atspoguļojumu dzimtās valodas fonētiskās un morfoloģiskās parādībās varam apgalvot, ka *mūsu* valodas fakti pilnīgi attaisno tos uzskatus, kādus nupat sastopu izteiktus prof. Dr. *Vilhelma Horna* rakstā „Neue Wege der Sprachforschung“, 1939. (=Die neueren Sprachen, Beiheft 32 =). Šai rakstā daudzās vietās uzsvērts jau vairākkārt šā mana darba pirmajās nodaļās izsacītais uzskats, ka zināmas parādības valodas skaņās un formās vispirmā kārtā ir cieŗi saistītas ar tiem nolūkiem, kādus valoda, saskaņā ar savas tautas dziļākās domāšanas un parādību uztveres principiem, ar attiecīgiem izteiksmes līdzekļiem grib paņākt. Otrkārt, — un tas ir pats svarīgākais — tās ir atkarīgas no tam, cik dzīva ir zināmas tautas psīchē vienas vai otras skaņas formāli-sistēmatiskās vai vispārīgi sēmazioloģiskās nozīmes apzīņa.*)

Jau vecākie mūsu valodas novērotāji un pētnieki XVII un XVIII g. s. — Pauls Einhorns un Vecais Stenders — bijuŗi principiāli pareizos uzskatos par to, ka tautas gars vispirmā kārtā atspoguļoŗas tautas runājamā valodā. Seviŗķi labi šai jautājumā bija iedziļināŗies Vecais Stenders. Viņŗ gan vēl neprata izman-

*) „Paul gegenüber vertrete ich die Anschauung, daŗ ein innerer Zusammenhang besteht zwischen der sprachlichen Form und ihrem Sinn, zwischen Gestalt und Gehalt der Sprache, zwischen dem Sprachkōrper und der Bedeutung, die ihm inneohnt — insbesondere der syntaktischen Beziehungsbedeutung, der Funktion. Teile der Rede, deren Funktion abgeschwācht wird, kōnnen lautlich abgeschwācht werden. Teile der Rede, deren Funktion ganz verloren geht, kōnnen selbst verlorengelien. . . . Schon Wilhelm von Humboldt sagt ganz unbefangen: „Das Abschleifen der Endungen in der Volkssprache entstehe erst, wenn diese Endungen fūr das Gefūhl bedeutungslos werden.““ (lib. cit. 6. lpp.).

tot tīri gramatiskās parādības tautas valodiskā gara izpratnei, bet toties bija paguvis jau tīri labi pārdomāt tos faktus, ko par mūsu tautas garu liecina mūsu vārdu krājums. Nepazīdams etimoloģiskus sakarus starp vārdiem modernās zinātnes apgaismojumā, Stenders jau arī vairāk tikai ārēji un tikai pēc vieglāk izprotamā mūsu valodas vārdu krājuma varēja atļauties secinājumus par mūsu tautas garu. Tagad iespējams šādus secinājumus pamatot arī ar novērojumiem vārdu dziļākas etimoloģijas un savstarpējo etimoloģisko sakaru laukā, un atziņas, kas te atklājas, ir visai interesantas valodnieciskā un vērtīgas arī vispārīgā mūsu tautas gara raksturojuma ziņā.

Iegūtie novērojumi mums vispirms rāda stipri individuālas personiskas pašapziņas un personiskas neatkarības izpausmi mūsu tautā. Tomēr šī pašapziņa nav individuāli-anarchistiska, nav pat sevišķi asociāla: tā ir disciplinēta un vērsta uz saprašanos ar pārējām tādām pašām individuālitātēm savā tuvākā un tālākā apkārtņē. Latviskā personība, kāda tā izpaužas mūsu valodā, ir tiešām savā apziņā pilnvērtīga un autonoma kā savas iekšējās gara pasaules, tā arī ārējās rīcības ziņā (sal. šai jautājumā arī prof. P. Zālītes domas viņa apcerējumā „Latviešu tautas dvēsele“, 1932, 29. lpp.). Tajā mīt arī plašs ētisko atziņu un bagātību krājums gan vairāk individuāla, gan arī plašāka sociāla rakstura. Latviešu cilvēkam ir attīstīts goda prāts, ir attīstīta mēra sajūta un iekšējās kritikas izjūta rīcībā pret sevi pašu un citiem. Viņš prot arī zīmīgi raksturot cilvēka individuālā gara pozitīvās un negatīvās parādības, it īpaši attiecē pret citiem cilvēkiem. Latvieša rīcība dibinās vispirms uz pozitīvu guvumu sasniegšanas centieniem, bet arī uz stipras cienības pret tradīcijām un nodibinātām sadzīves normām: *launs* ir vistuvākā kārtā nedisciplinētais, tas, kas uzstājas pret sabiedriskās un vispārīgi cilvēciskās dzīves normām, *jauks* ir viss tas, pie kā cilvēks pieradis, kas cilvēka dzīvē stabilizējies. Nav varbūt gluži noliedzams, ka izturēšanās pret citiem cilvēkiem nav sevišķas sirsnības pilna, bet atturīgi korrekta. Individuālais latviešu pasaules uzskats ir optimistisks un izlīdzināts — asi dvēseles pārdzīvojumi — kā spīts — un stipri satricinājumi sociālā psihē — organizētu nemieru un dumpju noskaņas — ir visumā latviešiem bijuši sveši.

Uz ārieni vērsta rīcībā latvietis ir vispirmā kārtā *darba, darbības* un *kārtotāju centienu* pilns. Darbs ir galvenais latviešu dzīves saturs — darbs ir pati dzīve, citādi sakot, dzīve ir nepārtraukts darbs. Latviešu cilvēks ir aktīva radītāja optimisma pilns, kā to atzīmē arī prof. Jurevičs op. c. 464, un visus tos jēdzienus, sevišķi dažādu priekšmetu īpašību laukā, kas pauž kaut ko pozitīvu, latvietis ir uztvēris tieši no šo pozitīvā virzienā vadīto dzīves pārkārtošanas centienu viedokļa. Šis radītājs un kārtotājs gars ir latvietim jo sevišķi raksturīgs. Tas

aužas cauri visai latviešu dzīves rīcībai, dzīves uztverei un izpratnei, tas ir liels garīgs spēks, kas jau kopš sendiēnām mitis mūsu tautā, vadīdams tautu cauri dažiem labākiem un ļaunākiem tās dzīves posmiem arvienu labākai nākotnei pretī. Sevišķi atsevišķās personās šis gars izpaudies jo spilgti, kā to liecina izcilās personības mūsu pagātnē un Valsts Prezidenta diženā personība mūsu dienās.

Ārējai pasaulei un ārējai dzīvei latvietis pieiet ar atturīgu, diezgan aukstu prātu un nosvērtību. Viņš izjūt kādu dzīvē pastāvošu mūžīgu kārtību un likumību — kāda iekšēja, varētu teikt augstāka pasaules prāta izpausmi dažādās dzīves un sadzīves parādībās. Arī savā personīgā un vispārīgi ļaužu dzīvē latviešu cilvēks labi izprot prāta praktiski-pozitīvos un dzīvei lieti derīgos centienus, bet viņš ir auksts pret tīri abstraktu, ar dzīvi nesaistītu un tikai intelektuāli pašvērtīgu darbību. Tomēr ar visu praktisko dzīves uztveri garīgajam principam un garīgo spēju momentam dzīvē latvietis piešķir lielu nozīmi. Pat dažu visai materiālistisku jēdzienu pamatā ir to garīga, intelektuāla uztvere, sevišķi cik tā saistās ar cilvēka praktisko prātu. Man līdz ar prof. Jureviču op. c. 460. lpp. jāatzīst, ka abstrakta fantāzija un liriski-emocionāla pasaules uztvere tomēr nav latviešu gara stiprā puse, kaut gan parasti visi to tā domā. Daba latvietim tuva, latvietis dabu pratis labi novērot un atrast novērojamām parādībām zīmīgu valodas ietērpju salīdzinājumu un vispārīgās izteiksmes ziņā, kam liela dzejas vērtība, bet kam pamatā tāpat ir tikai apgaroti reāla lietu uztvere un izpratne. Daba pirmatnējam latvietim īsti nav bijusi skaistuma jēdziena ierosinātāja. Un ja latviešu cilvēks cienī un mīl skaistumu, tad tas ir galvenā kārtā *dzīves* pasaulē sastopamais skaistums, pa lielākaļ daļai cilvēka darba produkts. Tādēļ starp latviešu skaistuma apzīmējumiem nav vārdu, kas raksturo pirmatnēju dabisku jeb tā sakot pilnīgi neitrālu skaistumu (apm. kā v. *schön*, kas tieši raksturo tīri ārējo optisko iespaidu ierosināto skaistuma pārdzīvojumu, vai arī kā kr. красивый, прекрасный, kur atrodam atkal pasvītrotu tieši ārēji-optisko skaistuma momentu). Tāpēc labi saprotams, ka ar visiem daudzajiem īsti latviskajiem skaistuma pārdzīvojuma apzīmējumiem ar pirmatnēji konkrētu nozīmi mūsu latviešu valoda tomēr sajuta vajadzību pēc kāda neitrālāka, nekonkrēta (es nesacītu abstrakta) rakstura skaistuma apzīmējumiem un tādēļ aizguvusi vēl no svešām valodām vārdus *smuks* un *krāšņs*. Šis cilvēka vai arī kādas augstākas varas darbības rezultātā veidotais skaistuma ideāls ir tomēr bijis visai dziļš, un pat mūsu tikumības ideāls saistās tieši ar cilvēka dabas un rakstura apdarinājuma jēdzienu kādas augstākas varas rokās šādā ētiski-aistētiskā virzienā. Tādēļ ētiskais moments latviešu uztverē cieši saistīts ar aistētisko, un var

teikt, ka latviešu gara ideāls ir bijis līdzīgs tai *καλοκαγαθία*, ko tik augstu daudzinaja arī senie grieķi.

Arī citas ar intelektuālo gara darbību saistītās nozares latviešiem jau no senseniem laikiem nav bijušas svešas. Rakstīšana un lasīšana, kā arī rakstu zīmju pazīšana taču ir mūsu pašu latvieša gara izveidojums. Svešāka mūsu tautai bijusi tikai matēmatisko parādību uztvere.

Latviešu reliģiskā pasaule ir relatīvi vienkārša, bez kāda misticisma, kas vispārīgi nav latviešu garam tuvs un īpatnējs, kā to aizrāda arī Jurevičs, op. c. 461. Latviešu cilvēks tomēr atzinis pār sevi dievības varu, pie kam varas jēdziens, kas šķiet izaudzis esam no pirmatnējā uzraudzības jēdziena, tomēr ieguvis aktīvāku un spēcīgāku nozīmes momentu kādas citas radnieciskas saknes ietekmē. Pār cilvēku valda augstākas varas — Dieva likts liktenis, ko nosaka Dieva lēmums, ar kuŗu cilvēkam piešķirta dzīvē noteikta loma. Tomēr šās lomas rakstura ziņā liela nozīme ir arī cilvēka laimei jeb Laimai, kas valodiskās uztveres ziņā raksturo kādas brīvākas likumības principu. Šis princips vairāk liekas saistīts esam ar cilvēka personības iekšējo neatkarību, paša cilvēka rīcības brīvību. Dievs un Laima jeb Laimē ir divi līdzās pastāvoši cilvēka mūža dzīves principi, un ja Dieva jēdziens vairāk raksturo dzīvē arī tiešām nenoliedzamo fatālo principu, tad Laima raksturo otru — vairāk ar cilvēka neatkarīgo rīcību saistīto un variablu principu, kam pēc mūsu tautas uztveres cilvēka dzīves izveidojumā ir tikpat svarīga nozīme kā nenovēršami fatālajam.

Galīgā kopsavilkumā jāatzīst, ka tas, ko mūsu valoda pauž par mūsu tautas garu, ir labs un pozitīvs. Mūsu garīgās pasaules pamati valodas atspoguļojumā tēlojas stingri un noteikti, nopietnas dzīves uztveres, dzīves likumības un nesatricināma darba prieka apgaroti. Jau vairāk kā gadu tūkstoti mūsu tauta uz tiem cēlusi savu dzīvi, un nav šaubu, ka tie labi piemēroti tautas dzīves celšanai visos laikos. Ja uzturēsīm tos pirmatnējā skaidrumā un stingrumā, tad arī mēs un vēl pēc mums sekojošās nākamās paaudzes uz tiem droši varēs celt vēl spožāku tautas nākotni un veidot vēl diženākus mūsu tautas garīgās un materiālās dzīves sasniegumus.*)

*) J. Bičolis, Ceļi IX (1939), 422, citēdams Mīlenbacha (Daži jautājumi IV, 35) arī sīkāk nemotivētu atzinumu, „ka latv. valoda vēl ir konkrēta,“ man it kā pārmet, ka es to pašu apgalvojot „bez pilnīgāka salīdzinājuma“, proti, ka „latv. valodas konkrētisms esot arī mūsu valodas latviskums, kaut kas tāds, kā nav citām ide. valodām, vismaz ne tuvākajām, piem., leišu un

La langue et l'esprit national.

Dans mon article je traite le problème de la corrélation étroite entre l'esprit national du peuple letton et sa langue; autrement dit, j'essaye de montrer, comment la pensée linguistique profonde du peuple letton se reflète dans sa langue. Je commence par quelques indications sur les opinions des savants du XVII — Loke, Hobbes — et plus tard ceux du XIX siècle, surtout W. v. Humboldt, qui ont tous reconnu l'existence d'une connexion bien proche entre l'esprit du peuple, sa manière de penser, sa conception originale des phénomènes du monde extérieur, son propre monde psychique et la langue: cette dernière réfléchit nettement tous les procédés intellectuels et psychiques qui se sont déroulés autrefois dans l'esprit du peuple donné. Nous avons donc le droit de chercher une telle connexion entre l'esprit ou l'âme du peuple letton et sa langue.

Pour caractériser les traits essentiels de cette pensée linguistique originaire du peuple letton il faut en séparer tout d'abord tous les éléments étrangers. Ces derniers sont dus

krievu". Ka latv. valoda tuvāko ide. starpā būtu ar kādu pavisam īpatnēju konkrētismu jeb konkrētumu, pilnīgi sui generis, un šai ziņā pavisam atšķirtos no leišu, krievu un pat vācu valodas, to tādā veidā nekad nekur neesmu apgalvojis. Bičoļa kga pieminētos rakstos man arī nav bijusi izdevība šādus salīdzinājumus izdarīt un tādēļ man arī nav bijis iespējams par šo citu valodu konkrētumu vai abstraktumu nedz ko teikt, nedz neteikt. Esmu arvienu aprobežojies tikai ar mūsu pašu valodas faktiem un to analizē, kas apcerējumu populārā rakstura dēļ varēja būt tikai diezgan pavisam, esmu centies pierādīt, ka latv. valoda sava gara pamatos un sevišķi dziļāku garīgu parādību uztveres ziņā ir tiešām visai konkrēta. Ar to nemaz neesmu gribējis noliegt, kā arī citām valodām nebūtu zīmīgu konkrētu vilcienu, un, garām ejot, esmu šur tur arī aizrādījis, ka valodās vispārīgi vairāk garīgo jēdzienu apzīmējumi izveidojas no agrākiem konkrētu jēdzienu nosaukumiem (it sevišķi to esmu uzsvēris tagad šai manā rakstā, kur bija iespējams šos jautājumus iztirzāt jau sīkāk). Izpētīt dažādu mūsu kaimiņu valodu konkrētisma un abstraktuma pakāpes un tad sīkākā salīdzinājumā raksturot latviešu valodas stāvokli šo pārējo valodu vidū man līdz šim nekad nav izdevies. Nav izdevies un vispārīgi nemaz nebija iespējams man to veikt arī šai darbā, jo tad būtu jāizdara plaši sēmazioloģiski-leksikāli un psiholoģiski pārējo valodu — leišu, krievu, vācu — raksturojumi, un tas man nebija iespējams ne laika, nedz materiālu plašuma, nedz arī priekšdarbu trūkuma dēļ. Esmu tādēļ arī šai savā darbā centrā atkal paturējis tikai latv. valodu. Citas tuvākās valodas esmu pieminējis ikai tikdaudz,

aux influences des anciens Livoniens, des Russes, plus tard des Allemands. Ces influences apparaissent dans une certaine quantité d'emprunts à ces langues et dans quelques particularités phonétiques, parmi lesquelles les plus sensibles sont celles d'origine livonienne. En général, toutes ces influences ne sont pas trop profondes et on peut bien les reconnaître et discerner dans le système psycho-phonétique et lexical de notre langue.

Quelques traits bien intéressants d'une connexion étroite et intime entre la pensée linguistique nationale des Lettons et leur langue apparaissent dans certains faits phonétiques. On peut constater cette relation surtout dans la distribution bien fine

cik to prasija vārdu etimoloģijas noskaidrošana, un tikai šur tur, sīkāk iedziļinādamies atsevišķu jēdzienu un parādību uztverē no vienas vai otras valodas puses, esmu pakavējies drusku vairāk no salīdzināmā viedokļa pie atsevišķu valodu īpatnībām. Domāju tomēr parādījis esam, ka vispārīgi mūsu valoda garīgāku dzīves un cilvēka iekšējās pasaules parādību uztverē ir tiešām visai konkrēta (varbūt derēja tikai sīkāk noskaidrot, kā īsti šis jēdziens jāsaprot), un otrs, ka diezgan daudzām abstraktāka rakstura parādībām mūsu valodiskā domāšanā ir patiesi visai īpatnēja un dziļākā būtībā tiešām konkrētāka pieeja, nekā, piem., krieviem (piem., jēdzienos: labs, gods, ticēt, jauks, daiļš, skaists u. c.). Ka tomēr arī te ir kopējas parādības ar lš. un senpr. v-u, tas, saprotams, nav noliedzams, un to arī nekad nesmu domājis noliegt. Bet ka šis konkrētisms tai pašā laikā ir arī īpatnēji latvisks, tas taču arī taisnība. Visai spilgti šis īpatnēji latviskais konkrētisms izpaužas dažās gramatiski-formālu kategoriju parādībās, un šai ziņā (piem., gradāciju formu pārveidībās un tagadnes aktīvo divdabju atvasināšanā tikai no intranzitīviem verbiem) es tiešām iedrošinātos apgalvot, ka latviskais domāšanas veids ir pat konkrētāks kā mūsu kaimiņiem un ciltsbrāļiem leišiem. Ka te ir arī savī saskares punkti, kā, piem., vājā pasīvā izplatība kā mūsu, tā leišu valodā, tas atkal taisnība. Tomēr ka latv. valoda pēc sava nacionālā gara tiešām visai konkrēta, ka tai raksturīga relfeja, taustāma un vienkārša parādību uztvere, konkrēts un dabiski-nemākslots visu cilvēka iekšējā gara un ārējās pasaules parādību skatījums, to jau līb. cit. 427. lpp-ē uz citu apsvērumu un materiālu pamata atzīst arī Bičola kgs pats. Domāju, ka šis tagadējais mans apcerējums varēs apmierināt arī Bičola kgu. Kaut gan te, tāpat kā visos līdzšinējos rakstos, nekur neesmu apgalvojis, ka konkrētisms valodiskā domāšanā ir vienīgi tikai tīri latviska parādība, tomēr savdabīgo un nacionāli-īpatnējo latviešu valodas konkrētismu tiešām izcelt un raksturot esmu mēģinājis un domāju, ka ne gluži bez panākumiem.

de la quantité des voyelles dans certaines conditions phonétiques, dans les phénomènes de l'accentuation et dans le changement des consonnes *k* et *g* en *c* et *dz* devant les voyelles et les diphtongues palatales: *e ē i ī ei ie* ainsi que devant *j*. Ces faits du vocalisme témoignent un sens inné et bien profond de l'ordre, de discipline et de l'équilibre intellectuel; ceux du consonantisme nous montrent l'existence d'un tempérament bien vif chez les Lettons; plus vif que, par exemple, chez les Lithuaniens. La même vivacité du tempérament letton est la cause de la disparition des voyelles thématiques dans les Nom. sing. des groupes des thèmes en *o* et *i* indoeuropéen ainsi que la cause de l'abréviation des voyelles longues et de la monophthongisation des diphtongues dans les syllabes finales de mot. D'autre côté il existe une connexion intellectuelle bien visible entre les différents cas dans le système de la déclinaison d'une certaine classe des thèmes; dans le système de la déclinaison d'un certain thème tous les cas sont bien liés entre eux par des relations morphologiques qui ne permettent pas de supprimer une forme quelconque du système sans compromettre le système lui-même.

Dans le IV chapitre j'aborde le problème sous un aspect historique. J'é constate que déjà les explorateurs les plus anciens de notre langue — Paul Einhorn (XVII s.) et le Vieil Stenders (XVIII s.) — ont abouti à quelques conclusions justes et bien intéressantes concernant les relations entre la pensée nationale et la langue du peuple letton. Stenders surtout a constaté que l'esprit linguistique letton est bien concret, une vue, dont la vérité est confirmée aussi par mes propres recherches.

Le V chapitre montre, comment la pensée linguistique lettonne se reflète dans les changements survenus dans quelques parties du discours, dans certaines catégories formelles et lexicales; ainsi, en letton sont disparus les adjectifs de la matière (tels que russe *деревянный* ou allem. *steinern*), les degrés de comparaison ont subi un changement bien profond et ont totalement perdu leurs formes anciennes; le passif est bien restreint et les participes du prés. act. en *-uošs* ne peuvent être formés que des verbes intransitifs.

Mais les faits les plus intéressants, qui nous montrent de la façon la plus précise le travail et le caractère originaire de notre esprit linguistique national, se laissent constater dans le domaine de la formation étymologique et dans le développement sémasiologique des mots lettons avec un sens plus abstrait. Ces mots nous montrent d'une façon bien intéressante, au point de vue psychologique et logique, comment ils ont reçu leur valeur sémasiologique actuelle des sources linguistiques autrefois tout à fait concrètes; on voit en même temps aussi les tendances les plus caractéristiques et les plus

fortes dans le système de la pensée linguistique originaire de notre peuple. Nous y trouvons une expression bien forte et bien développée d'une conscience de soi-même; mais cette conscience n'est pas asociale, anarchique, elle est bien disciplinée et ne tend nulle part à nuire à son voisin ou à son prochain. La pensée linguistique lettonne s'occupe aussi beaucoup du problème du bien et du mal. Pour un Letton, le bien est ce que l'on peut atteindre avec ses capacités physiques et psychiques; le mal est ce qui ne correspond pas à la tradition. Un trait d'esprit bien conservateur est fort sensible chez le peuple letton, et cela se reflète dans les expressions telles que *guods, pieklājīgs, jauks, lāgs, ļauns, kreiss* etc.

Un grand rôle dans la pensée ordinaire du peuple letton ainsi que dans sa pensée linguistique appartient à la conception du travail. Le système des expressions pour les conceptions du travail est bien riche et développé dans notre langue. Le travail est conçu comme processus d'organisation et une grande quantité de conceptions éthiques bien importantes ont leur origine dans une disposition psychique originale du peuple letton de considérer tels phénomènes comme les résultats du travail humain. Il faut souligner qu'à côté des conceptions du *bien* celles du *beau* ont la même importance dans l'esprit général et la pensée linguistique du peuple letton. Un vrai Letton, selon sa conception de vie, doit être un homme *καλοκάλαδος* et il est difficile de dire lesquelles de ces conceptions sont les plus fortes dans l'esprit national des Lettons: dans la langue nous trouvons bien souvent pour les conceptions éthiques et les conceptions esthétiques les mêmes expressions verbales, p. ex., *tīkt, tikls, taisns, skaists, balts* etc.

Quoique la mentalité originaire chez les Lettons ne soit guère orientée vers la pensée abstraite (p. ex., des conceptions philosophiques et mathématiques), il faut constater que les Lettons ont toujours apprécié les capacités intellectuelles et n'ont jamais négligé le facteur intellectuel dans la vie humaine. L'esprit letton est par nature un peu sceptique, mais pas d'une manière très prononcée. Sa conception générale de la vie est optimiste.

En général, l'analyse du développement étymologique et sémasiologique des expressions de notre langue pour les conceptions les plus importantes dans tous les domaines de la vie intellectuelle, culturelle et sociale nous témoigne que le peuple letton possède un bon nombre de qualités et capacités psychiques qui nous sont une garantie sûre pour son développement ultérieur.

VI nodaļā apcerēto latviešu vārdu saraksts. Skaitlis apzīmē lapas pusi.

apnikt 200	drūkts 179	Laima 230
atmiētēt 184	dumpis 197	laime 204
	dusmas 193	laipns 183
balts 220	dvēsele 208	laipnība 183
bardzība 195	dzēlestība 185	lamatas 233
bargs 195	dzīvāt 210	lauma 231
bargums 195		lādzīgs 192
bauda 203	garaiņi 208	lāga 192
baudīt 203	garoza 208	lāgs 192
bauslis 233	gars 208	lāma 233
bēdas 202	gaume 226	lemesis 233
biedrs 178	glaimi 185	lemt 233
brašs 221	glaimot 185	lepns 181
brašums 221	glauns 196	lepnums 195
brīvs 178	glīts 214	lept 181
budināt 203	gods 180	liktenis 204
buršana 227	grība 193	likums 204
burtnieks 227	gudrs 221	limt 233
burts 227, 228		lipnība 183
burvis 227	izlimināt 233	lipnīgs 183
bust 203	izmisums 202	lipns 183
	izsamist 202	lipt 183
cenšanās 208	iztikt 219	liska 185
centība 208		liškēt 185
cerēt 221	īdzīgs 195	lišķis 185
ceri 221	īgnums 195	lielties 181
cerība 221	īgt 195	lōma 233
cēls 190	īpaši 176	loms 233
cināties 208	īpašība 176	lūgt 182
cisties 208	īpašs 176	
cītība 208	īpatnējs 176	ļauns 190, 231
cītīgs 208	īpatnis 176	ļaut 192
ciemiņš 180	īpatns 176	
ciens 223	īpats 176	manta 222
	īsts 214	mantojums 224
dabls 185		mantot 224
dabļš 185	iegaumēt 226	mācēt 226
Dabrelis 189	ienīdēt 200	mācīt 226
daiļš 213	ienīst 200	mānīt 188
darbs 209		Māra, Māra 231
darināt 209	jauks 192	mīlēt 184
darīt 209		mīļš 184
derēt 208	kauns 181	miena 201
dižens 190	Kārta 204	miers 184
dīks 211	kārtība 204	mieslot 184
dīva 230	krāpt 187	miesloties 184
dīvains 230	kreiss 191	modrība 208
dīvs 230	krietns 220	modrs 208
Dievs 229	krievs 192	možs 208
doma 221	kult 190	
draugs 179		nails 200
drikstēt 220	labība 189	nejauks 192
drosma 220	labklājība 189	nelabs 191
drosme 220	labs 188, 189	nenoslīcība 201
drukns 179	laicīt 206	nenoslīcīgs 201
drukts 179	laiks 204	nenovīdēt 201

nenovīdība 201
nenovīdīgs 201
nikns 200
nikt 200
nikties virsū 195
nīca 200
nolikums 204
nopietns 220
novīdēt 201
noziedznieks 204
noziegties 204

oma 221

padoms 224
paraganas 233
paragones 233
paregones 233
paregoni 233
pareģi 233
pareģoni 233
pareizs 207
patgalvis 196
patgalvīgs 196
patgudrs 196
pati 176
paties 214
pats 176
pavēle 193
pavēlēt 193
pazemīgs 183
pārtikt 219
piēklājīgs 182
pienākums 206
plātīties 181
prasīt 182
prāta vēders 225
prātot 225
prieks 202
pūlēties 211

raganas 233
rakstīt 227
raksts 227
raupjš 203
ražens 212

regoni 233
reģi 233
reiza 206, 207
rīkot 215
rīks 215
rosme 208
rupjš 203
rūpes 203

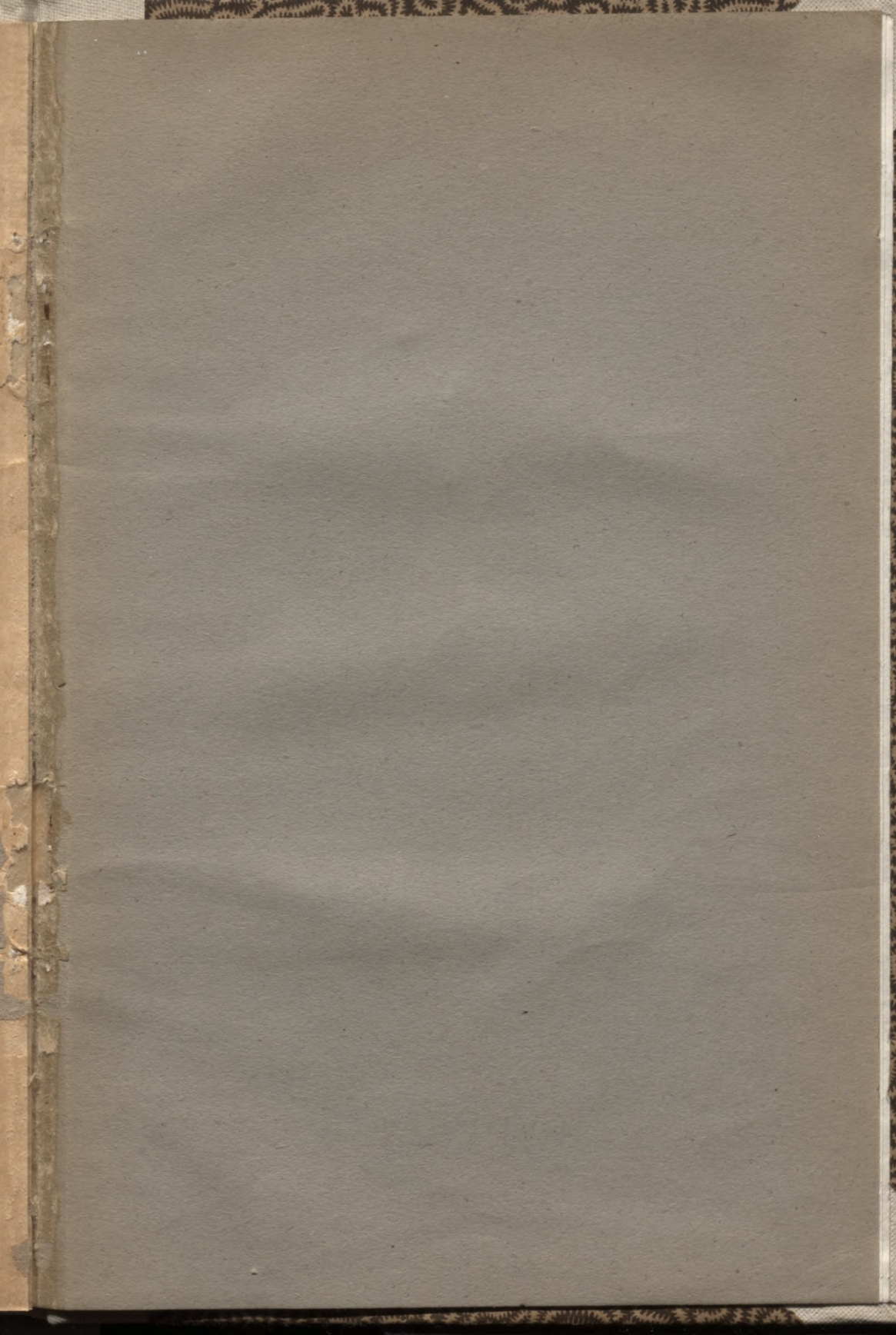
sašust 194
saticība 220
saticīgs 220
satikt 220
sēras 202
sirdība 194
sirdīgs 194
sirdīt 194
sirdīties 194
skaidrs 212
skaisties 194
skaists 212
skaitīt 228
skaitlis 228
skaits 228
skaudība 201
skauģis 201
skaust 201
skumjas 202
slikts 191
spars 208
spēja 208
spēks 208
spīte 197
spīts 197
spriedums 225
stalts 181
strādāt 210
strādnieks 210
stūrgalvība 196
svabads 177
Sventāja 234
sventeļu dienas 234
svētīt 234
svētki 234
svētums 234
svinēt 234
svinīgs 234

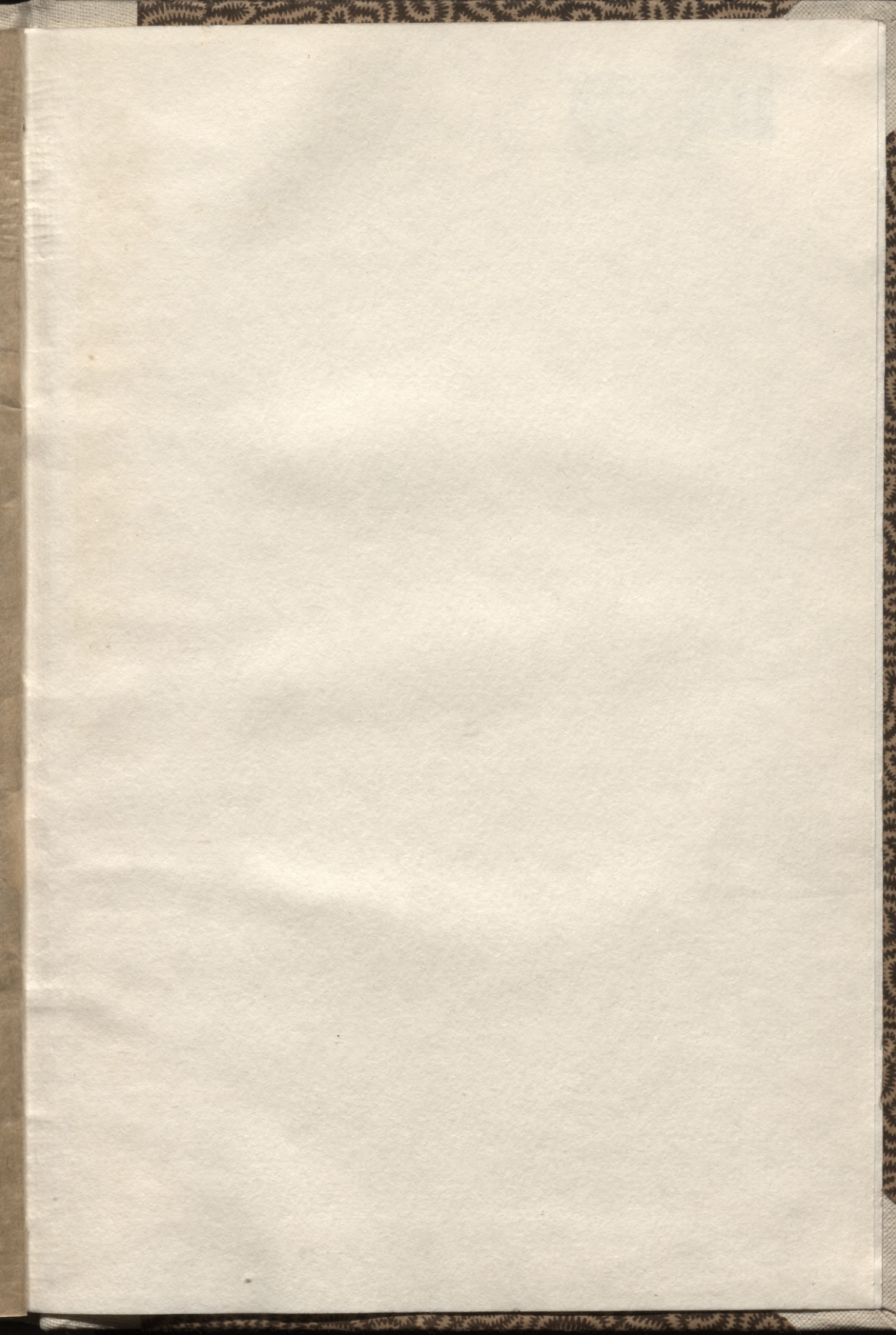
taisīt 214
taisns 214
teika 219
teikt 219
tempt 197
tencināt 221
tenkas 221
ticēt 219
ticība 218
tik 218
tikums 218
tincināt 221
tiepša 196
tiepties 197
tiesa 214
tiešs 214

vaideloties 227
valdīt 231
vaļa 193
vara 231
varēt 231
vājš 191
veikls 211
veiksme 211
velis 230
vērā ņemt 225
vēriba 225
vēriģs 225
vērot 225
vērts 224
vildīt 187
vilt 187
vīdēt 201, 227
vīdēt 201, 227
viesis 179
viesmīlība 180

zaglis 182
zagt 182
zemīgs 183
zīle 233
zīlēt 233

žēl 185
žēliģs 185

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309046600